8(4)
Ш 379

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЗБІРНИК

ТОМ·І

видавництво
СОРАБКОП
КИЇВ·1924

ф-57 с
89/ф 53
92 (Шевченко) : [891 . 79 + 75] (08

Из книг В. Небогатова

№32. 24. 12. 38 г.

ВИДАВНИЦТВО
СОРАБКОП

3584

ХУДОЖНЯ РЕДАКЦІЯ ОЛ. ГЕРА. ЗАСТАВКИ, КІНЦІВКИ, ІНІЦІЯЛИ
М. С. БАШИЛОВА (1821—1870) ТА Я. ДЕ-БАЛЬМЕНА (1813—1845).
ЛІНІЇ НАД ТЕКСТОМ Г. І. НАРБУТА (1883—1920).
ОБКЛАДИНКА Н. В. АЛЄКСЄЄВА.

8(с)
Ш379

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЗБІРНИК

Из книг В. Небогатова
№32 24. 12. 38г.

ТОМ ПЕРШИЙ

Під редакцією П. ФИЛИПОВИЧА

35984

ВИДАВНИЦТВО „СОРАБКОП“
КИЇВ—1924

646801.
Державна історична бібліотека УРСР

Д. У. Д. Ч. 132. Державний Трест „Київ-Друк“, Друкарня ч. 2, Пушкинська, 4. Замовлення ч. 429. — 3.000. Київ—1924.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

(Малюнок М. С. Башилова, з рукопису 40-х років)

ВІД РЕДАКТОРА.

НІ ПРО ОДНОГО українського письменника не написано так багато, як про Шевченка і в той-же час доводиться констатувати, що справжнє студіювання життя й творчости поета лише починається. Ми не маємо ще повного критично-перевіреного й коментованого тексту „Кобзаря“, не маємо ґрунтовної, позбавленої поетичних прикрас та легенд біографії, не маємо, нарешті, наукового всебічного аналізу (соціологичного, психологичного, формального, історично-порівняльного та инш.) Шевченкової спадщини.

Багато фактичних відомостей та документів, які характеризують Шевченка та його літературне і громадське — революційне — значіння для сучасників і дальших поколіннів ще й досі не надруковано, серйозні історично-літературні праці про Шевченка лише в останні роки почали з'являтися.

Коли Пушкину присвячено спеціяльне періодичне видання „Пушкин и его современники“, коли все частіше з'являються збірники ріжноманітних статтів та матеріялів про инших російських письменників (Тургенева, Островського, Достоєвського, Толстого та инш.), то Шевченкові хоч і присвячено кілька таких збірників, переважно ювилейних (1911—1914 рр.), але це лише початок довгої і серйозної праці.

Дуже прихильне відношення критики і читачів до проредагованого мною в 1921 році (вкупі з покійним Є. Григоруком) збірника „Т. Шевченко“ (Державне Видавництво) ще більше зневнило мене, яка потреба в таких збірниках.

Видавництво „Сорабкоп“ має на думці зробити ці збірники періодичними—щорічними.

Гадаємо, що в дальших збірниках візьмуть участь не лише київські наукові сили, але і всі ті, що в ріжних місцях України та Росії студіюють життя і творчість великого Кобзаря.

П. Филипович.

НА НЕРІВНИХ ПОЗВАХ.

(ШЕВЧЕНКО І САМОДЕРЖАВІЄ).

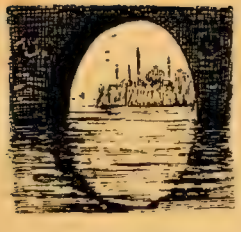

ДНА ЗГАДКА на початок з нашого недавнього минулого. Було це 1917-го року. Настали саме Шевченківські дні, і київське громадянство українське зібралося давнім звичаєм в Українському Клубі, щоб пом'янути поета-революціонера „незлим, тихим словом". До віку не забути мені тих роковин... Зібралися внизу, немов у катакомбах, у підвальному помешканні, бо всі кращі кімнати на-горі довелося віддати під шпиталь, щоб хоч стягом Червоного Хреста прикрити останню вже тоді інституцію українську од закриття. Півтемно, якось холодно, незахистно. Блукають неприкаянно люде, мов не знаючи, що робити з собою. Настрій у всіх убійчий. Мляві розмови. Якось слова не йшли з язика. Усім видко було, що лад тодішній наближається вже до безодні, але коли і як саме впаде туди—над цим лежала ще густа завіса недовідомости. А тим часом темрява густішала. Атмосфера ставала нестерпуча. Бридко було серед того рознавіснілого військових часів „патріотизму" та безсоромної спекуляції. Здавалося—нічого навкруги не видко, немає виходу з того сліпого заулка, в який завела державу „історична власть"—самодержавіє. Присутність на святі галицьких українців-заложників, силоміць вивезених з рідного краю й битих сумом та журбою за рідними, тільки збільшувала це скорботне почуття безвиглядности. Хтось, либонь небіжчик Мату-

шевський, пробував був бадьорішим заговорити голосом, але це не знайшло відгуку, і розійшлися зібрані, не засижуючись довго, бо на людях почувалося ще самотніше і тоскніше, ніж на-одинці.

А тим часом саме того дня на півночі, в далекому Петербурзі, обурення вже прорвалося, вийшло на вулицю, і трудящі маси останній дали бій самодержавію. Саме день 26 лютого був переступним у боротьбі, бо тоді виявилось, що одвічна підпора самодержавія—штик—захиталася й почала схилятися на бік до пригноблених мас. Того дня, коли ми тут, у Київі, не знали, де подітись од темної безодні самодержавного ладу—там, у Петербурзі, долю його остаточно зважено. Невблаганна рука історичної Немезиди, що вже давно написала була своє „мане, текел, фарес", в-останнє його виважила на терезах доцільности, знайшла його занадто легким і присудила—викинути за облавок історії, як непотрібне сміття. За два дні вже й до Київа докотились перші про це чутки в формі пам'ятної телеграми-наказу до залізничників од комісара Бубликова. З самодержавієм справу було скінчено. Сталося те, про що співав за пам'ятних днів попередньої революції новий поет:

Яка краса - відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І журно дзвін старий по мертвому гудів.
Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все живе схопила, пройняла,
І ось—дивись: в руках замаяли знамена
І гімн побід співа невільна сторона

(*Олесь*).

Так, з одвічним гнітом царського режиму справу скінчено.

Звичайно, то був випадок, що упадок царської власти збігся з Шевченківськими днями. Могло це статись місяцем раніше, місяцем пізніше, бо об'єктивний хід подій вже позначив неминуче і вирік твердий свій присуд, а коли його виконано—це вже меншої ваги річ. Але випадки часом надзвичайно гарно підкреслюють внутрішню вагу подій і збіговисько їх можна часто вважати за щось символічне, щось фатально зв'язане між собою. Так власне було й тут. Те, що царське самодержавіє захиталося і впало саме в Шевченківські дні, набуває тепер, коли хочете, такого символічного, глибшого значіння, надто коли поставити поруч ці два ймення—Шевченко і Романов, поет і царь, катований і кат—ці два полюси дореволюційної Росії, які ніколи не могли зійтися, а у вічній перебували й непримиренній боротьбі, на нерівних позвах, з яких мав вийти тільки хтось один переможцем. І вийшов безперечно перший—в особах тих, хто виступив тоді на вулицю й виніс червоний стяг повстання проти зненависного царизму.

У Шевченка давні були й надто поважні та непримиренні рахунки з самодержавієм, насамперед в особі того „фельдфебеля царя", „неудобозабываемого тормаза", як говорив потім не раз Шевченко, Миколи І. Почалися ці рахунки ніби навіть аж якось ідилічно,—маю на увазі викуп Шевченка з кріпацтва. Кріпак-художник, над яким вітала вже геніяльна його муза, готовий був ще раз

проказати власною особою занадто відому за кріпацьких часів історію, коли визначна людина, прозрівши розумом, не зносила свого рабського становища. Та от знайшлися добрі люде. Художник Брюлов пише портрет поета Жуковського; цей портрет за посередництвом самого Жуковського, що був за вихователя в царському палаці, та гр. Вельгорського пускають у лотерею серед царської фамилії й за гроші од лотереї, за ту ціну крови, отих мизерних 2500 карб. на асигнації, куплено волю кріпакові-художникові, майбутньому поетові. Правда—ідилія, в якій зібралися до купи і талановитий кріпак, і просто добрі собі люде, і милостивий царь, що не поскупився на лотерейний білет з „благотворительною целью"? Але ідилія ця мала, як зараз побачимо, перевернутись на драму й дорого коштувала поета: він за неї заплатив тим найдорожчим, що здобув ніби отією царською ласкою, тільки в обставинах іще далеко гірших та безмірно тяжчих.

Шевченко дістався до Академії, опинився серед найлюбіших учнів геніяльного Брюлова і з усим запалом молодого гострого розуму кинувся був до науки, до зносин з інтелігентними людьми. Певне вже під ті часи, часи глухої політичної реакції, Шевченко зрозумів основи й підстави самодержавного ладу й оцінив його по заслузі. Певне вже тоді він з усієї душі зненавидів той невільницький лад, що держався єдино на рабстві й темноті, та й сам підпірав їх, щоб панувати і панування своє тягти без кінця й краю. Особиста ідилія не закрила з-перед очей постових об'єктивної ганебної дійсности. Принаймні що-до цього, то маємо автентичне самого Шевченка посвідчення, зложене до того ж серед таких обставин, які зовсім не тягли на одвертість, а швидче відтягали від неї, і тому виключають можливість нещирости. Р. 1847-го арештованому вже поетові в страшному „III отделении" як-раз було пригадано ту початкову в рахунках Шевченка з самодержавієм ідилію оцим делікатним питанням: „Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против Государя Императора, и до такой неблагодарности, что, сверх великости Священной Особы Монарха, забыли в Нем и в Августейшем семействе Его лично ваших благотворителей, столь нежно (слухайте!) поступивших при выкупе вас из крепостного состояния?" І треба було справді великої свідомости й непохитної мужности, щоб одповісти так, як це зробив тоді Шевченко. „Будучи еще в Петербурге,—писав у своїй на це відповіді поет,—я слышал везде дерзости и порицания на Государя и Правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами шляхтичами, и все это делалось и делается именем Государя и Правительства" [1]. З цієї дивної своєю сміливістю та спокоєм відповіді бачимо, що саме і коли виховало в Шевченкові той дух зненависти і протесту проти самодержавія, якого вже він ніколи не зрадив, дарма що за — витерпів кару над людську може силу. —

[1] Твори Т. Шевченка, т. II, СПБ. 1911, стор. 108.

Сама літературна діяльність Шевченка стверджує його признання в „III отделении“ як найкраще. Дійсно вже на самому початку її Шевченкові погляди на царизм, на самодержавіє й на тодішнього носителя його, царя Миколу І-го, одбилися надзвичайно яскраво. В половині 1844-го р. Шевченко пише в Петербурзі свій голосний „Сон“, який потім найдужче заважив у долі поета сатиричним образом російського самодержця та його найближчого оточення. До 1845-го року належить містерія „Великий льох“ із згадками про Петра та Катерину, яких спарував поет також і в попередній поемі, рефлектуючи з приводу відомого пам'ятника Петрові в Петербурзі. Того ж року написано і знаменитий „Кавказ“ з надзвичайно сильною пародією на царські маніфести—„Оттам-то Милостиві Ми...“ та з оспівуванням боротьби вільного Кавказу за свою незалежність. І навіть у „Псалмах“, з того ж таки 1845-го року, які взагалі Шевченко дуже українізував і модернізував проти відомого йому слов'янського тексту, поет поставив царів на суд найвищий і осудив їх:

Між царями й судіями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний владика:
Доколі будете стяжати
І кров невинну розливать
Людей убогих, а багатим
Судом лукавим помагать?

І нижче:

Царі, раби—однакові
Сини перед богом;
І ви вмрете, як і князь ваш
І ваш раб убогий (*Псалом LXXXI*).

Характерно, що в оригіналі псалмів — див. Кулішів переклад з єврейської мови, — а також і в слов'янському тексті зовсім не знайдемо й згадки про царів, отже сама думка про них тут належить цілком Шевченкові.

З цього ясно, що вже в перший період літературної діяльности склалися цілком його погляди на природу й прикмети самодержавного ладу. Склалися в дусі того вільнолюбного настрою, який надихали поетові і історичні згадки з рідної старовини, і перекази про декабристів, яких пам'ять шанував Шевченко з побожністю [1], і сучасні події, як звоювання Кавказу, і впливи польської визвольної літератури (а він же її безперечно знав), і той загальний настрій, на який посилається поет у своїх признаннях, і все те лихо, яке побачив він на власні очі на Україні й яке творилось іменем царя самодержавного. Шевченко в своїх стосунках до царизму був цілком уже дозрілий ще до заслання і, звичайно, не спинив його той ідилічний епізод, що притрапивсь був йому на порозі вільного життя. Може бути, що самодержавна ота ідилія, як це часто буває в житті з випадковими явищами, тільки дужче заострила оцінку загальної норми, бо винятки, як відомо, тільки стверджують правило.

Не так глянула на той епізод друга сторона, коли поет з нелегальним набутком своєї музи попався їй в лабети. Ми вже знаємо, як поставило питання „III-е

[1] Порівн. згадку в щоденнику з 16. X. 1857 р. „У Якоби же встретился я и благоговейно познакомился с возвращающимся из Сибири декабристом, с Иваном Александровичем Анненковым“. І нижче: „Благоговею пред тобою, один из первозванных наших апостолов!“ Твори..., т. II, стор. 274, а також 280.

отделение“ і як воно щиро обурювалося з поетової невдячности до царя за його „ніжну“ доброчинність Шевченкові. На ієреміяди Шевченка проти царизму, сантиментальні юристи з „III-го отделения“, та й сам несантиментальний Микола I глянули як на „собственную испорченность“ поета, як на пашквиль проти свого особистого доброчинця. В залежности від такого погляду стоїть і той присуд, що постановило „III-е отделение“ — в салдати на край світа, з власноручним од Миколи I додатком ще й заборони писати і малювати [1]. Шевченко згодом оцінив цей присуд сам і ми скористуємося тут з його власних слів. „Коли б з мене був душогуб, кровопивець, — писав він, дожидаючи вже визволення в Новопетровській фортеці по десятьох роках найтяжчої неволі, — то й тоді не можна б було приміркувати про мене більш тяжкої кари, як завдати мене салдатом до Оренбурзського „отдельного“ корпусу. От в чому причина моїх невимовних страждань! А до всього того мені заборонили ще й малювати, відняли найблагороднішу частину життя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б виректи такого холодного, нелюдського присуду, а бездушні справники справили його огидливо до ниточки. Август-поганин, засилаючи Назона до хижих Гетів, не заборонив йому писати і малювати — підкреслює Шевченко, — а християнин Микола заборонив мені і те, і друге. Обидва кати; але один з них кат-християнин і християнин XIX віку, на очах у котрого виросла величезніша в світі держава, виросла на підвалинах Христового заповіту. Республіка флорентинська, напів хижа, розбісована християнка середніх віків, — і вона все ж таки, як матеріяльна християнка, не поводилася так з своїм непокірливим горожанином, з Дантом Альгієрі. Храни мене Господи рівняти себе до оцих великомучеників і світочів людських. Я тільки прирівнюю матеріяльного поганина грубіянського та пів-освічену християнку середніх віків до християнина XIX в.“ [2]

Там же таки Шевченко між иншим спиняється й ще на одному питанні: за віщо зуспіла його оця нелюдська, вигадлива кара. „Бездушному сатрапові й прибічникові царя привиділося, що мене викуплено з кріпацтва і виховано коштом царя, а я б то й віддячив своєму добродієві тим, що намалював з його карикатуру. Так за це нехай же, мовляв, мордується невдячний! Не тямлю, звідки взялася оця дурна байка. Тямлю тільки, що мені вона не дешево коштує. Гадати треба, що оцю нісенітницю сплели на конфірмації, бо на кінці присуду сказано: „найгостріше заборонити писати і малювати.“ Писати заборонили за баламутні вірші українські. А за що заборонили малювати, про те не скаже і сам суддя верховний“ [3]. „Я в жизнь мою ничего не рисовал преступного, свидетельствуюсь всемогущим богом!“ — стогоном вирвалося у Шевченка також у листі до Дубельта, коли поет благав „однієї великої милости — дозволу малювати“ [4] — та дарма: і цей стогін пролунав без одгомону. Бо Шевченко знав своє, що він зовсім не має віддячуватись самодержцеві за своє виховання та що легенди про те —

[1] Там же, стор. 122.
[2] Там же, стор. 156—157; порівн. „Кобзарь“ Т. Шевченка, ч. III. Львів, 1895, стор. 18—19 (тут повставлювано й те, що в попередньому виданні повикидала цензура).
[3] Там же, стор. 19—20; пор. Твори... т. II, стор. 157.
[4] Там же, стор. 363.

просто „дурна байка“, а до того ще він жадних карикатур ні з кого не малював. Але й самодержець знав своє: бачив „собственную испорченность“ поета і був певен, що Шевченко карикатуру з свого „доброчинця“ таки змалював. Так попав Шевченко в лейб-карикатуристи—і це було мабуть неминуче: тут почались рахунки вільного духу з деспотством, яких не можна було одвернути... Не кажу вже про те, що розумнії голови з „III-го отделения“ легко могли переплутати „пашквиль“ і „карикатуру“, але може теж і те бути, що вони дійсно мали на увазі один з Шевченкових рисунків. Річ у тому, що між Шевченковими ескизами, які збереглися в архиві „III-го отделения“ маємо одну постать у профиль, що таки нагадує собою Миколу I. Може бути, що Шевченко ту постать у генеральському мундирі малював просто як типову для даного часу, бо відома ж риса своєрідної мімікрії, коли усі прислужники силкуються бути схожими на свого пана: за Миколи всі військові носили вуса й груди колесом, за Олександра II — придбали пишні бакени, як недавнім часом усе німецьке вояцтво мало вуса a la Вільгельм. Художник і схопив у своєму рисункові цю типову рису бюрократичного наслідування, а вірнопіддані слідчі, помітивши цю типову схожість, не завагалися поставити її виключно на карб „височайшему“ оригіналові. Звідси, можливо, й був висновок про карикатуру з царя. Непорозуміння, але в наслідках своїх для поета воно стало фатальним.

Отже так чи инакше, а Шевченко дістав кару за свої думки про царську самодержавну систему. В цитованому вже присуді, між иншим, читаємо, щоб майбутнє начальство поетове мало „строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений“ [1]. І що ж,—саме „захалявна“ поезія Шевченка показує, що ні одбута кара, ні страх перед новим катуванням не вдержали Шевченка од спокуси—

Зігнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазанниках божих.

Цикл образків під спільним заголовком „Царі“ добре показує, що не покаявся поет, та й не міг покаятись, бо добре розумів, що

Де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи
(„*Царі*“);

що без політичної волі даремне й говорити високі слова про якесь добро людям, бо неволя уб'є й на цвіту приморозить усі людського життя паростки. І от саме „невольницькі“ поезії Шевченка, а потім і твори останніх літ його життя повні блискучих, місцями просто пророчих, нападів на систему політичної неволі та на поодиноких її заступників. І пізніші „Неофити“, де під пóкривкою давнього Риму змальовано сучасну Росію, а Неронові-лютому надано рис „неудобозабываемого

[1] Там же, стор. 122.

тормаза", і надзвичайно сильний уривок з „Юродивого", де вже просто мова про „фельдфебеля-царя" та Петербург, цей „смітничок Миколи", і ціла низка дрібніших поезій („Я не нездужаю — нівроку", „Во Іудеї во дні они", „Подражаніе Іезекіїлю", „Осії глава XIV", „Молитви", „І Архимед, і Галилей", „Саул", „О люде, люде-небораки", „Якось-то йду я уночі", „Бували войни"), і цілі уривки з Шевченкового щоденника — досить виразно підкреслюють, як глибоко ненавидів Шевченко самодержавний лад, як добре розумів справжню його істоту і який, нарешті, прогноз на прийдуще носив у своїх політичних концепціях. Характерно, що скривджений особисто Миколою І, поет не вдається в дріб'язкову особисту помсту своїм потужним словом. Він підноситься до оцінки не особи, а системи. Особа Миколи І у його служить лиш за ілюстрацію, за символ усього ладу, що стоїть на поневоленні та гнобительстві. Поет бачить, що темний люд ладен вклонятися цареві, як богові („Неофити"), що багато з вас—обертається Шевченко до людей —

Руками скверними створили
Свою надію й речете,
Що царь—наш бог, і царь—надія
І нагодує, і огріє
Вдову і сиріт
(*„Осії глава XIV"*).

Він знає, що инші—„серцем голі до-голà"—не що, як

Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі,
Онуча, сміття з помела
Його Величества!.. та й годі
(*„Во Іудеї"...*).

І от першим, темним, поет проказує справжню надію на визволення — в них у самих, бо щоб збудити приспану царизмом „хиренну волю"—

Треба миром,
Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру
Та й заходиться вже будить
(*„Я не нездужаю"...*).

Що ж до других, то це раби безнадійні, і окрім слова зневаги та глибокого призирства нічого не має до них Шевченко. І тим більше, що політичній неволі самодержавного ладу товаришить конче й неволя соціяльна, а всенька обстава — то немов гарнір до того центрального пункту насильницької системи:

Храми, каплиці і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом Твоїм
Неутомленні поклони —
За кражу, за війну, за кров...
(*„Кавказ"*).

Все підбила під себе і все розбестила й оганьбила розтлінна рука самодержавія.

Та Шевченко в поетичному натхненні не тільки показує правдивий образ самодержавія,— він пророкує і його долю неминучу.

Минуть, —
Уже потроху і минають —
Дні беззаконія і зла;
А львичища того не знають, —
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі, уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий і малий,
І худосилий. Вітер з поля
Дихне, погне і полама,
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй же крові.

(*„Подражаніє Ієзекіїлю“*).

Шевченко певен, що це конче набудеться, що нема руки, яка здужала б спинити біг часу і невпинний історії хід до визволення, що не мирить із системою тії царської своєволі.

Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми?
Повинна буть! Бо сонце стане
І оскверненну землю спалить

(*„О люде, люде“*...).

І навіть деякі конкретні форми того неминучого суда ввижаються Шевченкові:

Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,
Людськії шашелі!

(*„Бували войни“*...).

Разом з політичною похитнутись має й соціяльна неволя.

І от ще що характерно. Не самим поетичним натхненням та безпомилешним чуттям прочував Шевченко той революційний шлях, що ним піде народ трудящих до свого визволення. На допомогу натхненню прийшла сувора логика, поетові подає руку мислитель. У щоденнику в Шевченка знайдемо одне надзвичайної сили й прозорливости місце, яке ясно показує, як глибоко иноді вмів цей поет зазирати в суть подій навіть економичного й культурного життя та як добре і влучно оцінював він деякі його фактори, що були ніби зовсім невинні і, сказати б, нейтральні на вигляд. Ідучи з заслання пароплавом по Волзі й наслухавшись музики якогось „кріпостного Паганіні“, що своєю долею такий був близький до його власного настрою, загадався Шевченко над долею милійонів поневоленого люду. І ось що з цього приводу записує він у щоденник: „Под влиянием скорбных, вопиющих звуков этого бедного вольноотпущенника, пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо-ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовой проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон и великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное, гениальное дитя. Мое пророчество несомненно“,[1] — додає ще з глибокою впевненістю до цих воістину пророчих слів Шевченко. Так добре прови-

[1] Зайцев П.—Недруковані місця з Журналу (Щоденника) Шевченка. „Наше Минуле“, 1919, кн. 1—2, стор. 12.

646801.

діти й сформулувати так ролю машини в боротьбі з одсталими формами та пережитками феодального ладу і значіння нових економічних факторів, уложити все це в таку ясну перспективу і зв'язок з попереднім — це показує велику вдумливість поета і виразисте розуміння громадських з'явищ та невблаганного історичного процесу. Ледве чи можна припустити, щоб до Шевченка на заслання, в той мертвий закуток серед пісків пустині, могли долетіти фактичні й ідеологичні наслідки революції 1848 р.,— тим більшої ваги набірають допіру наведені слова, що так блискуче осяяли нам незнаний куточок з світогляду Шевченка. Тут мало геніяльної інтуїції поета, тут треба ще й ясного розуміння, твердого напряму на шляхах історичного процесу.

Цей ніби випадком кинутий штрих Шевченко-поет доповняє потім картинами прийдущого життя вже по тóму, як пророкування його набудеться. Вже тоді,— веде свою думку далі поет на иншому місці,— коли „буде бите царями сіянеє жито“ —

Люде виростуть. Умруть
Ще незачатії царята —
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі

(„*І Архимед, і Галилей*“...).

Бо ж тоді „не стане ідола святого“, не стане й тих, хто його використовує на панування над масами, а ми — каже Шевченко —

А ми помолимося богу
І небагатії й невбогі

(„*Бували войни*“...).

Такий уявки стояв перед Шевченком шлях до визволення та рівности межи людьми. Од рабства, темноти, забобонів, падання навколішки перед земними богами через розвиток техніки та культурних форм життя революційним поривом зневолених мас — до того становища, коли будуть просто л ю д е на землі, і небагатії й невбогі, без визиску та чужого поневолення... І в світлі подій, що вже перейшли перед нами, можемо сказати, що Шевченко не помилився. Принаймні перші етапи накресленого у його розвитку зробилися вже фактом, подіями вчорашнього дня. Треба сподіватись, що справдиться й останній. А поки до того дійде, то певне на-віки лишаться в нашій історії поруч тісно злютовані дві великих дати, два народних свята — Шевченкові роковини й визволення од царизму,— як символ нерозривного звязку справжньої культури з дійсно високими формами політичного побуту.

10—11/III. 1923.

Сергій Єфремов.

Державна історична бібліотека УРСР

МІЖ ДВОХ СТИХІЙ.

(ДО ПСИХОЛОГІЇ ТВОРЧОСТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА).

В СВОЇХ ТВОРАХ Шевченко, як відомо, не обмежувався тільки українською мовою; багато писав він також по-російськи, і, наприклад, у „Повному збірнику творів Т. Г. Шевченка, під редакцією Д. Дорошенка“ (Катеринослав, 1914 р.[1]) приблизно на 319 сторінок української частини припадає 315 сторінок того-ж формату віршів, повістей, уривків з драми, що їх наш автор написав, а почасти й пустив до друку, по-російськи. Отже це ще не все, бо в зазначеному виданні — повістей російських лише 9, тим часом як у листі до Куліша 26. І. 1858 р. Шевченко свідчив: „Навчи ти мене, будь ласкав, що міні робить з руськими повістями! У мене їх десятків коло двох набереться“[2]. Також і „уривок з драми“ („Никита Гайдай“) є тільки частина п'єси, що перше була трагедією „Никита Гайдай“, а потім перероблена в драму „Невеста“, яку було закінчено і навіть подано до дирекції імператорських театрів[3]. Російською мовою спочатку було

[1] Беремо це видання, як одне з зручніших для порівнянь з техничного боку. Воно, правда, не зовсім повне що до українських творів, переважно з огляду на цензуру; але усунуто в ньому не так багато, щоб порівнююча кількість творів російських утратила свою силу.

[2] Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, II т., 1911 р., ст. 422.

[3] П. Рулін. Драматичні спроби Шевченка (Київськ. Збірник Держ. Видавництва, 1921 р., ст. 98—99). „Невеста“ в цілому не збереглася.

складено і „Назара Стодолю“: „скомпонував ще я... Назара Стодолю — драма в тріох актах. По московському“ [1]. Отже загальна кількість усього, що склав або складав Шевченко по-російськи,—чимала. Значіння її ще збільшиться, коли ми згадаємо, що найінтимніший твір свій — „Дневник“—Шевченко писав теж російською мовою.

А разом з тим він був цілком українського походження, вийшов з народу і весь був пройнятий почуттям звязків своїх з рідним оточенням. — „Та будь ласкав“, наказує він братові Микиті: „напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по московському, а по нашому (закреслено: бо міні й так вже остигли москалі).

Бо москалі, чужі люди —
Тяжко з ними жити,
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами... Ще раз прошу, напиши міні письмо, та по своєму, будь ласкав, а не по московському... не забудь же, зараз напиши письмо, та по своєму“ [2].

Після перших-же спроб вживати російської мови важкі сумніви підіймаються в душі поета: „переписав оце свою Слепую, тай плачу над нею; який гріх, що оце сповідаюся кацапам чорствим, кацапським словом“ [3]. Його російські твори не задовольняли ні українців, ані росіян [4]; проте вони все збільшуються і захоплюють чималий період. У 1841 р. Шевченко вже зазначає у себе „трагедію Никита Гайдай“, що її він „перемайструв в драму“ — „Невеста“; „я ще одну драму майструю“, додає він: „назоветься „Сліпая красавиця“ [5]. Остання, напевно, це та-ж „Слепая“, про яку він повідомляє Я. Кухаренка в листі 30 вересня 1842 р. („переписав оце свою Слепую“), тільки з неї вийшла вже не драма, а драматична поема, або „повесть в стихах“, як її згадує Козачковський [6]. У 1843 р. закінчено теж поему „Бесталанный“, або „Тризна“ [7]; від 1844 р. ми маємо повість „Наймичка“, від 1845 р. теж повість „Варнак“, 1856-м роком датується „Художник“, 1857-м — „Музикант“, 1858 — „Прогулка с удовольствием и не без морали“; останні чотирі без певної дати, але взагалі під час заслання.

Буває, що майже в той-же самий час, при тих-же обставинах Шевченкові й тяжко „грішити“, і важко зректися „гріху“. В листі до Я. Кухаренка 30. IX. 1842 він „плаче“ над „Слепой“, а 24. III. 1843 повідомляє його-ж таки про те, що пише „Назара Стодолю“ „по московському“. — „Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то міні більше нічого й не треба“, пише він В. Тарновському 25. I.

---

[1] Лист до Я. Кухаренка 24. III. 1844 р., вид. Яковенка II, 348.
[2] Лист до М. Шевченка 15. XI. 1839 р., вид. Яковенка II, ст. 343-4.
[3] Лист до Я. Кухаренка 30. IX. 1842 р. — Яковенка II, ст. 345.
[4] О. Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський I, 116; II, 182-3. Литературная газета, 1844, № 19.
[5] Лист до Г. Квітки 8. XII. 184.— Яковенка II, 344. Уривок з драми „Никита Гайдай“ надруковано в „Маяку“, 1842, № 9.
[6] П. Рулін, l. c. 99.
[7] Надруковано в „Маяку“, 1844 р. № 184. Останні з зазначених творів вийшли вже після смерти поета. Див. „Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанныя на русском явыке“. Изд. ред. „Киевской Старины“ 1888.

1843 р. і тут-же додає: „обіцянку пришлю вашим дівчатам к Великодню, а може і раньше, коли впораюсь,—тільки не ту, що я вам писав, а пишу по московському скомпоновану", а саме — „Бесталанного", чи „Тризну", зовсім далеку від „мужичого" змісту і форми" [1].

І скільки часу й уваги витрачає він на свої російські твори! Вже до 8 грудня 1841 р. він працює над „Слепою" (лист до Г. Квітки), а закінчує її тільки у вересні 1842 р. (лист до Я. Кухаренка, 30. IX. 1842 р.). „Матроза" починає в засланні, потім зазначає в щоденнику: 22. X. 1857, вздумалось мне просмотреть рукопись моего Матроза [2]; — 25. X. продолжаю по складам прочитывать и поправлять Матроза и ругать безграмотного переписчика пьяницу... Прочитывая по складам мое творение, естественно, что я не мог следить за складом речи. Убедился только в одном, что название этого рассказа необходимо переменить. Пока не придумаю моему Матрозу другого, более приличного имени, назову его так: Прогулка с пользою и не без морали. — 31. X, сегодня только, наконец, дочитал своего Матроза. Он показался мне слишком растянутым. Может быть от того, что я по складам его читал. Прочитаю еще раз в новом экземпляре, и если окажется сносным, то пошлю его к М. С. Щепкину: пускай где хочет, там его и приютит. — 2. XI, у меня было намерение послать... в Москву своего Матроза, но переписчик мой тоже с добрыми людьми загулял, и рукопись остановилась. Досадно... Когда я сбуду с рук этого несносного Матроза! — 13. I. 1858 р., в ожидании будущих благ принимаюсь переписывать вторую часть „Матроза". — 17, I... принялся за „Матроза". Несносная работа! Когда я еще кончу? — 14. II, кончил, наконец, вторую часть „Матроза"... Нужно будет прочитать еще это рукоделье; что из него выйдет? Как примет его С. Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему... Странное чувство.

Як пояснити ці факти? За випадкові їх не можна вважати: занадто багато місця займають вони в житті нашого поета! Не можна брати під увагу і „необходимость закрыть им (цеб-то російським язиком) свое сочинительство" під час заслання [3], бо російські твори Шевченка не обмежуються роками його заслання. В листі до Куліша 26. I. 1858 р., запитуючи, що йому робити „з руськими повістями", Шевченко признається: „затопить грубу шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося, бо тепер вони міні дуже потребні". Але грошові міркування зазначаються тут тільки додатково, між иншим, і якби в них була сила, то чи варто-б було Шевченкові зберігати свої російські рукописи після того, як головна їх мета загинула! Очевидно, важнішою здавалася вартість самої праці, незалежно від грошової її оплати.

Більше з'ясують нам справу вказівки де-яких попередніх листів Шевченка В. Тарновському (25. I. 1843 р.) „обіцянку,.. по московському скомпоновану" він пояснює побажанням, „щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю". Тут, злегка

---

[1] Твори, вид. Яковенка, II, 344—348.
[2] Цит. по вид. Яковенка, т. II.
[3] Як це бачимо в передмові (ст. IV) до видання „Поэм, повестей"... ред. „Киевской Старины".

шуткуючи, він висловлює те-ж, що і в листі до Г. Квітки (8. XII. 1841) з приводу „Слепой“: „не знаю, що з неї буде; боюсь, щоб не сказали москалі mauvais suget. бо вона, бачте, з українського простого биту“. Таким чином, хоч Шевченко й висловлювався ще в 1843 р., що йому досить долі „мужичого поета“, а нарешті й зовсім обірвав інші мрії, все-ж таки довгий час він на цьому не міг заспокоїтися, бажав бути визнаним не тільки за свої українські твори і не серед української лише публіки, а також у ширших межах, на російському т. м. Парнасі. „Лихо, брате отамане, ей Богу, лихо“, розкриває він свою душу Я. Кухаренкові в звязку з повідомленням про „Слепую“: „це правда, що в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш. Цур йому, мене тут і земляки і не земляки зовуть дурним; воно правда, але що я маю робить; хіба ж я винен, що я уродився не кацапом, або не французом. Що нам робить, отамане брате, — прать проти рожна, чи закопаться заживо в землю“... Видатніша російська критика, з Белінським на чолі, до українських творів Шевченка поставилася спочатку зовсім неприхильно, і навіть у слов'янофілів, які взагалі вітали українську поезію та Шевченка, „Москвитянин“ після „Гамалії“ добалакався до замітки, що цей твір „по языку, на котором писан, не принадлежит к собственно русской литературе, но теперь, увы, более нежели когда либо, такой неурожай на новые книги какого-бы то ни было достоинства, что поневоле приходится говорить обо всем, что выходит из-под типографских станков Петербурга“, а тому редакція звертає увагу і на „Гамалію“! Иноді при цьому висловлювалося, що Шевченко є справжній поет, тільки чому-ж він пише на такій неможливій мові. „А есть поеты: по временам доходят до нашего слуха прекрасные песни, отрадные явления, носящие на себе отпечаток несомненного дарования. К таким явлениям принадлежит „Кобзарь“ г-на Шевченко. Жаль только, что эта книга не может быть принята нашею литературою, что эти стихи — не русские, что они писаны на особенном провинциальном наречии, непонятном для большей части наших читателей. При том, малороссийские поэты, как нам кажется, не довольно обращают внимания на то, что они часто пишут таким наречием, которого даже не существует в России: они без церемонии переделывают великороссийские слова и фразы на малороссийский манер, создают себе язык небывалый“, і т. д... „Тут нет в виду никаких личных применений к „Кобзарю“: автор его, как человек с дарованием, сам поймет нужную для себя пользу“. (Библиотека для чтения, т. XXXIX) [1]

Зрозуміти було легко; аджеж легко було також і дійти до мрії довести росіянам їхнею-ж мовою, що українські письменники працюють на українській ниві не тому, що для ниви російської вони не здатні і взагалі не такі, як поети російські; цією мрією уперто захопився Шевченко, її саме мав на увазі, коли писав: „мене тут і земляки і не земляки зовуть дурним“ (до Кухаренка, 30. IX. 1842); „зовуть мене ентузіастом, сіріч дурнем“ (до Тарновського, 25. I. 1843 р.; привід

[1] Див. Свенціцкого, Шевченко в світлі критики і дійсности. Львів, 1922 р.

в цьому останньому листі инший, але для нас важливо в якому розумінні взагалі Шевченко вживав назву „дурень"-„ентузіаст").

Що поряд з тим Шевченко знаходив з-поміж українців? Української критики не існувало; певного, сталого, міцного ясним розумінням своїх завдань і шляхів, українського громадянства теж не було, принаймні за перших років діяльности Шевченка; відзначалися лише поодинокі представники такої думки, і відокремлення їх, а тим більше звичайних „земляків" поета, від загального російського громадянства — ще не виявилося досить виразно. Якою з цього боку здавалася Шевченкові Україна, видко з того, що писав він Кухаренкові, коли задумав видати в літографії портрет Головатого: „на Україну я не надіюсь, там чортма людей, німці прокляті, більш нічого" [1].

Тим часом збільшувалися й особисті звязки з росіянами; далі потяглися довгі роки заслання, куди й слово рідне тільки де-коли доносилося... Набігали враження, які просилися на папір — отже в формі російській. Під впливом одного сну Шевченко в Ново-Петровському „построил каркас поэмы в роде „Анжело" Пушкина, перенеся место действия на восток, и назвал ее: Сатрап и Дервиш. При лучших обстоятельствах я непременно исполню этот удачно проэктированный план. Жаль, что я плохо владею русским стихом, а эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски" [2]. Його настрої, враження під час заслання часто звязуються з мотивами, образами російської поезії, наприклад: „Если бы я свой журнал (щоденник) готовил для печати, то чего доброго, пожалуй, и искусил бы лукавый враг истины, но я, как сказал, поэт наш:

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней [3].

„Поет наш" — це не хто инший, як Кольцов; подібне-ж повторюється й далі. „Первая книжка „Русского Вестника" за 1856 год попалась мне в руки. Оглавление мне понравилось. Там были выставлены имена Гоголя, Соловьева, Аксакова — имена, хорошо известные в нашей литературе" [4]. — Н. К. Якоби „угостил меня брошюрой Искандера лондонского второго издания „Крещеная собственность". Сердечное, задушевное, человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного Бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник" [5]. Обминувши перейняті захопленням замітки щоденника про де-яких окремих представників російської літератури, подивимось, як Шевченко ставиться до Гоголя. „О Гоголь, наш бессмертний Гоголь! Какою радостью возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя

[1] Лист до Кухаренка 24. III. 1844 р., підкреслено в оригіналі, вид. Яковенка, II. 348. Пор. відповідні місця з „посланія" „До мертвих і живих і ненарожденних земляків моїх", 1845 р.
[2] Щоденник 19 липня 1857.—Яковенка II, ст. 211. — Розб. моя.
[3] Щоденник від 13 червня 1857 р., вид. Яковенка II. 146 (розб. моя). Порівн. ibid. 153, 160, 178, 195, 222, 246, 291. Я не рахую тут простих вказівок на ті чи инші російські твори, що цікавили поета і занотовувалися в щоденнику; їх ще більше.
[4] Яковенка, II, 236; розб. моя.
[5] Ibid. 272, розб. моя; пор. 280 ст.

вокруг себя таких гениальных учеников своих" (як Салтиков)[1]. — „Все дни моего пребывания когда то в Яготине есть и будут для меня ряд прекрасных воспоминаний; один день был покрыт легкой тенью, но последнее письмо ваше и это грустное воспоминание осветило... Случайно как то зашла речь у меня с вами о Мертвых душах, и вы отозвались чрезвычайно сухо; меня это поразило неприятно, потому что я всегда читал Гоголя с наслаждением... Меня восхищает ваше теперешнее мнение и о Гоголе, и [о] его бессмертном создании... Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою любовью к людям... Гоголь—истинный ведатель сердца человеческого. Самый мудрый философ и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбцем! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалося познакомиться лично с Гоголем"... [2]

Перед нами, таким чином, глибока внутрішня трагедія — боротьба двох стихій— української та російської, що її зазнали й инші українські письменники, і представники українського громадянства взагалі.

Перемога дісталася українській стихії. Шевченкова мрія, за яку його прозвали „ентузіастом", не здійснилася, та й була вже зайва. Російські твори Шевченка не досягли своеї мети: їх не визнала ні російська критика, ні російська публіка, а тим більше — українські верстви, в той час, як українська поезія його вже приймалася з широким захопленням. Куліш хотів-би спалити російські спроби нашого поета: „Про московські твої повісти скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, та й більш нічого. Як би у мене гроші були, я купив би їх усі у тебе разом, та й спалив. Читав я твою „Княгиню" і „Матроса". Може ти мені віри не піймеш, може скажеш, що я московщини не люблю, дак тим і ганю, так отже тобі: не одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного талану треба. Прочитуючи твої московські повісти, земляки твої кивають головами, а москалі відкидають геть; а вірші твої[3] рідні, так москалі шанують, а земляки наче псалтир той промовляють". С. Аксаков з приводу „Матроза" відповів: „Я не советую Вам печатать эту повесть (Матрос); она несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта. Вы лирик, элегист, а юмор ваш не весел, шутка не всегда забавна. Правда, там, где вы касаетесь природы, где дело доходит до живописи, там у вас все прекрасно, но это не выкупает недостатков целого рассказа. Я без всякого опасения говорю вам голую правду, я думаю, что такому таланту, как вы, можна смело сказать ее. Вы имеете перед собой блистательное поприще, на котором вы полный хозяин" [4].

Шевченко послухався щирих порад і з 1858 р. покинув писати російські твори. Хазяїн залишився при своїй ниві. Що він дав останній — всім відомо. А чи виграла через це загально-людська спадщина?

---

[1] Вид. Яковенка, II.
[2] Лист до В. Репніної, ч. III. 1850 р., Яковенка, II. 363-4.
[3] О. Я. Кониський, II, 182.
[4] О. Я. Кониський, I. с. 481—2.

Російські твори Шевченка не позбавлені художньої і соціяльної ваги, але в цілому вона не висока: письменник „не является в них самостоятельным, не прокладывает новых путей в анализе явлений общественной жизни, не создает новых идеалов, в форме и построении своих литературных опытов следует готовым образцам“ [1]. Що-ж до українських віршів його, то вони є видатний, безумовний прибуток не тільки української, але й загальної, світової скарбниці, високоцінні вже своєю безпосередньою вартістю, незалежно навіть від того, оскільки вони допомогли дальшій українській літературі та українському рухові вийти на широкий шлях.

Отжеж, щоб піднестися на таку височінь, поетові треба було почувати себе в своїй, рідній стихії, використовувати її сили у формах найприродніших для них. Той-же самий поет, иноді навіть на ті-ж самі теми з того-ж таки оточення складає російські оповідання та українські вірші — і яка виходить ріжниця! Порівняймо хоч-би чудову поему „Наймичка“ і за тим-же заголовком російську повість, одну з найкращих і все-ж бліду, де живе почуття і динаміка сюжету розпорошується по ріжних подробицях, описах, поверхово юмористичних або сентиментально-мелодраматичних ефектах. Найбільш обробленою є „Слепая“, але хто знайде чулий, щирий ліризм нашого поета в цих його холодних, надуманих рядках:

Кого рыдая призову я
Делить тоску, печаль мою
В чужом краю? кому тоскуя
Родную песню пропою?

Угасну, бедный, я в неволе!
Тоску мою, печаль мою
О прежней воле, прежней доле
Немым стенам передаю [2].

Де-які місця зовсім нагадують т. зв. „дослівні“ переклади з української мови на російську і, звичайно, виходять холодними відображеннями оригіналу:

Текла речка в чистом поле,
Орлы воду пили;
Росла дочка у матери,
Козаки любили.
Все любили, все ходили
И все сватать стали,

И одного между ними
Козака не стало.
Куда скрылся, дивилися,
И никто не знает.
Поселился в темной хатке
За тихим Дунаем.

Взагалі, російські твори Шевченка роблять враження, що йдуть вони не від гарячого серця, беспосереднього натхнення, а від холодного розуму, і тому, може, так важко було авторові над ними працювати (згадаймо „Матроса“), закінчувати їх остаточно: більшість російських творів, безумовно, не оброблена.

Повний розвиток творчих сил, найкращі досягнення стали можливими для Шевченка тільки в просторах рідної стихії; і хто знає, оскільки такі досягнення збільшилися-би, коли-б українському народові не довелося ще довгий час продовжувати Шевченкову трагедію!

А. Лобода.

[1] Передмова до „Поэм, повестей и рассказов Т. Г. Ш—нка на р. яз“, вид. „К. Старины“, ст. I.
[2] Видання „Киевск. Старины“, стр. 1.

ШЕВЧЕНКО І ДЕКАБРИСТИ.

РОЗГЛЯДАЮЧИ Шевченків щоденник, уважно читаючи де-які його твори, одразу помічаєш, якого значіння надавав поет декабристам. Шевченко зазнав чимало ріжних ідейних та літературних впливів, але серед його провідників декабристи займають почесне місце. На жаль ніхто з істориків літератури і з істориків громадських рухів не звернув на це належної уваги. Тільки у Драгоманова в „Листах на наддніпрянську Україну“ (розділ I) знаходимо кілька уваг, де-що—у В. І. Семевського в статті про Кирило-Методієвське Брацтво („Голос Минувшого“, 1918, № 10—12).

Моє завдання—по-перше, зібрати ріжноманітний матеріял, який малює Шевченкові відомости про декабристів та його відношення до них, по-друге, — простежити вплив поета-декабриста (Рилєєва) на Шевченка.

I.

ПОВЕРТАЮЧИСЬ в-осени 1857 року з заслання, Шевченко на пароплаві зустрів „старого знакомого“—капітана В. В. Кішкина. В його каюті не раз ішли розмови на літературні теми—Кішкин виймав тоді „из своей заветной тетради“ ріжні заборонені, або взагалі ліберальні твори (Барб'є та инш.)... 17 вересня „ни с сего, ни с того составился у нас литературный вечер“, оповідає Шевченко

в щоденникові. „Капитан наш вытащил из-под спуда „Полярную Звезду“ 1824 года и прекрасно прочитал нам отрывки из поэмы „Наливайко“, а Сапожников из поэмы „Войнаровский“ (257 ст. II-го тому Шевченкових творів, видання В. Яковенка).

І з „заветной портфели“ капітана Кішкина й з инших джерел Шевченко переписував у роки 1857—8 твори, які вперше чув і які подобались йому („Собачий пир“ Барб'є, „Русскому народу“ Лаврова, поезії Тютчева, Аксакова та инш.). Рилєєвські поеми, безперечно, були йому раніш відомі (про це далі)—він їх не вніс у щоденник.

У Нижньому Новгороді Шевченко спинився і чекав дозволу виїхати до Петербургу. Він придбав чимало нових знайомих, серед них і „некоего господина Якоби“. Його характеристику дано в щоденникові: „Г. Якоби, один из Нижегородских аристократов, весьма любезный и довольно едкий либерал и вдобавок любитель живописи“ (267 ст.). Шевченко часто бував у Якобі, заходив до нього на обід. Хазяїн одного разу „вместо дессерта“ „угостил“ поета брошурою Герцена, лондонського видання—„Крещеная собственность“. 16 жовтня Шевченко занотував у щоденникові: „У Якоби же встретился я и благоговейно познакомился с возвращающимся из Сибири декабристом, с Иваном Александровичем Анненковым. Седой, величественный, кроткий изгнанник в речах своих не обнаруживает и тени ожесточения против своих жестоких судей, даже добродушно подтрунивает над фаворитами коронованного фельдфебеля, Чернышевым и Левашовым, председателями тогдашнего верховного суда. Благоговею перед тобою, один из первозванных наших апостолов!

Говорили о возвратившемся из изгнания Николае Тургеневе, о его книге, говорили о многом и о многих и в первом часу ночи разошлись, сказавши: до свиданья“ (274 ст.; місця пропущені в Яковенка—по тексту, поданому П. Зайцевим у „Нашому Минулому“, 1919, ч. I—II). Микола Іванович Тургенев був один з найвидатніших членів таємного „Союза Благоденствия“, в якому брало участь багато майбутніх декабристів. Не вияснено, чи продовжував Тургенев свою діяльність члена таємного товариства після закриття „Союза Благоденствия“ в 1821 році. Де-які історики (Семевський та инш.) зараховують його до декабристів. У всякому разі погляди його ніколи не мінялись („одинаковость убеждений“ — занотував І. С. Тургенев), а в основі їх було перш за все — знищення кріпацтва. В 1824 році Тургенев виїхав за кордон і під час грудневого (декабрського) повстання був в Англії. Але до справи декабристів його притягли, і хоч він заявляв у записці, що брав участь тільки в „Союзі Благоденствия“, Верховний Суд виніс йому смертний вирок, який потім замінено було вічною каторгою. Царський уряд вимагав від Англії видати Тургенева, але в цьому було відмовлено. Тургенев залишився в Англії, довгий час не міг переїхати на континент, бо за ним слідкували царські агенти. 1833 року він оселився в Парижу, 1847 року видав відому книгу „La Russie et les Russes“[1], в якій доводив необхідність знищення кріпацтва й перебудови держав-

[1] Російською мовою ця книга вперше з'явилась в „Библиотеке Декабристов“, вип. II, 1907 р.

ного устрою Росії. На початку царювання Олександра II—1857 р. вперше повернувся Тургенев до Росії. Під час перебування Тургенева за кордоном Жуковський, великий приятель усіх братів Тургеневих (особливо Андрія, що помер ще року 1803), не раз клопотався перед Миколою I про полекшення долі М. І. Тургенева, про дозвіл йому вільно жити за кордоном, але всі турботи Жуковського не мали успіху, навпаки, навіть сам поет здобув „головомойку" [1].

Шевченко, звільненню якого від кріпацтва чимало допоміг Жуковський (йому присвячено „Катерину" — „На пам'ять 22 апр'ля 1838 р."), з яким український поет не раз бачився і впливу якого зазнав у своїх ранніх поезіях, безперечно ще в ті часи, до арешту й заслання, повинен був чути про засудженого приятеля Жуковського, противника кріпацтва. Характер запису в щоденникові, де Шевченко серед багатьох ріжних тем розмови з Анненковим окремо занотовує, підкреслює розмову про повернення Тургенева та про його книгу, свідчить, що Шевченко й раніш чув про цього політичного діяча, розумів його значіння.

Через кілька днів після зустрічі з Анненковим, 6-го листопаду, Шевченко записує в щоденникові свою розмову з жінкою і сестрою Якобі: „После Лабзина речь перешла на И. А. Анненкова, и я из рассказа моих собеседниц узнал, что происшествие, так трогательно рассказанное Герценом в своих воспоминаниях про Ивашева, случилось с супругою И. А. Анненкова, бывшей некогда гувернанткой, мадмуазель Поль. Она жива еще и теперь; меня обещали старушки познакомить с этой достойнейшей женщиною. Не знаю, скоро ли я удостоюсь счастья взглянуть на эту безпримерную святую героиню.

Дюма, кажется, написал сантиментальный роман на эту богатырскую тему" (282 ст.).

Шевченко має на увазі „одну из этих героических историй" (слова Герцена) — історію француженки Поліни Гебль, яка під час арешту Анненкова була його нареченою і після висилки Анненкова на каторгу, не вважаючи на всі перепони, добилась того, що їй дано було дозвіл їхати до Сибіру, де вона й одружилася з засланцем.

Про те, що Шевченко в давні ще роки повинен був чути про героїчні постаті дружин декабристів, говоритиму далі, тут варто занотувати, з яким високим почуттям поет говорить про одну з них.

8-го листопаду Шевченко пішов до генерала Веймарна — „у него сегодня полковой праздник и, следовательно, пирушка", занотовує поет у щоденникові. Зустрівши там багатьох військових, він почував себе ніяково. „Из этого отвратительного состояния вывел меня сам гостеприимный хозяин, пригласив меня в гостиную. Между прочими гостями встретил я И. А. Анненкова и в продолжение вечера я не расставался с ним" (283 ст.).

Все, що торкається декабристів, живо цікавить Шевченка, зворушує його. Надзвичайно інтересний запис знаходимо в щоденнику від 4 листопаду: „Кончил

---

[1] Ibid, стаття Г. Балицького, XX ст.

сегодня портреты М. А. Дороховой и ее воспитанницы Нины, побочной дочери Пущина, одного из декабристов. Удивительно милое и резвое создание! Но мне как-то грустно делается, когда я смотрю на побочных детей. Я никому, и тем более заступнику свободы не извиняю этой безнравственной независимости, так туго связывающей этих бедных побочных детей. Простительно какому-нибудь забубенному гусару, потому что он только гусар, но никак не человек; или какому-нибудь помещику-собачнику, потому что он собачник — и только. Но декабристу, понесшему свой крест в пустынную Сибирь во имя человеческой свободы, подобная независимость непростительна. Если он не мог стать выше обыкновенного человека, то не должен и унижать себя перед обыкновенным человеком" (280 ст.).

Через два дні від тих-же Якобі Шевченко почув де-які деталі: „По поводу портрета М. А. Дороховой и ее воспитанницы Ниночки, которых я на-днях рисовал, старушки сообщили мне, что мать Ниночки простая якутка и теперь еще жива в Ялуторовске, а что отец ее, г. Пущин, служит где-то на видном месте в Москве и что он женился на богатой вдове, некоей madame Коцебу, собственно для того, чтобы достойно и прилично воспитать свою Ниночку. Отвратительный отец" (282 ст.).

Важко сказати, в якій мірі справедливими та об'єктивними були відомости і присуд Шевченка що-до Пущина, найулюбленішого товариша Пушкина („мой первый друг, мой друг бесценний..."), видатного декабриста, людини радикальних поглядів і сміливого поводження як під час повстання, так і на допитах. Біограф такими словами характеризує Пущина: „И. И. Пущин был человек очень умный, живой, сообщительный, чрезвычайно искренний, но особенно отзывчивый на горе ближнего. Он постоянно о ком-нибудь хлопотал, кому-нибудь старался сделать добро. Трудно было указать человека, сердечнее относившегося к людям вообще, в особенности же ко всем декабристам; со всеми он был в сношениях, все его любили" [1].

Під час перебування на засланні Анненков не був жонатий, хоч жіноцтво закохувалось в нього. В споминах А. П. Сазанович читаємо: „Старые и молодые вдовушки были существенным несчастьем в жизни Ив. Ив., т. к. они смело и назойливо шли на приступ, устраняя в крайнем случае не только необходимость брака, но и необходимость взаимных чувств" [2]. Пущин мав позашлюбних дітей, про виховання яких він дбав — так впевняє Сазанович (яка взагалі захищає Пущина від ріжних закидів) та про це свідчить і Шевченко, коли пише, що Пущин одружився „собственно для того, чтобы достойно и прилично воспитать свою Ниночку".

Тільки Шевченко мав не точні відомости. Пущин одружився не з „богатой вдовой, некоей madame Коцебу", а з удовою свого товариша і друга декабриста фон-Візіна. З нею він був великим приятелем ще під час заслання. З приводу одруження Пущина, декабрист барон Штейнгель писав Д. І. Завілішину 4 вересня

---

[1] С. Я. Штрайх. Пущин и Пушкин. (Пушкин, вид. Брокгауз-Ефрон, т. VI, ст. 404, цитата з В. І. Шенрока).
[2] Ibid, 403 ст.

1857 року: „Ив. Ив. Пущин женился на вдове фон-Визина, Наталье Дмитриевне; это брак взаимного вспомоществования: ей необходим голос мущины для содержания в порядке большого имения, ему — нежный уход в его болезненном состоянии“ [1].

Записи в Шевченковому щоденнику цінні не тому, що дають де-який матеріял що-до Пущина, — вони дуже характерні для самого Шевченка. По-перше, вони цілком відповідають тому болю, з яким завше писав Шевченко про покриток і байстрят (основний мотив Шевченкової поезії; і тут маємо: „проста якутка“ — „барин“, хоч і декабрист...), по-друге, свідчать, які високі вимоги до особистого життя ставив він тим, що боролись і страждали „во имя человеческой свободы“. Декабрист — в уяві поета — вища людина і не повинен мати ніяких плям. Про побожне Шевченкове відношення до декабристів та про його ненависть до їх коронованого палача особливо яскраво говорить запис у щоденникові від 3 листопаду. В цей день, у тому-ж самому Нижньому Новгороді в англійця Гранда Шевченко побачив вперше „Полярную Звезду“ Герцена з портретами повішених декабристів на обгортці. „Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны портреты этих великомучеников с надписью: „Первые русские благовестители свободы, а на другой стороне медали портрет неудобозабываемого Тормаза с надписью: „Не первый русский коронованный палач“ (280 ст.; „Н. М.“, 10 ст.).

Шевченко так був захоплений свіжими враженнями від зустрічів з Анненковим, взагалі від оповідань і споминів про декабристів, що в Нижньому Новгороді написав поезію „Юродивий“, яка свідчить, що поет мав на думці написати цілу поему про декабристів.

О зоре ясная моя!—

—звертається поет до музи:

Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Як раз на смітничок Миколи,
І світиш і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожні діла...
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!

А ти, Всевидящее око!
Чи ти дивилося з-висока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сібір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в киоті, а царі—
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сібір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії і вас,
Споборники святої волі
Із тьми, із смрада і з неволі,
Царям і людям на показ,
На світ вас виведу на-далі
Рядами довгими в кайданах... [2].

[1] Ibid, 404 ст.
[2] Кобзарь, в редакції В. Доманицького, вид. „Криниця“, К. 117, 595 ст.

В Москві у Шевченка нові знайомства, які збільшують запас його вражінь і відомостів про декабристів. 19 березня 1858 року він з своїм старим приятелем артистом М. С. Щепкиним заїхав до книжкової крамниці Н. Щепкина, де Якушкин — син декабриста—подарував Шевченкові „портрет знаменитого Николая Новикова"; 21 березня Шевченко з Щепкиним заїхав до Якушкина: „Хозяина не застал дома, а милейшая хозяйка подарила нам по экземпляру портрета кн. Волконского, декабриста" (319 ст.). З самим Волконським Шевченко познайомився 25 березня: „В 9 часов с Иваном и Константином Аксаковыми поехал я к Кошелеву, где встретился и познакомился с Хомяковым и со стариком декабристом кн. Волконским. Кротко, без малейшей желчи, рассказывал он мне некоторые эпизоды из своей 30-летней ссылки и в заключение прибавил, что те из его товарищей, которые были заточены по одиночке, все перемерли, а те, которые томились по нескольку вместе, пережили свое испытание, в том числе и он" (322 ст.).

У Петербурзі нова зустріч. У щоденникові від 19 квітня Шевченко записує: „Вчера Сошальский пригласил меня с Михайлом на борщ с сушеными карасями и на вареники. А сегодня графиня Н. И. просит запиской к себе обедать и обещает познакомить с декабристом бароном Штейнгелем [1]. Мы предпочли декабриста борщу с карасями и за измену были наказаны бароном: он не пришел к обеду" (331). „Одичалый барон!" додає Шевченко, помітно шуткуючи з досади, що не довелось познайомитись із Штейнгелем.

14 травня Шевченко був у адмірала А. В. Голенищева. „Тут же встретил я и познакомился с декабристом бароном Штейнгелем, с тобольским другом М. Лазаревского" (340 ст.).

Шевченко говорить про свого приятеля Михайла Матвієвича Лазаревського. З старшим з братів Лазаревських—Василем, Шевченко був знайомий ще до заслання, з Федором і Михайлом познайомився 1847 року в Оренбурзі. Таким чином від Лазаревських Шевченко чув про Штейнгеля ще до зустрічі з ним.

II.

НАВЕДЕНІ уривки Шевченкового щоденника і поезія „Юродивий" свідчать, що, повертаючись, а потім і повернувшись із заслання, Шевченко виявив величезний інтерес і надзвичайну пошану до декабристів, в яких бачив „первых русских благовестителей свободы". Тон і характер записів наводять на думку, що Шевченко віддавав данину побожної пошани минулому—людям, про діла яких раніш знав, чиє велике значіння відчув і зрозумів ще до свого заслання. Так воно й було. Фактичне свідоцтво про це маємо в містерії „Великий льох" (1845 р.), де перша ворона говорить:

Я оце літала — Декабриста вкрала
Аж у Сібір, та в одного — Трохи жовчі [2].

[1] Текст цієї записки гр. Толстої знаходимо в книзі М. К. Чалого („Жизнь и произведения Тараса Шевченка". Київ, 1882 р. 130 ст.): „Друже наш, Тарас Григорьевич! Приходите к нам сегодня обедать, я угощу вас беседой Штейнгеля (декабриста). Н. Т.".

[2] „Кобзарь", вид. „Криниця", 248 ст.

Безперечно про декабристів іде мова і в тому місці поезії „Сон“ (1844 р.), де Шевченко описує сибірську каторгу:

Заворушилася пустиня...
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не зариті,
Не суда ідуть просити;
Ні, то люди, живі люди,
В кайданах забиті,
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому. То каторжні!...
А за що? Те знає
Вседержитель; а, може, ще
Й він не добачає!
Он-де злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбійник катований
Зубами скрегоче,—
Недобитка, товариша,
Зарізати хоче;
А між ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Царь всесвітній, царь волі, царь
Штемпом увінчаний,
В муці, в каторзі—не просить,
Не плаче, не стогне:
Раз добром налите серце—
В-вік не прохолоне.

А де-ж твої думи, рожевії квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому-ж ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, на віки, в серці заховав?
Ой не ховай, брате! Розсип їх, розкидай!
Зійдуть і ростимуть, і вийдуть з них люди [1].

Коментатор Шевченка В. Доманицький в примітці до слів поета про „царя волі“ дає досить загальне тлумачення: „Шевченко має тут на думці борця за волю і правду, письменника-поета, котрого за сміливе слово загнали на каторгу і посадили разом з злодіями та розбійниками“ [2].

В. Сімович конкретизує думку Доманицького, але дуже широко: „Це політичний злочинець — борець за правду й волю, царь волі, царь на цілий світ. У першій половині XIX ст. карався на Сибірі між иншими Радіщев, відомий автор „Путешествия в Москву“ та ще й поверх сотка декабристів. А майже рівночасно з кирило-методіївцями потерпів кару й гурток Петрашевського, до якого належав найглибший повістяр цілого світа, моск. письменник М. Достоєвський“ [3].

Про Петрашевців у 1845 році Шевченко не міг ще писати, Радіщев, який був у Сибіру не в „першій половині XIX-го ст., а з 1790 до 1797 р.,—не працював, як каторжник, „во глубине сибирских руд“, кайданів на засланні не носив і хоч терпів від догляду брутальних та неосвічених ісправників, все-ж міг продовжувати наукові студії. Шевченко, мабуть, знав про автора „Путешествия...“, але в поезії „Сон“ мова, звичайно, йде не про нього.

Студент Петров (той, що доніс на кирило-методіївців) у своїй відповіді на запитання попечителя Траскина і його помішника Юзефовича відносно зазначених в доносі Шевченкових творів переказав зміст поезії „Сон“—маємо тлумачення цитованого вище уривка, яке було тоді, очевидно, загально-визнаним: „Содержание я мог запомнить только двух стихотворений, „Сон“, „Послание к родичам“; в

[1] Ibid, 190—191 ст.
[2] Ibid, 678 ст.
[3] Т. Шевченко, Кобзарь. Народне видання з поясненнями і примітками д-ра В. Сімовича, 1921 р., 120 ст.

первом стихотворении Шевченко представляет себя заснувшим и во сне сова переносит его в Сибирь, где он встречается с Рылеевым и другими заговорщиками 1825 года и рассказывает им о состоянии России, а потом сам слушает их жалобы на совершаемые с ними мучения; далее сова переносит его в Петербург и оставляет в дворце государя императора, где он в самых резких словах изливает свою ненависть на царскую фамилию" [1].

Звичайно, що до Рилєєва, то сумнівно, щоб Шевченко не знав про його повішення. Очевидно, даючи загальний („собирательный") образ борця за волю, „царя волі" поет мав на увазі декабриста, але надав цій постаті риси автора „дум" і тих поем на українські теми („Войнаровский" „Наливайко"), які, безперечно, цінував (про це далі). Не даром Шевченко питає:

А де твої думи, рожевії квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти... і т. д.

Описуючи далі сатирично Миколу І, Шевченко в „Сні" дає ту антитезу, яку він пізніше пропонував зафіксувати на медалі (з одного боку портрети перших, „благовестителей свободы" — з другого портрет не першого російського „коронованного палача"). Теж бачимо в згаданій раніш поезії „Юродивий"; в обох поезіях також схожі звертання до бога („А ти, Всевидящее око...", „Ти спиш в киоті..." — в „Юродивому", „теє знає вседержитель, а може ще й він не добачає" — в „Сні"), в обох говориться про „нори", в яких мучаться „спобєрники святої волі", „царь волі".

„Великий льох" і „Сон" свідчать, що Шевченко в середині 40-х років не тільки чув про декабристів, а й бачив у них справжніх революціонерів, які були для нього живим зразком. Безперечно, декабристи вплинули в ті роки на формування політичного світогляду в Шевченка. Вони перебували на каторзі на далекому Сибіру, про них небезпечно було згадувати,—що до повішеного Рилєєва, то, зазначає дослідник, „политическая роль Рылеева, как главного заговорщика и вдохновителя декабрьского движения, сделала его имя настолько опасным, что оно надолго исчезает из литературного обращения; во всю последующую эпоху царствования Николая I никто свободно не мог говорить о нем" [2]. Але пам'ять про декабристів не вмірала в суспільстві, цілий ряд людей був звязаний з ними родинними та приятельськими відносинами, опозиційні елементи пам'ятали їх збройний виступ, їх заповіти, твори Рилєєва поширювались у списках.

Шевченко, який у Петербурзі після звільнення від кріпацтва ввійшов в широке літературно-мистецьке життя, а також бував і в „хороших домах" (а серед декабристів багато було представників вищого класу)—повинен був у ріжних місцях зустрінутись із свіжою пам'яттю про декабристів. Революційний світогляд поета почав формуватися в Петербурзі. „Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство", признавався він на допиті [3].

---

[1] „Матеріяли до історії Кирило-Методіївського Брацтва" („Збірник памяти Тараса Шевченка". Видання Українського Наукового Товариства в Київі. К. 1915 р. 112 ст.).
[2] В. И. Маслов. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. Киев, 1912. 6 ст.
[3] „Матеріяли до історії Кирило-Методіївського Брацтва"... 166 ст.

З переїздом на Україну Шевченко також не позбавився впливу декабристів, навпаки, він міг ще зміцніти, як побачимо далі. „Великий льох", в якому згадується „жовч декабриста", написано в Миргороді (21 жовтня 1845 року).

У кирило-методіївців був очевидно, якийсь звязок з традиціями декабристів. В. Семевський зазначає: „Во время обыска у Костомарова был найден на столе номер старой газеты (вероятно, „Русского Инвалида"), в котором были напечатаны оффициальные сведения о деле декабристов. Таким образом, один из главных основателей общества, Н. И. Костомаров, очевидно находил идейную связь между ним и Обществом Соединенных Славян, одним из тайных обществ декабристов, а этому последнему предшествовала массонская ложа Соединенных Славян, основанная в Киеве 12 марта 1818 года. Одним из почетных членов этой ложи был декабрист кн. С. Г. Волконский, родной брат известного малороссийского ген.-губернатора Николая Григорьевича, принявшего фамилию Репнина, с которым был знаком и с дочерью которого был дружен Т. Г. Шевченко" [1].

Кирило-методіївець Савич, з яким зустрічався Шевченко і через якого передав за кордон свою поезію „Кавказ" одного разу в розмові з Костомаровим і Гулаком „доказывал дурные распоряжения заговорщиков 1825 года, вследствие которых они не могли исполнить своих намерений" [2].

Таким чином, оточення, в якому перебував Шевченко на Україні, могло лише збільшити його відомости про декабристів, їх ідейний вплив. На мою думку, слід детальніше спинитись на зазначеному короткою вказівкою Семевського родинному звязку Репніних з декабристами.

III.

Князь Микола Григорович Репнін був рідним братом князя Сергія Григоровича Волконського,—прізвище Репніна було йому дано згідно царського указу 1801 року (його мати Олександра Миколаєвна, дочка фельдмаршала кн. М. В. Репніна була останньою в роді). Які були відносини між братами,—поки не зовсім ясно. Коли з'являться дальші томи „Архива декабриста С. Г. Волконского", можна буде намалювати широку картину родинних звязків, але й перший том, що вийшов у Петрограді 1918-го року (під редакцією кн. С. М. Волконського і Б. Л. Модзалевського), дає де-який новий матеріял, який свідчить про те, що сім'я Репніна приймала близько до серця долю засудженого декабриста та його дружини Марії Волконської (Раєвської). Коли остання їхала 9 жовтня 1826 р. (вдруге) до Петербургу з твердим наміром не розлучатись з чолов'ком і здобути дозвіл на подорож до Сибіру, вона з матір'ю, сестрою Софією і маленьким сином (Ніколенькою) заїхала в Яготин, маєток Репніних. „Здесь в семействе Репниных", пише С. М. Волконський в передмові до „Архива"... „княгиня Волконская засиделась дольше, чем того желала. Она решила для удобства ехать вместе с невесткой,

[1] В. И. Семевський. Кирило-Мефодиевское Общество. „Голос Минувшего" 1918. № 10—12. 101—102 ст.
[2] „Матеріяли до історії Кирило-Методіївського Братства" („Збірник пам'яти Шевченка", 108 ст.).

княгиней Варварой Алексеевной, но, как это часто бывает в подобных случаях,— выехать вдвоем бывает очень трудно. Она выехала, наконец, кажется 22—23-го октября. Перед тем выехали ее мать и сестра. Одна из дочерей Репнина, княжна Варвара Николаевна, под названием Varette, присутствовала при от'езде Раевских дам из Яготина и в прелестных своих записках говорит: Leurs adieux furent déchirants"...[1] Ні згадані листи В. М. Репніної, ні її записки ще не надруковано, але цитована коротка фраза про тяжку сцену розставання М. Раєвської з матір'ю і сестрою показує, що 17-тилітня княжна була чутливим свідком однієї з драм, яких чимало було в історії декабристів.

П. Щоголів, біограф М. Волконської, зазначає, що в Яготині вона затрималась тому, що кн. Репнін був хворий, і що після одужання він з дружиною і М. Волконською виїхав до Петербургу. Батько М. Волконської писав з Петербургу другій своїй дочці (Орловій): „Вчерась приехала дочь моя Машенька. Ее Репнина обманом склонила отправиться сюда, будто старая Волконская едет к сыну"[2]. Звичайно, в намірі М. Волконської їхати до Петербургу, а потім до Сибіру виявилась власна її воля, але цей лист до де-якої міри свідчить, що Репніни, власне Варвара Олексіївна Репніна, не були лише, так би мовити, пасивними супровідниками у дружини декабриста.

Про те, що в сім'ї Репніна, з якою до того часу вона, очевидно, майже не була знайомою (одружилась вона 1825 року), М. Волконська знайшла сердечне відношення, говорить такий факт: Микола I не дозволив дружинам декабристів взяти до Сибіру дітей. М. Волконській доводилось лишати свого Ніколеньку на догляд когось з рідні, досить численної. Коли вона вперше їхала до Петербургу, то лишила його графині Браницькій—це тимчасово. Тепер треба було вирішити, кому можливо доручити дитину на все життя. С. М. Волконський на підставі ненадрукованих матеріялів підкреслює: „Жгучей болью проходит через все документы того времени вопрос о Николеньке". „В конце концов было решено оставить ее на попечении невестки Варвары Алексеевны — „La Repnine", как ее называли в семействе Волконских"[3]. Наприкінці травня 1827 року Репніни поїхали до Ревеля на дачу й забрали з собою Ніколеньку. „Княжна Varette в своих записках упоминает о том, как Николенька на берегу морском лежал на горячем песке", зазначає С. М. Волконський і додає, що в сім'ї Репніних Ніколенька був „всеобщим любимцем", що крім членів сім'ї за ним доглядав доктор Лан та няньчила його m-e Imbert, бувша компаньйонка дружини Жерома Бонапарта, якій княгиня М. Волконська з Читинського острога щиро дякувала за ласкаве поводження з Ніколенькою. Всі цікавились дитиною. Варвара Миколаєвна Репніна оповідає в своїх записках, що коли після повороту з Ревеля вона з матір'ю „представлялась" вдові Олександра I Марії Федоровні, то остання питалась про здоров'я Ніколеньки— „cet enfant de malheur". Але любов і турботи родичів не вберігли Ніколеньку.

---

[1] „Архив декабриста С. Г. Волконского", XXII ст.
[2] Цитую з біографії М. Волконської П. Е. Щоголіва („Записки кн. М. П. Волконской"... кн-во „Прометей", 32 ст.).
[3] „Архив декабриста С. Г. Волконского", XXVII ст.

Він помер 17 січня 1828 року. Пушкин, в поезії і житті якого М. Раєвська відограла певну ролю („утаенная любовь"), написав на смерть Ніколеньки епітафію, що дійшла в Сибір до матері...

Як бачимо, в роки 1826—1828 в родинному житті Репніних був постійний звязок з сім'єю покараного декабриста. Взагалі, в той час, як зазначає С. М. Волконський, „семейное древо стояло твердо, и отзывы княгини Марии Николаевны самые доброжелательные обо всех. Одно исключение брат Сергея Григорьевича — Никита: о нем она говорит, что на улице он отворачивается от нее, дабы поклоном не скомпрометировать себя" [1].

Звичайно, „все йде, все минає"... „По закону жизни", пише С. М. Волконський, „стареют люди, выветриваются чувства, меняются отношения, как изменяются со временем почерки... Многое изменилось в семейных отношениях под влиянием дальности и длительности изгнания с одной стороны, материальных осложнений при распределении наследства матери и выплачивания следуемых частей с другой; много залегло между Иркутском и Петербургом за тридцать лет такого, что, как говорится, быльем поросло; да, наконец, не могут чувства исключительного напряжения, вызванные более, чем исключительными обстоятельствами, длиться вечно, когда с каждым годом личная жизнь каждого из членов семьи обособляется, разветвляется и отдаляет его от общего семейного ствола" [2].

Про відношення Репніна до брата декабриста С. М. Волконський має говорити в другій передмові. Вона (очевидно, в II-му томі „Архива") ще не з'явилася в друку. Поки читаємо: „оно (відношення) было холодным. Восемнадцать лет он не писал ему" [3]. Більше відомостів поки не маємо.

Але, очевидно, відношення жіночої частини сім'ї Репніних, особливо Варвари Миколаєвни, було зовсім иншим. Це почасти видно з попереднього, але, безперечно, матеріяли, що будуть опубліковані, виявлять ще більше, з якою симпатією реагувала вона на долю засланців. С. М. Волконський пише, що її ім'я (Varette Repnine) лишилось в пам'яті трьох поколіннів сім'ї Волконських, „как символ нравственной непогрешимости и безошибочности в суждениях". Він висловлює „особенную благодарность княгине Марии Александровне Мещерской, правнучке князя Николая Григорьевича Репнина — за предоставление записок княжны Varette — полных подробностей,—мелких, но несущих в себе столько горячего чувства" [4].

Я навожу всі ці дані тому, що вони дають нові риси до образу людини, яка відограла певну ролю в Шевченковому житті. Про це не раз писали дослідники, я не буду спинятись на аналізові відносин між кн. Варварою Миколаєвною, одсилаючи читача до статті М. Гершензона в II-му томі „Русских Пропилеев", в якій так багато нового фактичного матеріялу. Можна погодитись з висновком М. Гершензона: кохання, любови „не было ни в ней, ни в Шевченке, но ее чувство было

---

[1] Ibid, XXIV ст.
[2] Ibid, XXIV ст.
[3] Ibid, XXXVI ст.
[4] Ibid, XXXIII ст.

сложнее и глубже, нежели простая симпатия дружбы“ [1]. Шевченко не був закоханий, хоч почуття Репніної зворушувало його.

Але і розмови з Варварою Миколаєвною, і взагалі перебування в оточенні Репніних давали нові враження поетові. З'явившись вперше літом 1843 року для копіювання портрета Репніна по замовленню Г. С. Тарновського, Шевченко вдруге приїхав у жовтні 1843 року і пробув до 9 грудня. В листопаді він написав в Яготині поему „Тризна“, яку присвятив В. М. Репніній. Втретє він пробув з 23 грудня до 10 січня 1844 року; невідомо, чи був він ще 1844 року в Яготині. Весною 1845 року старий Репнін помер і Шевченко 15 вересня 1845 року пише до Репніної листа (з Добрянки), в якому слід звернути увагу на такі рядки: „заехал в м. Почеп; осмотрел достояние ваших предков, так раздробившееся по всей Черниговской губернии, в которой однако ж не так помнят их настоящих владельцев, сколько прошлых“... „Со всею охотою отыскиваю бывших знакомых вашему папеньки“ [2].

Коли Шевченко добре знав про предків Варвари Миколаєвни і розшукував колишніх знайомих її батька, то не може бути й мови про те, що він не чув у сім'ї Репніних, особливо від В. М., про рідного брата Репніна — декабриста Волконського та його дружину.

У родині Репніних Шевченко не почував себе чужою випадковою людиною. Про почуття Варвари Миколаєвни вже говорилось, що до инших, то вона пише в листі до свого духовного батька Ш. Ейнара: „все его (Шевченка) любят. Даже мама, так мало знающая его, очень расположена к нему, а папа его даже любит“ [3]. Чалий говорить, що Шевченко „страстно привязался к просвещенному и умному семейству Репниных“ и наводить такий випадок: „Любовь и уважение поета к почтенному старцу Репнину выразились между прочим в том, что он однажды, накануне нового года, когда князь, отправляясь спать, пришел проститься с дочерью и другими девицами и поздравить их с наступлением нового года, то Шевченко бросился в об'ятия старца и с чувством поцеловал его руку, а по уходе князя, он обратился к обществу девиц с такими словами: оттаких старых я дуже люблю“ [4].

Варвара Миколаєвна негативно ставилась до кріпацтва. Репнін був високоосвіченою людиною [5] з певними ліберальними думками—відома його промова 1818 р. на відкриттю дворянських зборів у Полтаві і Чернігові [6].

В той час, коли Шевченко жив в Яготині, Репнін був в немилості у Миколи I. Ще в середині 30-х років на нього був донос — ніби-то він скористався якимись грішми, призначеними для Полтавського Інституту, заснованого кн. Репніною.

---

[1] „Русские Пропилеи“, т. II. Москва, 1916, 185 ст.
[2] „Русские Пропилеи“, т. II, 256 ст.
[3] Ibid, 217 ст.
[4] М. К. Чалый. Жизнь и произведения Т. Шевченка. К. 1882, 41 ст.
[5] Характеристику М. Репніна дає П. Д. Селецький („Записки“, Киев, 1884, 170—172 ст.): „отлично образованный, замечательно умный, приветливый и гостеприимный... не было новой книги, мало-мальски замечательной, которую князь не прочел бы“.
[6] Ось, між иншим, що говорив Репнін поміщикам: „вы не будете взыскивать все, что может дать ваш крестьянин доходу, а то, что можете от него требовать, не уменьшая его благосостояния; напротив, вы изыщете способы увеличить оное, вы пожертвуете для сего из доходов ваших“ і т. д.

З обурення Репнін подався в одставку і виїхав за кордон. 1842 року він повернувся в Яготин і „под гнетом доноса, под надзором унизительной опеки, прожил Николай Григорьевич остаток дней своих в томительном ожидании конца тяготевшого над ним следствия“ [1]. Тільки через два місяці після його смерти виявилася „полная невинность его в возведенных на него клеветах“.

В маєткові немилого Миколі І-му князя написав Шевченко згадану вже поему „Тризна“,—в оточенні близьких родичів видатного декабриста він пом'янув 1843 р. тих, що викликали його натхнення і 1844 року („Сон“), і 1845 р. („Великий льох), і значно пізніше, під час повернення з заслання („.Юродивий“, „Щоденник“).

IV.

АНАЛІЗУЮЧИ російську Шевченкову поему „Тризна“ я буду користуватись текстом видання Яковенка і тими забороненими цензурою рядками, які В. М. Репніна, вписала в свій примірник поеми, а вперше надрукував їх М. Гершензон в додатках до згаданої статті.

Поема має автобіографичний характер, це зазначали ті історики літератури, що торкались її [2]. Власне це не поема в строгому розумінні, з окресленим сюжетом, — скоріше великий ліричний вірш. У ньому багато неясности, недоговореності, чисто романтичних переходів від одної думки до другої, образи — туманні, иноді майже загадкові. В основі поеми — переживання людини, яка виросла в убогій сім'ї і сиротою мандрує за межами рідної країни. Герой „Тризны“—

...ужасною ценою
Уму познания купил
И детство серца сохранил.

Друзі його любили всею душею, але він не поділяв ні з ким свого суму, тяжко зітхав, на балах, де „мелькали мраморные плечи“, летів думкою до батьківщини.

Де-які місця нагадують Лермонтова („Он хохотал, как демон дикий“), взагалі байроністів, але найцікавіший і найпомітніший в цій поемі вплив Рилєєва.

Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта
Полезным быть родному краю.

Останній рядок цілком запозичено з поеми Рилєєва „Войнаровский“, герой якої говорить:

...вдали страны родной
Могу ль всегда быть равнодушен?
Рожденный с пылкою душой,
Полезным быть родному краю [3].

---

[1] „Архив декабриста С. Г. Волконского“, XXXV ст.

[2] М. Марковський. „Російські і українські твори Шевченка в їх порівнянню“ („Україна“, 1918, кн. I—II, 47 ст.) М. Гершензон. „Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина („Русские Пропилеи“, II т., 181 ст.)

[3] Цитати з Рилєєва по виданню „Жизнь для всех“. П. 1913, 202. ст.

Герой „Тризны“—„пришлец неславленный, чудесный“ (Войнаровський теж—„пришелец“—в Сибіру)

Говорил, что о б щ е б л а г о
Должно л ю б о в и ю купить
И с благородною отвагой
Стать за д о б р о и зло казнить.
Он говорил, что п р а з д н и к ж и з н и,
Великий праздник божий дар,
Должно п о ж е р т в о в а т ь о т ч и з н е,
Должно поставить под удар.

У поемі Рилєєва Мазепа говорить Войнаровському:

Как должно юному герою,
Л ю б я страну своих отцов,
Ж е н о й, д е т я м и и с о б о ю
Ты ей п о ж е р т в о в а т ь готов.

Про себе Войнаровський так висловлюється:

... друг о т ч и з н ы, друг д о б р а...

„Любовь к общественному благу“, „общее благо“ — ці вирази зустрічаємо в багатьох поезіях Рилєєва. Багато схожости і в инших окремих виразах „Тризны“ та „Войнаровского“ (подібних иноді навіть ритмично), напр., Шевченко—

И думой мрачною летал
В стране родной, в стране прекрасной.

Рилєєв —

С тех пор на родине прекрасной,
Мне побывать не довелось...
В стране глухой, в стране безводной...
... Лети в родимые края,
Там ждут тебя в стране прекрасной.

Цікаво зазначити, що до „Войнаровского“ Рилєєв взяв епіграф з Данте (в рос. перекладі—„нет большого горя, как вспоминать о счастливом времени в несчастии“) — цю цитату Шевченко згадує пізніше на засланні (лист до О. М. Бодянського 1852 р.), очевидно вона врізалась в його пам'ять.

Вплив Рилєєва на Шевченка цілком зрозумілий. Поет-декабрист був автором багатьох поезій, в яких оспівував історичних діячів українських, що боролися за волю проти „самовластья“. Шевченко безумовно повинен був знати ці твори, які і в російському і в українському маштабі мали революційне значіння навіть пізніше. „Думи й поеми великоруса Рилєєва сіяли не тілько в усій Росії з Україною ліберальні думки, а безспорнс й піднімали, спеціяльно на Україні, національну свідомість“, пише Драгоманов. „Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, „Войнаровский“ і „Исповедь Наливайки“ переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом“ [1].

Як впливали на українське суспільство твори Рилєєва—свідчить ще цікавий лист 1825 р. М. Маркевича (того, що йому Шевченко писав: „Бандуристе, орле си-

[1] М. Драгоманов. „Листи на наддніпрянську Україну“, 13 ст.

зий"...) до автора „Войнаровского": „Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать „Войнаровского" и „Наливайку"? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков наших прославляют. ...Примите нашу общую благодарность: вы много сделали, очень много. Вы возвышаете целый народ, — горе тому, кто идет на усмирение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы, и они ему платят презрением. Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздавать благодарность. „Исповедь Наливайки" врезана в сердцах наших и моем также" [1].

Від Репніна Шевченко міг почути де-що про самого Рилєєва. Драгоманов (не знаю, на підставі яких матеріялів) зазначає, що Рилєєв, коли жив у Дрездені — під час військових походів 1813—1815 р.р., — „був добре принятий в домі кн. Репніна, тодішнього віце-короля Саксонського" [2]. Є таке оповідання: Рилєєв через свого родича, Дрезденського коменданта М. Рилєєва влаштувався на службу при артилерійській крамниці. Але він писав на всіх сатири і тоді розгніване російське громадянство в Дрездені звернулось до Репніна з жалобою на поета. Репнін передав жалобу комендантові, останній велів племінникові залишити Дрезден, „и при этом с сердцем прибавил: „Если же осмелишься ослушаться, то предам военному суду и расстреляю!" — „Кому быть повешенным, того не расстреляют!" ответил ему Рилеев и тотчас же, ни с кем не простившись, уехал из Дрездена" [3].

Рилєєв вплинув на Шевченка в „Тризне", але можливі ще де-які уваги. Цікаво, що у Рилєєва є дума „Рогнеда" — сюжет, „до котрого обернувся потім і Шевченко", як зазначає Драгоманов (але у Шевченка джерела — літопис). Він-же пропонує порівняти „Исповедь Наливайки", і посланіє Шевченка до Бр. Залеського. Дійсно, тут є схожі місця — однаково висловлена ідеалізація тієї доби, коли не було ще „отступничества уніатов" і

Казак в союзе с ляхом был,
Как вольный с вольным, равный с равным.
(*Рилеев*)

У Шевченка —

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами.

Повертаюся ще до поеми „Тризна". Я зазначив в ній чималий вплив Рилєєва — вплив не лише „формальний", але й ідеологичний [4]. Слідом за Рилєєвим Шевченко

---

[1] „Русская Старина", 1888, грудень, 599 ст.
[2] Драгоманов. „Листи на наддніпрянську Україну".
[3] В. И. Маслов. „Литературная деятельность К. Ф. Рилеева", ст. 66.
[4] До речі, на думку Ол. К. Дорошкевича (Збірник „Т. Шевченко" 1921 р., 87 ст). де-які описи природи в Шевченкових російських повістях нагадують стиль Марлинського — декабриста Бестужева. На цьому формальному питанні не спиняюсь, зазначу лише, що в повісті „Музика" (1857 р.) Шевченко критично ставиться до штучного стилю Марлинського.

оспівує борця за „общее благо", який готовий усім пожертвувати для народнього щастя.

Закреслені цензурою місця, яких я поки не торкався, показують, що Шевченко не тільки зазнав впливу поета-декабриста, але й, малюючи образ героя „Тризны", говорив не про свої лише автобіографичні переживання, — перед ним вставали образи покараних на смерть декабристів, очевидно перш за все Рилєєва. Маємо яскраві рядки, сказані, безумовно, про них:

О, боже, сильный и правдивый!
Тебе возможны чудеса
Исполни славой небеса
И сотвори святое диво
Воспрянуть мертвым повели
Благослови всесильным словом
На подвиг новый и суровый
На искупление земли
Земли поруганной забытой
Чистейшей кровию политой
Когда-то щастливой земли [1].

Ще характерне місце:

Великим словом божью волю
Сказать тиранам—не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка каменьем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла?!
Тебя убили, раздавили;
И славить запретили
Твои великие дела.

В поемі „Тризна" — можливо під де-яким впливом релігійної княжни (якій присвячено поему), Шевченко не стає ще на цілком революційний шлях. Він мріє про мирні засоби боротьби:

Скажи мне тайное ученье
Любить гордящихся людей,
И речью кроткой и смиреньем
Смягчать народных палачей.

Але в той-же час місце, яке в друкованому тексті мало такий вигляд:

Воспойте победу без злобы и крови,—

тільки через цензурні обставини згубило первісну рішучість—

Воспойте свободу на рабской земле.

Герой поеми звертається до друзів з таким закликом:

Сложите вы псалом суровый
Про сонм народных палачей
И вольным гимном помяните
Предтечу друга своего.

Хто-ж цей предтеча?—Рилєєв?

---

[1] „Русские Пропилеи", II т., 263 ст. (У тексті наведеному Репніною не завжди є пунктуація).

Я навів низку даних, які свідчать, що Шевченко до заслання ще багато чув і знав про декабристів, з надзвичайною пошаною ставився до них, цінував у них борців з самодержавієм, був під впливом співця „общего блага".

Шевченко й декабристи повернулись майже одночасово з заслання. Він, не менше, ніж вони, зазнав гнів „народных палачей". Він був також справжнім „благовестителем свободы" і міг зустрінутись з декабристами, хоч і був молодшим, як рівний з рівними. Але з великим благоговінням, як до старших духовних учителів, давно улюблених, зустріч з якими була давнім бажанням, підходить Шевченко до декабристів, багато місця присвячує в своїому щоденникові зустрічам з ними.

Це безумовно тому, що в молоді ще роки, роки формування громадської свідомости Шевченка, ідейними керовниками в поета були в великій мірі люде, які 14 грудня 1825 року підняли озброєну руку на самодержавіє.

1924. I. 20—26.

П. Филипович.

ШЕВЧЕНКО В СОЦІЯЛІСТИЧНОМУ ОТОЧЕННІ.

І.

СТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНИХ дослідів про Шевченкову творчість появилося за останні роки багато, але й досі ми не знаємо певної, науково перевіреної генези революційного світогляду поетового. До останнього часу панувала в українській критиці та науці стара формула Костомарова („Шевченко как поэт — это был сам народ, продолжавший свое поэтическое творчество. Песня Шевченка была сама по себе народная песня"... і т. д., і т. д.); її приймав Куліш з своїм епітетом „народній поет", почасти її підтвердив навіть Драгоманов у своїй відомій праці „Шевченко, украйнофіли й соціялізм", заявляючи, що Шевченко так і „зіставсь чоловіком, який мав добрі громадські бажання, часами мав повстанські мрії, а все-таки не став ні політично-соціяльним, ні ще менше революційним діячем"... „Гениальный горемыка" (епітет проф. Стороженка), з „мужицькою інтуїцією"—цю формулу на всі лади повторює українська публіцистика аж до самих останніх часів. Навіть видатна студія про Шевченка А. Річицького („Тарас Шевченко в світлі епохи", 1923), на марксівському світогляді скомпонована, врешті дивує нас поверховим жмаканням цього українофільського підходу до Шевченка, з'ясовуючи всі нюанси поетового світогляду лише типовою „мужицькою інтуїцією".

Наукового шевченкознавства ми ще не маємо, як справедливо зауважив І. Айзенштok у своїй статті „Шевченкознавство—сучасна проблема" (Х. 1922). Тільки

Вас. Щурат своєю монументальною статтею „Основи Шевченкових звязків з поляками“ („Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. 119—120, Львів 1917) рішуче ступив на той шлях наукового студіювання Шевченка, яким епізодично простували Ол. Колеса, Ів. Франко, яким ідуть тепер і наші молодші шевченкознавці.

Отже треба остаточно поховати цю українофільську легенду про небесно-романтичний інтуїтивизм Шевченкової творчости. Шевченко був цілком у курсі ідеологичних шуканнів сучасної йому російської й польської інтелігенції, прекрасно орієнтувався в поточній журналістиці й літературних новинах і на цій твердій базі він будував свій світогляд. Зокрема великий бунтарь особливо цікавився не тільки польською революційною літературою, як це серйозно довів Вас. Щурат у згаданій статті, але й сучасною йому російською нелегальщиною. Оскільки тодішні революційні гуртки були в переважній своїй більшості соціялістичними, трансформуючи в собі впливи французького утопичного соціялізму, сен-симонізму й фур'єризму, остільки можна говорити про Шевченка в соціялістичному оточенні. Ці могутні шукання соціялістичного світогляду передмарксової доби безперечно були відомі нашому поетові, і заслуга Шевченкова в тому, що він ці загальні твердження революційних гуртів пристосував до України, до її трудящої маси селянства.

II.

Але довести це, на мою думку, безсумнівне твердження не так легко. З цілком зрозумілих причин поет мусів критися з своїми знайомствами, з своїми інтересами не тільки перед шпигунами Миколи Романова, але й перед тодішнім суспільством, класово йому ворожим, ідеологично йому чужим. Тільки в невеличких гуртках революційних завзятців виявлялася праця поетова, але на люде, в світа вона не виходила. Що це так, доводить історія з участю Шевченка в Кирило-Методієвському Братстві. Не тільки такі „мемуаристи“, як Куліш [1], заперечували цю участь, а навіть жандарм Дубельт з III відділу не міг цього довести; тим часом після листа до Костомарова з 1-го лютого 1847 р. з Борзни навряд чи хто тепер зважиться тую участь одкидати. Шевченкові не велося на мемуаристів: спомини про його писали ті панки-українофіли, що були далекі від революційної позиції Шевченка, що не могли зрозуміти цієї позиції класово ворожої їм людини. Ім Шевченко не довіряв, од них він мусів критися, і мав повну рацію: ганебні зізнання „братчиків“ на допиті в миколаївських жандармів (крім Гулака й самого Шевченка), повна ізольованість поета на засланні від переляканих українофілів, на що він з такою гіркою іронією жаліється в своїй поезії й листуванні, —хіба цього не досить? Невже той самий Афанасьєв Чужбинський, що про його з таким призирством говорить поет у щоденникові (2/VII. 1857), міг у своїх „Вос-

[1] В „Історичному оповіданні“: „Твори П. Куліша“, Львів 1910, VI, 398.

поминаниях" дати нам правдивий образ поета-революціонера? Чи Куліш, що так вжахнувся від Шевченкових „Неофітів" (лист до Шевченка з 20/I. 1857: „Киев. Старина", 1898. II, 233) і побоявся навіть одвідати поета в Нижньому Новгороді? Чи Костомаров часів своєї „Автобіографії"? Чи художник Мікешин? У цьому панському колі полягає глибока душевна трагедія нашого поета [1]. Очевидно, в невиявлених цілком натяках, в обережних згадках, у революційних знайомствах треба шукати дійсно Шевченка, не канонізованого українофільським світоглядом.

III.

ПРОТЕ ТРЕБА умовитися про де-які духовні Шевченкові запити. Перш за все, Шевченко дуже багато читав, пильно стежачи за новою літературою. Запопадливо поповнює він прогалини своєї освіти. Досить уважно простежити Шевченкові повісти, де такий міцний вплив автобіографичний, переглянути його листування й щоденник, щоб одразу переконатися в постійних, глибоких інтересах поета. Монументальні праці з історії мистецтва, з історії культури (як Мішо—„Історія хрестових походів"), з літератури в її класичних зразках (як Гете, Шиллер, Шекспір, Байрон) і сучасних течіях, з історії України, як козацькі літописи чи розвідки Бодянського і монографія Костомарова про Богдана Хмельницького, нарешті—сучасна журналістика російська, революційна публіцистика—найрозмаїтіші питання цікавлять геніяльного поета [2]. Він почуває себе цілком добре в товаристві з високоосвіченими людьми, в супереч з поверховими спостереженнями де-яких „мемуаристів". Так, у щоденникові під 21/IV. 1858 поет записує: „Из театра зашел к Белозерскому и застал у него К. Д. Кавелина. С разговора о минувшей и будущей судьбе славян мы перешли к психологии и философии и просидели до трех часов утра. Школьничество... Но очаровательное школьничество!"... А в повісті „Прогулка с удовольствием..." автор пише про себе: „нужно вам сказать, что книги для меня, как хлеб насущный, необходимы..." („Киев. Ст.", 1887, VII—VIII, 285). Найвищою рисою людини поет уважає любов до читання („Щоден.", 11/I. 1858). Листи його з заслання переповнені жахливою тугою за книгою, за друкованим словом. Отже, можна вважати цілком доведеним твердження, що Шевченко найпильнішим чином стежив за поточною літературою й раз-у-раз надолужував свої колишні огріхи. Це до заслання. А під час заслання, під час тяжкої салдаччини й нидіння в царській касарні? Що тут міг читати поет? Тут його власні свідчення розбігаються. То він пише, що „я в продолжении этих десяти лет, кроме „Русского Инвалида", ничего не читал" (лист до гр. Толстой з 12/XI. 1857), то каже:

---

[1] Між иншим, цікаво, що в самого Шевченка безперечно було класове відношення до цього оточення. Так, поет пише Ускову 12 листопаду 1857 р. „Нижегородская аристократия принимает меня радушно"... Про знаменитий будинок Галагана записує в щоденникові 1/IV 1858: „Барская, но хорошая и достойная подражания затея". Дуже гостро поставився Шевченко і до другого тодішнього відомого українофіла, Тарновського Григ. Степ., хоч і листувався з ним за-молоду: „Киев. Старина", 1887, II, ст. 201. А про свого Кобзаря так висловлюється в листі до Варт. Шевченка (18/II. 1859): „пани дуже кривляться на сліпого старця"...

[2] Де-які фактичні дані див. у статтях А. Ніковського—„Бібліотека Т. Шевченка" („Книгарь", 1917, ч. 3) і І. Айзенштока—„Замітки й матеріяли про Шевченка" („Черв. Шлях", ч. 8).

„Мене, спасибі, люде добрі книгами не забувають. Нема-нема, та й пришле хто-небудь“... (лист до Кухаренка з 22/IV. 1857) і посилається на лікаря (на прізвище Нікольський), що „выписывает кой-что литературное“, отже в його, лікаря, „когда выпросишь что-нибудь, так только и прочитаешь“ (до Бодянського з 15/XI. 1852). Або такі суперечності. З одного боку, скарга на те (вже в 1857 р.!), що „журнала уже десятий рік і в очі не бачив і не знаю, що там і діється, в тій новій, чи современній літературі“ (до Кухаренка з 22/IV; про це раніше ще було сказано в листі до С. Артемовського з I/VII. 1852: „О новостях литературы, музыки и театра я не имею совершенно никакого понятия“). З другого—щось инше: „Я здесь, по милости N (мабуть, лікаря Нікольського. О. Д.), читаю постоянно *„Новины русской литературы“*... (до Бр. Залєського з 9/X. 1852); або така порада тому-ж Залєському: „если ты не читал, то прочитай прекрасную статью Хотинского и Писаревского о фотографии в Современнике за 1852 г., не помню какой №“ (з 10/VI. 1856)[1]. Мені здається, що, беручи на увагу підцензурний текст Шевченкового листування, можна схилитися до другої його думки. Шевченко і там, в отій „незамкнутій тюрмі“, знаходив шляхи для ознайомлення з поточною літературою, принаймні з де-якими її явищами. Правда, підтвердження цієї думки ми не можемо зустріти в більшості тодішніх споминів про поета, але-ж не можна забувати, що часто ці спомини писалися особами, від яких найбільше мусів ховатися Шевченко (як капитан Косарьов, про якого з такою ненавистю говорить поет у щоденникові). Иноді вони повиті таким димом легенди (як спомини Ф. Лободи або Нат. Ускової, маленької дочки коменданта), що пізніші біографи старанно вишукують там зерно істини. Отже знов таки доводиться нам базуватися на фактах і власних свідченнях Шевченка.

Спробуймо ще перевірити ці висновки. Так, у Орській фортеці Шевченко не мав „никакого понятия о нашей бедной новой литературе“ (лист до В. Репніної з 24/X. 1847), хоч і тут коло поета були люде, які безперечно підтримували його духовні запити (Александрійський, Ф. М. Лазаревський та инші його оренбурзькі приятелі). Уже плавання по Аральському морю з 11 травня 1848 р. до 1 листопаду 1849 р., не зважаючи на його виключно тяжкі життьові умовини мусіло-б дати поетові багато нових вражіннів, звязало його з культурним світом. Цей звязок ішов через начальника експедиції Бутакова, людини безперечно освіченої й гуманної; теплі відгуки про його в Шевченковому листуванні („друг, товарищ и командир“, „доброе братское обращение“—лист до В. Репніної з 14/XI. 1849; поет бажає йому „всех благ“ і дякує „за память обо мне“—до Бр. Залєського з поч. 1854) це стверджують[2]. Поруч з Бутаковим, поет з подякою згадує офіцера Поспєлова (в тому-ж листі до Бр. Залєського), якогось архітекта, „цю єдину людину на всю безлюдну пустиню“ оренбурзьку[3], і невідомого ротного командира, „бала-

[1] Статтю „Светопись и ее современное состояние“ цих авторів видруковано в ч. 7 „Совр.“. У тому-ж річнику, між иншим, друкувалися російські повісти Куліша („История Ульяны Терентьевны“, „Алексей Однорог“).

[2] Про Ол. Ів. Бутакова поет згадує і в щоденникові під 10/III 1858, але вже трохи офіційно.

[3] У пов. „Близнецы“.

кучого та освіченого земляка“ [1]. Безперечно, це оточення багато дало поетові, і це позначилося на поетичній продукції, дуже багатій за р.р. 1848 і 1849.

Нема чого говорити про Оренбург, в якому жив поет з 1 лист. 1849 до 27-го квітня 1850. Тут не тільки щирі поетові земляки й друзі, як Лазаревський, або прихильники, як К. Герн, але й численні польські засланці безперечно знайомили поета з сучасною поезією, з сучасними ідеологичними шуканнями та революційною думкою (Брон. Залєський або З. Сераковський, що потім брав видатну участь у польському повстанні 1863 р.) Правда, це оточення не позбавило поета знов-таки від почуття самотности й туги за Україною, що так виразно бренить в його листуванні й поезії цієї доби, але-ж страву для геніяльного інтелекта дало.

Ніби-то повною безнадійністю віє від Шевченкового перебування в Новопетровському, проте й тут є певна доля гіперболізму, потрібного в цілях конспірації, або й чимало легендарности. Що це так, доводять суперечності в його листуванні цього часу (про це ми згадували вище), або й такі, напр., заяви у листі до Кухаренка з 22 квітня 1857: десятий рік „сам не написав нічого (бо мені було заказано писать)“, хоч це очевидно суперечить дійсності. Можна здогадуватися, навіть бути певним, що й у Новопетровському форті поет щось писав, хоч офіційно й досі роки 1851—1856 ніби-то мертві в творчості Шевченковій. Велику ролю в оживленні духовних Шевченкових інтересів відограли в'їдвідування його „тюрми“ де-якими високо-культурними людьми того часу. Зупинимось на двох—на Головачеві і Данилевському. Аполон Пилипович Головачев, „ученик и почитатель“ Бодянського, брав жваву участь у тодішній журналістиці радикального напрямку (як „Современник“ 60-х рр.), будучи мабуть чи не позитивистом у своїй філософській концепції (переклав твір Милля—„Утилитарианизм и свобода“). Товариш відомого дослідника східньої фауни Кареліна, Головачев в-осени 1852 р. приїхав до Новопетровського й тут бачився з поетом. Шевченко так про це переказує в листі до Бодянського з 15-го листопаду 1852: „Я с ним провел один только вечер, т. е. несколько часов, самых прекрасных часов, каких я уже давно не знаю. Мы с ним говорили, говорили и, боже мой, о чем мы с ним не переговорили! Он сообщил мне все, что есть нового и хорошего в литературе, на сцене и вообще в искусстве“... (підкреслення моє). Про це побачення, дійсно, поет довго пам'ятав, і пишучи тому-ж Бодянському 1 травня 1854, не забуває додати: „Чи не побачишся коли-небудь з Головачевим? Поцілуй його за мене і скажи йому, що я і досі жду Щербину. Бо бачиш: як ми з ним бачилися позаторік у тім поганім укрепленії, то він читав мені де-які вірші Щербини і обіцявся вислать із Москви один екземпляр, та й досі нема“. Збірник поезій Щербиніних (1850) безперечно можна вважати літературною новиною.

Микола Яковлевич Данилевський надзвичайно багато радісного й корисного дав нашому засланцеві. Пізніше відомий слав'янофільський публіцист, автор

---

[1] Там-же. Мабуть, це не той штабс-капитан Макшеев, про якого згадує М. Чалий у своїй книзі „Жизнь и произведения Тар. Шевченка“ (К. 1882), ст. 72.

книги „Россия и Европа“, Данилевський на початку 50-х років безперечно був захоплений соціялістичними теоріями Заходу й був у становищі радикальної опозиції. Зацікавившися природничими й господарчими проблемами, Данилевський брав участь в експедиції академика Карла Бера в 1853 р., що мала своїм завданням дослідити можливості рибальства у Каспійському морі. Для того експедиція Бера двічі відвідала Новопетровське, як це можна вияснити з Шевченкових листів: в-осени 1853 р. і приблизно в вересні 1854 р. З цією експедицією двічі був і Данилевський. Данилевський—це ціла подія в одноманітному Шевченковому житті, і поет не раз цього торкається. Так, у листі до Бр. Залеського з 9 жовтня року 1854: „...такое явление, как Д(анилевский), в нашей пустыне может вскружить и не мою голову. Он своим присутствием оживил во мне одиноком давно прожитые прекрасные дни (підкреслення моє. О. Д.)... Д. уехал теперь на короткое время в устье Эмбы, и я, пользуясь его отсутствием, пишу панегирик прекрасному уму и сердцу Н. Д., а впрочем все, что мне-бы хотелось написать тебе о нем, то это не уместилось бы и на двух дестях бумаги, а не то, что на одном листе, а потому и ограничусь, сказав тебе, что он во всех отношениях прекрасный человек, жаль только, что он ученый, а то был бы настоящий поэт“. І в листі до того-ж Залеського з 8 листопаду Шевченко знов говорить про Данилевського: „Писал тебе о Данилевском, что он прогостил у нас около двух месяцев; в продолжение этого времени я с ним сблизился до самой искренней дружбы. Он недавно уехал в Астрахань, и я, проводивши его, чуть не одурел“... Здається, що Данилевський і пізніше допомагав поетові... Принаймні, 22 квітня 1857 Шевченко пише М. М. Лазаревському, мабуть не передбачаючи таку близьку участь у його справі свого колишнього приятеля: „А Княгиня (російська повість Шевченкова. О. Д.), пишеш, у якогось Н. Д., не знаю, хто се Н. Д.“ У щоденникові під 26 червня 1857 Шевченко трохи відсуває завісу над тим, про що вони говорили з Данилевським протягом двох місяців: „Мне здесь года два тому назад (власне — три роки. О. Д.) говорил Н. Данилевский, человек стоющий веры, что будто-бы комедия Островского—„Свои люди—сочтемся“ запрещена на сцене по просьбе московского купечества...“ [1] Отже цілком ясно, що Данилевський переказував спраглому поетові всі тодішні новини, літературні й суспільні.

Ми тільки де-які факти вказали, що повинні, на нашу думку, обмежити твердження про цілковиту загибіль цих десяти років для інтелектуального розвитку Шевченкового. Геніяльний розум поета і тут умів знаходити для себе страву. Цим тільки й можна пояснити, чому наш поет так швидко орієнтувався в сучасній йому поезії й журналістиці в часи після заслання, уже на волі. Ви стежите за Шевченковим щоденником, за його листуванням, повістями і дивуєтесь, з якою безпосередністю й глибиною він говорить про видатні явища письменство й суспільного життя. Тільки сівши на пароплав з Астрахані, він уже згадує не тільки про напівлегальні поезії Бенедиктова, Барб'є, Беранже, але й про забороненого Герцена

[1] Ще є згадка про Данилевського під 18 липня 1857.

(2 вересня 1857). Уже 16 жовтня 1857 він згадує в щоденникові лист Герцена до царя Олександра II, написаний 10 березня 1855 і вміщений у № 1 „Полярной Звезды" на 1855 рік. Взагалі Шевченко постійно стежить за закордонними виданнями (як Герценова „Полярная Звезда", „Колокол"). А місцеву пресу він швидко перебіг, сидючи півроку в Нижньому Новгороді. Так, 18 жовтня 1857 він пише М. Лазаревському (з Нижнього Новгорода): „Читать у мене тепер, слава богу, є що, поздоров боже добрих людей"... Або Н. Толстой (12 листопаду 1857, звідти-ж): „Теперь-же я, благодаря моих здешних друзей, завален книгами и запоем читаю, или, правильнее, отчитываюсь, а осенняя грязь мне удивительно как много помогла в этом сладком деле. Я прочитал уже все, что появилось замечательного в нашей литературе в продолжение этого времени (підкреслення мое. О. Д.). Теперь осталось мне одни журналы за нынешний год, и я наслаждаюсь ими, как самым утонченным лакомством"... Навряд чи можна за такий короткий час (з 20-го вересня до 12 лист.) ознайомитися з тим, що „появилось замечательного в нашей литературе". Цілком очевидно, що Шевченко тут зовсім не був повним неуком, використовуючи всі можливості ще на засланні. В усякому разі, вимушене перебування в Нижньому Новгороді величезну користь принесло нашому поетові; він повернувся до Петербургу цілком сучасною людиною [1].

Я думаю, що ми цим можемо припинити дальші цитати. Духовний образ Шевченка повстає перед нами в иншому освітленні. Шевченко—упертий і пильний читач, постійний дослідник, що раз-у-раз хоче зрозуміти проблеми буття. І тут його дослідницькі запити скеровано в цілком певний бік, звідки йому світив ідеал соціяльної рівности, соціяльного щастя. Там він шукав для себе иншого суспільного оточення, яке ми вже назвали вище соціялістичним.

IV.

ДОБА 30—40-х років, коли кувався Шевченків світогляд, уже досить вияснена в літературі. На тлі загальної політичної й суспільної реакції жахливої доби Миколи I все-ж таки виразно виступають ідеологичні шукання радикально-настроєних груп тодішньої дворянської інтелігенції. Ці ідеологичні шукання прибірали форму якихось неясних соціялістичних мрій, а иноді—то й планів, що переважно виходили з творів Сен-Симона, Фур'є та инших основоположників французького утопійного соціялізму. В усякому разі, 30-ті роки в гуртку, що його часто звуть Герценовим [2], визначаються своїми сен-симонистськими настроями; ці настрої панують до того часу, коли й сам Герцен відшукав власну концепцію соціялізму, народницького соціялізму, почавши обстрілювати „з того берега" фортецю російського самодер-

[1] Цікаво, що мемуаристи здебільша не помічали цієї риси в Шевченкові. Так, Тургенев у своїх споминах (Празький Кобзарь 1876 р., ст. VI) пише: „Читал Шевченко, я полагаю, очень мало (даже Гоголь был ему лишь поверхностно известен), а знал еще меньше того"... Це ще раз підкреслюе, оскільки тодішнє панське оточення не могло зрозуміти геніяльного бунтаря.

[2] Про це згадуе сам Герцен у своїх споминах „Былое и Думы", розділ VII. „А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем", Петерб. 1919. XII, ст. 151—153.

жавія. 40-ві роки вже несуть з собою вплив фур'єризму, як новішої й удосконаленішої соціяльної системи. Гуртки Бєлінського, Вал. Майкова, В. Милютина, П. Аненкова та инших передових людей доби жадібно студіювали західню літературу про соціялізм і пильно стежили за політичними подіями [1]. Книги Прудона, Кабе, Фур'є, Луї Блана, почасти П'єра Леру були у всіх на руках під ці часи й пильно вивчалися, коментувалися, тлумачилися, як про це в один голос переказують сучасники [2]. „З Франції Сен-Симона, Кабе, Фур'є, Луї Блана й особливо Жорж-Занд лилася в нас віра в людськість; звідти зайнялася в нас певність, що золотий вік не позаду, а перед нами"—каже такий компетентний свідок, як Салтиков-Щедрин [3]. Навіть та польська революційна література, що безперечний вплив на Шевченка мала, врешті там-же здобула свої ідеологичні основи; не випадково-ж і центр польської еміграції був у Парижі [4].

Повстає тепер найголовніше питання: чи міг Шевченко стояти осторонь од цих могутніх ідеологичних рухів доби? чи епізод з його участю в Кирило-Методієвському Братстві так-таки й був цілком випадковий?

При всій своїй надзвичайній чутливості й органичній цікавості до літературних і політичних новин Шевченко не міг не захопитися загальною течією, і це легко довести на підставі не тільки фактів з Шевченкового життя, але й його творів. У свій час Драгоманов (у книзі „Шевченко, украйнофіли й соціялізм") рішуче заперечив який-небудь звязок Шевченка з утопійним соціялізмом, але-ж цю проблему тепер можна освітлити цілком новими фактами. Шевченко безперечно знайомий з теоретичною проблемою соціялізму й комунізму, звичайно, в некритичних формах до-марксової доби; про це маємо безпосередні згадки в його творах. Так, під 30 серпня 1857 р., міркуючи про ролю Стеньки Разина, поет записує в щоденникові: „Разин не был разбойником; он только на Волге брандвахту держал и собирал пошлину с кораблей, и раздавал ее неимущим людям; коммунист, выходит". Вдруге поет згадує в своїй повісті „Прогулка с удовольствием...": „Выходит, что идея о коммунизме не одна только пустая идея, не глас вопиющего в пустыне, а что она удобоприменима к настоящей прозаической жизни..." [5] Той виразний і заокруглений революційний світогляд, що проймає Шевченкову поезію, матеріялістичні нахили в його ідеології і орієнтація врешті на розвиток промисловости—усе це можна оцінити лише в звязку з неоформленими ідеями французького соціялізму, який уже міг гостро критикувати сучасний соціяльно-політичний лад [6]. Одкладаючи до иншого часу важливе завдання—довести, що коло Шевченкових ідей у певному звязку з передовими шуканнями соціялістичної думки на Заході і в Росії, ми тепер можемо поставити лише одно

---

[1] Про це детально в новій книзі проф. Сакулина—„Русская литература и социализм". Ч. первая. М. 1922, ст. 74—270.

[2] Напр. П. Анненков у своїй книзі „Литературные воспоминания", СПБ. 1909, ст. 226.

[3] Пор. Сакулин, вказана праця, ст. 163.

[4] Про це докладно говорить В. Щурат у згаданій уже праці—„Основи Шевченкових звязків з поляками".

[5] „Киев. Старина", 1887, VI—VII, 330. Це помічено й попередніми дослідниками: Анд. Річицький—Т. Шевченко в світлі епохи, ст. 172.

[6] П. Луи—„Утопический и научный социализм во Франции". Харьків. 1923.

питання: як міг з цією літературою знайомитися Шевченко? Через посередництво яких гуртків? І тут ми в 40-х роках зустрічаємося з гуртком російських фур'єристів, що об'єдналися з ініціятиви й під проводом М. В. Буташевича-Петрашевського. Гурток Петрашевського формально функціонував з 1845 до 1849 р., а окремі настрої його членів були й раніше, тоб-то в часи найбільшої популярности поета і вже виразного його революційного світогляду. Шевченка не могли не знати петрашевці, що засновували свої осередки і в Ревелі, і в Ростові і в Казані, і в Сибіру, що пильно стежили за настроями прикордонної смуги [1]. Про це й говорить агент Ліпранді в своїй записці про зраджених ним петрашевців: „Тут-же было рассуждаемо о частных особых мерах: как действовать на Кавказе, в Сибири, в Остзейских губерниях, в Финляндии, в Польше, в Малороссии (где умы предполагались уже находящимися в брожении, от семян, брошенных сочинениями Шевченка и т. д.)“ [2]. Цей здогад царського агента цілком підтверджує один з найвидатніших петрашевців Момбеллі в своїх записках, де, між иншим, він докладно говорить про арешт кирило-методіївських братчиків. Момбеллі каже, що кілька разів зустрічався з Шевченком у письменника Гребінки, якому Шевченко присвятив свого „Перебендю“. „Никто не знает плана малороссийских патриотов, какую они имели цель“;—каже далі Момбеллі: „но говорят об этом различно. Одни говорят, будтобы они хотели возбудить Малороссию к восстанию, к провозглашению гетманщины и к совершенному отделению от России... Некоторые называют поступки Шевченко безрассудством, признаком помешательства, потому собственно, что план его находят несбыточным, просто нелепым“. Але петрашевець Момбеллі, що сам мріяв про такий політичний переворот у Росії, бере під свою оборону Шевченка: „Малороссияне-же, более знакомые с условиями местности, даже сильно не одобряющие поступка Шевченки уже потому, что он не удался, признают его план совсем не так нелепым, как может казаться с первого взгляда“, і тоді „весь юг и запад России взялись-бы за оружие“ [3]. Коли до цього додати, що Момбеллі з теплим співчуттям говорить про Шевченкову поезію і навіть про його постать, то навряд чи можна заперечувати проти того, що Шевченко з Момбеллі були близько знайомі. Мы можемо не боятися помилитися, коли припустимо, що Шевченко був об'єктом пропаганди петрашевців: за це говорять усі об'єктивні причини.

Але звязок нашого поета з петрашевцями йде ще далі. Так, двоє з видатних петрашевців, що де-який час навіть уряджали свої окремі збори (на них бував і Момбеллі), Сергій Дуров і Олександер Пальм, були поети й брали участь у харьківських альманахах Бецького „Молодик“ [4]. У тому-ж виданні, тільки в иншій книзі, містив свої твори і Шевченко, а самий цей збірник „Молодик“ зберігався в його бібліотеці [5]. Між иншим, Дуров перекладав Барб'є, якого твори так ша-

[1] В. Семевський—Из истории обществен. идей в России в конце 1840-х годов. Петроград 1917, ст. 55. Або Збірник „Петрашевцы“ ст. 25 і д.

[2] „Общество пропаганды 1849 г.“, ст. 9.

[3] В. Семевский. Кирило-Мефодиевское Общество. „Голос Минувшего“, 1918. № 10—12, ст. 148—149.

[4] В. Срезневский—„Бецкий, издатель Молодыка“. Журнал Мин. Нар. Просв., 1900, № 12, ст. 293.

[5] „Молодик на 1844 г.“: „Червоний Шлях“ (стаття Айзенштока), № 8, с. 236. Між иншим, ілюстрації для „Молодика“ виконував той самий Башилов, який був ілюстратором Шевченкових творів (посвідчення Ш. на допиті, ст. 166).

нував Шевченко. Очевидно, був знайомий Шевченко і з другим петрашевцем А. П. Милюковим: принаймні, Милюков дав Шевченкові свою книгу „Очерк истории русской поэзии“ з автографом [1]. У своїх споминах Милюков каже про цей гурток, де-який час окремий од Петрашевського: „В кружке Дурова было несколько жарких социалистов. Увлекаясь гуманными утопиями европейских реформаторов, они видели в их учении начало новой религии, долженствующей пересоздать человечество и устроить общество на новых социальных началах. Все, что являлось нового по этому предмету во французской литературе, постоянно получалось, распространялось и обсуждалось на наших сходках“ [2]. Це характерно для того оточення, з яким був знайомий наш поет, навіть формально не входячи в ці гуртки (взагалі, ці гуртки сформувалися вже пізніше, і, напр., гурток Дурова функціонував на початку 1849 р., тоб-то вже після заслання Шевченкового). Для нас у даному разі важливо знати це неясне коло Шевченкових зустрічів і вражінь, бо через них провадився і вплив ідеологичний. Може, той факт, що поет почав вчитися французької мови у студента Демського саме тут знайде своє пояснення [3].

З петрашевців нам ще треба особливо підкреслити вплив Данилевського, що ми на його постаті вже зупинялися вище. Данилевський уважався великим знавцем фур'єризму [4], хоч уже на процесі петрашевців він од них ідеологично відійшов, і його не було засуджено. Данилевський мав протягом де-якого часу найтісніші звязки з Шевченком. Беручи на увагу, що Шевченко з особливою приязню говорить про Данилевського, можна було-б передбачити й їхнє попереднє знайомство.

Нарешті, щоб закінчити огляд фур'єристських впливів у Шевченкові, мусимо згадати методієвця Миколу Савича. Савич, полтавський поміщик, у 30-х роках XIX ст. прожив три роки в Парижі, слухаючи лекції в College de France. Пізніше, вже в 1847 р. Савич знову поїхав за кордон, звідки його витребував російський уряд. Тут, очевидно, він перебував у товаристві політичних емігрантів і ознайомився з творами французьких соціялістів. Принаймні, вже після арешту в справі кирило-методієвців, у своїй записці до царя, Савич пише: „Знакомых у меня в Париже не было никого, кроме из Русских Высоцкого, Раевского, Самарина, Щербинина да Головина, которого я два раза видел у брата“ [5]. Серед цих указаних осіб звертають на себе увагу Головин та „брат“. Іван Головин — випадковий політичний емігрант, людина дуже легковажна, без певної ідеології. Натуралізувавшися за-кордоном, Головин все-ж таки міг орієнтувати Савича в ідеологичних течіях доби [6]. „Брат“ — це Іван Савич, справді брат у-перших. Будучи в досить

---

[1] Стаття І. Я. Айзенштока в „Ч. Ш.“, ст. 238.

[2] А. Милюков—„Литературные встречи и знакомства“. С.П.Б. 1890, ст. 185.

[3] Правда, сам Шевченко поясняє це трохи инакше в повісті „Художник“: „Думаю еще заняться французским языком: это необходимо. У Карла Павловича есть Гиббон на французском языке, и я не могу смотреть на него равнодушно“. „К. Старина“, 1887, II, 203. Пор. ст. 215, 221.

[4] Семевський, „Из истории...“, ст. 34. „Петрашевцы“, вид. Саблина. 1907, ст. 125, 133.

[5] Цю записку, як і всю справу з допитом Савича, ще не видруковано: вони перебувають серед матеріялів В. В. Міяковського. За дозвіл використати для своєї мети ці матеріяли тут дозволю собі висловити щиру подяку В. В. Міяковському.

[6] Деталі про Головина в книзі Мих. Лемке — „Николаевские жандармы и литература 1826—1855 г.г.“ 1908, ст. 553—574.

близьких відносинах з Герценом, Іван Савич, після арешту Миколи, навіть боявся їхати в Росію. Поїхавши туди вже пізніше, в 50-х роках, Іван Савич популяризував там ідеї й особу Герцена, а потім знов таки повернувся за-кордон [1]. Беручи на увагу це закордонне оточення Миколи Савича та його інтереси, легко повірити тій характеристиці, яку давав йому М. Костомаров на допиті в III відділі: Савич „был помешан на французском коммунизме и считал возможным, что обще-человеческое дойдет до того, что все будет общим, даже жены"... [2] Тут ясний натяк на фур'єризм, навіть оця думка про жінок, дуже характерна для обивательського тлумачення соціялізму. Крім того, Савич дійсно думав про майбутнє жінки: принаймні, в його паперах знайдено записку на тему „Освобождение женщины" [3]. Инакше про Савича говорить зрадник Петров на допитах, вкладаючи йому думки про знищення монархизму й навіть царської родини, про революційне повстання всіх незадоволених пануючим „китаїзмом", про заснування федерального ладу між слов'янством [4]. Правда, далі революційність Савича в допитах инших кирило-методієвців не підтвердилася, і навіть сам Костомаров вагався, то зрікаючися своєї попередньої думки (на допиті 7 травня), то знов таки, віч-на-віч з Петровим, заявляючи: Савич „хотя обнаруживал коммунистические мысли, но революционных мыслей никогда не дозволял себе" (ст. 247). Отже можна вважати цілком установленим, що якийсь вплив фур'єризму таки відбивався на Савичеві [5]. І. Савич не раз бачився з поетом: про це говорив і сам Шевченко на допиті („помещика Саввича я встречал два раза у Костомарова"), підтверджує пізніше і Костомаров [6]. Савич-же був якимось передатковим етапом між Шевченковими нелегальними творами та закордонними революційними організаціями: відомо, що він передав Міцкевичу, з доручення Шевченкового, його поему „Казказ" [7].

Такі межі фур'єристського впливу на Шевченка уявляються нам тепер, за сучасного стану аналізу тієї доби. Тим часом, де-які фур'єристи залишили й свої поетичні твори (як Дуров, Пальм, Ахшарумов, Ап. Григор'єв), і в цих творах варто пошукати де-якого ідеологичного паралелізму між петрашевцями й молодим Шевченком [8].

V.

НАРЕШТІ, варто зупинитися в кількох словах на оцінці Шевченком творів і постаті Герцена. Певна річ, Герцен для Шевченка був перш за все борцем проти російського самодержавія, проти деспотизму бюрократії. Невідомо, оскільки Шевченко був знайомий з своєрідним Герценовим соціялізмом, який по-

---

[1] Про це в споминах Н. Огарьової-Тучкової („Воспоминания", М. 1903), ст. 94, 116—122.
[2] Збірник пам'яти Тараса Шевченка. Видання Українського Наукового Товариства в Київі. К. 1915, ст. 157.
[3] Записка ця знов таки з матеріялів В. В. Міяковського.
[4] Збірник, ст. 108, 214.
[5] Савич, як відомо, не був обвинувачений в приналежності до братства; пізніша його діяльність освітлює його як видатного суспільного діяча свого часу („Киев. Старина", 1904, № 2).
[6] В автобіографії: „Литературное наследие", СПБ. 1890, ст. 67.
[7] „Киев. Старина", 1904, № 2, с. 235. Шевченко ще в 1843 р. мріяв поїхати за-кордон, як сам каже в листі до Григоровича з 28/XII. 1843.
[8] Про твори петрашевців див. у Сакулина—„Рус. литература и социализм", ст. 345—387.

ступово виріс з сен-симоніського захоплення. Можна лише гадати, що Шевченко пильно стежив не тільки за тими огненими творами Герцена-протестанта, які він містив у „Полярній Звезді“ та „Колоколі“, але й за иншими його писаннями попередньої доби: до цього зобов'язувала поета його надзвичайна пошана до великого письменника-соціяліста.

Першу згадку про Герцена ми знаходимо в щоденникові під 2-м вересня, під час подорожі пароплавом. З приводу того, що Бенедиктов, цей „певец кудрей и прочего тому подобного“, перекладає, навіть відтворює Барб'є, Шевченко зауважує: „Неужели со смерти этого огромного нашего Тормаза, как выразился Искандер (Іскандер—псевдонім Герцена),—поэты воскресли, обновились? Другой причины я не знаю“ (ст. 245). Під 20-м вересня Шевченко зауважує, що він взяв у знайомого „для прочтения „Голос из России“, лондонское издание“, а на другий день і читав його. „Голоса из России“ видавалися Герценом в 1856 і 1857 р.р. і містили в собі статті, надіслані з Росії, що з ними инколи не погоджувався й сам видавець.

Під 11-м жовтня читаємо: „Вместо десерта он угостил меня брошюрой Искандера лондонского второго издания „Крещеная собственность“. Сердечное задушевное, человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник!“ З нотаток 16-го жовтня довідуємося, що Шевченко знайомий з Герценовим листом до Олександра II, але не дуже високої думки про цього листа.

Під 2-м листопада: „У него-же, у Гранда, и в первый-же раз увидел я „Полярную Звезду“ Искандера за 1856 г., второй том. Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников, меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления“ [1]. З тієї-ж „Полярної Звезды“ Шевченко познайомився з знаменитим твором Герценовим—„Былое и Думы“, що уривками друкувався в цьому виданні. Принаймні, під 6-м листопаду Шевченко переказує про масона Лабзина, що зазнав тяжкої кари від Аракчеєва за необережне слово, і згадує „происшествие, так трогательно расказанное Герценом в своих воспоминаниях про Ивашева“ (декабриста): цю подію містить у собі як раз III розділ „Былого и Дум“ [2].

Пізніше Шевченко дивиться на портрет „нашего изгнанника апостола Искандера“ і хоче для себе його скопіювати „для имени этого святого человека“ (11 грудня 1857); згодом (15 березня 1858 р.) він здобуває ще „два экземпляра фотографических портретов апостола Александра Ивановича Герцена“. 6-го лютого 1858 р. поет бере у свого знайомого чотирі номери „Колокола“ і записує: „Я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал“. Нарешті, останню

---

[1] Друга книжка за 1856 р. Герценової „Полярної Звезды“ починалася портретом-літографією Бєлінського. Крім творів Герцена—„Вперед! Вперед!“ (з приводу смерти Миколи), уривки з „Былого и Дум“, „Ответ“, там видруковано заборонені тоді вірші Пушкина, Рилєєва, Лермонтова, статтю Сазонова — „Место России на всемирной выставке“ і статтю Огарьова—„Русские вопросы“. Обкладинку прикрашено профілями п'ятьох замордованих декабристів — Пестеля, Рилєєва, Бестужева-Рюмина, Сергія Муравйова-Апостола, Каховського.

[2] А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем. Под ред. М. К. Лемке. М. 1919. Том XII, ст. 50—54.

згадку про Герцена в щоденникові маємо вже під 22-м березня, коли Шевченко читав „статью в 3 № „Полярной Звезды“ о Записках Дашковой“ [1]. Цікаво, що Шевченко мав і якісь ближчі персональні звязки з Герценом, що їх, на жаль, покищо не можна вияснити. Принаймні, в листі 1860 р. до невідомої особи Шевченко пише: „Посылаю вам экземпляр „Кобзаря“ [2], на всякий случай без подписи [3]. Передайте А. И. (Герцену) с моим благоговейным поклоном“ [4]. Навіть найближчим оточенням Герценовим, як і взагалі закордонною нелегальщиною, дуже цікавився поет. Так Шевченко переказує чутку, що „в Париже образовался русский журнал, под названием Посредник, редактор—Сазонов. Главная цель журнала—быть посредником между лондонскими периодическими изданиями Искандера и русским правительством, и еще обнаруживать подлости Пчелы, Le Nord и вообще правительственные гадости. Прекрасное намерение!“ (ст. 274) [5].

З свого боку й люде, що ширили нелегальні Герценові видання по Росії, якесь відношення мали до Шевченка. Очевидно, його виразний революційний світогляд давав їм право цілком покладатися на поета. Так, з офіційного „Дела о лицах, обвиняемых в сношениях с лондонскими пропагандистами“, виясняється роля одного з обвинувачених Ничипоренка: він мав безпосередні звязки з Шевченком, про що й заявив на слідстві (ніби-то шукаючи „переводчика евангелия на малороссийский язык“) [6]. Але взагалі тоді Герценові видання надзвичайно були поширені по Росії серед усіх кол суспільства, і не було нічого легшого, як здобути відповідне число „Полярной Звезды“ чи „Колокола“. Шевченко вказує йменння Якобі, Гранда, Шумахера, Брилкина, Голіховського, Варенцова, в яких він позичав ці видання, в Нижньому Новгороді сидючи. А всі инші відомості сходяться на тому, що це місто, Н.-Новгород, було мало не центром усієї Герценової агітації в Росії. Навіть сам шеф жандармів Долгоруков в одній записці пише: „Здесь беспрерывно толкуют, что сочинения Герцена ввезены тысячами экземпляров во внутренность России и будто-бы, по словам купцов, на Нижегородской ярмарке можно было приобретать их в том числе, какое желали покупатели“ [7]. Як скоро вони доходили до читача, доводить навіть зазначений Шевченком факт. Так, напр., друге видання „Крещеной собственности“ вийшло в Лондоні в 1857 р., а Шевченко вже 11-го жовтня того-ж року його читає. Перше число „Колокола“ вийшло 1-го липня

---

[1] У ч. 3 „Пол. Звезды“ на 1857 р., крім великої статті про записки Дашкової, ще вміщено „Смерть Станислава Ворцеля“ (польського революціонера), „Еще вариация на старую тему“ (лист до Тургенева про порядки в Росії) та ин.

[2] Який тільки-що вийшов у виданні 1860 р.

[3] Очевидно, з цензурних міркувань.

[4] Вид. Яковенка, ст. 443.

[5] Такого журнала, між иншим, не видавали за кордоном. Микола Іванович Сазонов—один з товаришів молодого Герцена, російський сен-симоніст. Пізніше він зробився політичним емігрантом і намагався наблизитися до К. Маркса, листуючися з ним. Проте справжнім марксистом Сазонова назвати не можна, не зважаючи на його прихильність до комунізму в листах до Маркса. (Про Сазонова див. працю тов. Рязанова.—„Карл Маркс и русские люди сороковых годов“, Петрогр. 1918). Сазонова Шевченко міг знати по одній статті його в другій книзі „Полярной Звезды“ за 1856 р. (див. вище, ст. 53 прим.), З Герценом у Сазонова були нерівні відносини, врешті вони розійшлися ворогами; див. однобічну оцінку його в ст. Герцена „Русские тени“: „Сочинения“, XIII, ст. 572—590.

[6] „Былое“ 1906, кн. X, ст. 105.

[7] Детально про це див. у виданні: „А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем. Под редакцией М. К. Лемке“. Том VIII, ст. 529—541. Нижегородський ярмарок відбувався що-року з 15-го липня до 15-го серпня.

1857 р., будучи на початку виданням двохтижневим. Чотирі числа „Колокола“ (невідомо які) читає поет в лютому 1858 р.

З цих окремих фактів можна зробити лише один висновок: Шевченко безперечно був добре знайомий з головними творами Герцена, особливо з тими, які появилися за кордоном в 50-х роках. Тепер повстає инше питання: як саме це позначилося на поетичній творчості великого бунтаря? Вважаючи, що вплив цей є, і до того-ж дуже помітний, ми тут виявимо тільки де-які спостереження; повний аналіз цього впливу ще чекає на свого дослідника.

Загальна риса Шевченкової ідеології цієї доби—то ясний примат політичних моментів над соціяльними в революційній боротьбі. Його ліричні й образно-ліричні твори пройнято запеклою ненавистю до царату, до його окремих носіїв і слуг. Можна, мені здається, висловити думку, що цей політичний ухил мабуть чи не виник під впливом Герценової політичної літератури, яка основним завданням своїм уважала боротьбу з царатом, яка талановито, з фактами в руках, викривала всі злочинства царату в минулому (напр., у статті Герцена про записки Дашкової або в передмові до „Полярной Звезды“). Але поет-революціонер у своїй боротьбі з царатом не міг погоджуватися на ті компроміси, від яких не був вільний і Герцен. Тим тоном, в якому написано знамените Герценове „Письмо к императору Александру Второму“, не вмів висловлюватися колишній крепак. Тому, мабуть, Шевченко неприхильно поставився до цього листа (див. вище ст. 48), і ніякої надії на династичну зміну він не виявляє в своїх поетичних творах [1]. Можна знайти й де-які текстуальні подібности в творах цих двох видатних людей. Так, вираз повісти „Прогулка“...— „Его можно-бы назвать ничем, если-бы он не был помещиком нескольких сот душ крещеных собственников“... свідчить, що Шевченко, переписуючи повість у Н.-Новгороді, використав своє захоплення Герценовою „Крещеною собственностью“ („К. Старина“, 1887, VI—VII, ст. 310). Мабуть, чи не під впливом цього чи якого иншого твору Герценового Шевченко вживає слово „коммунизм“: у Герцена це слово часто трапляється, хоч з виразним народницьким змістом [2]. Або так: порівняймо вирази Шевченкової поезії. „Я не нездужаю, нівроку“... і передмови до статті „Крещеная собственность“.

...Царь Микола
Її приспав, а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить...

„Пусть они знают, что если ни правительство, ни помещики ничего не сделают, сделает топор. Пусть государь знает, что от него зависит, чтобы русский крестьянин не вынимал его из-за своего кушака“ [3].

Топором... „вероятно и разрубится запутанный узел помещичьей власти“ [4].

---

[1] „Добра не жди, не жди сподіваної волі“—пише Шевченко вже в 1858 р., за Олександра. Цікаво порівняти з цією позицією Шевченковою думку його сучасника й друга, Куліша, про „Колокол“: „Не похваляємо ми тільки того в п. Герцені, що він, виявляючи факти, винуватив за все і про все коронованої глави і високі государственні власти. Ми їх шануємо всюди, яко поставлених і освячених народнім розумом“ (стаття „Герценів Дзвін“ у гал. „Правді“ 1869 р.: „Твори П. Куліша“, Львів, 1910, т. VI, ст. 595.

[2] Гадати, на підставі двох виразів, що Шевченко був знайомий з „Комуністичним маніфестом“ (1848) навряд чи можна: цей факт можна пояснити простіше й натуральніше.

[3] А. И. Герцен. Полное собр. сочинений и писем. VII, 266.

[4] Там-же, ст. 272.

Згадка про сокиру й загальна концепція думки тут, безперечно, спільні.

Можна вбачати вплив Герценових видань і на згадці про декабристів у поемі „Юродивий“ (1857). Характерно тут сполучення двох епізодів: 1) царювання Миколи і 2) знущання над декабристами. З численних освітленнів цих подій у Герцена я візьму одно, яке видається мені найближчим до Шевченкової поезії:

...а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося з-висока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, роспинали
І вішали?

„Царствование Николая начинается огромным заговором. Он идет короноваться в Москву под триумфальными воротами пяти виселиц. Сотни заговорщиков с цепями на ногах отправляются в рудники. Гурьбы молодых людей следуют за ними и исчезают в Сибири“... [1]

Нарешті, до впливу Герценової літератури треба віднести й фразеологичний апарат Шевченка—терміни, епітети. Царь п'яний, царь—фельдфебель, царь—капрал, царь—візантієць, чи взагалі візантійство („візантійство прославлять“)—усе це рясно прикрашає Герценові закордонні писання. Ось кілька цитат: „В какой-бы вид царь ни облекся, представляй он из себя папу восточного, фельдфебеля прусского, хана татарского...“ (VIII, 151); епітет до Миколи Романова „фельдфебель“ часто зустрічається в Герценових споминах—„Былое и Думы“. „Византійская власть царей“... (VIII, 414); духовенство „осталось византийским“ (VIII, 151). Так само дуже поширені у Герцена такі вирази про революціонерів, як „апостолы свободы“, „апостолы и мученики“, „великие мученики“: ця термінологія дуже близька й Шевченкові, хоч на цьому міг позначитися взагалі біблійний словник. Певна річ, аж ніяк не можна захоплюватися цією термінологією, врешті звичайною в устах тодішнього революціонера. Але, разом з иншими фактами, ця термінологія підтверджує, що студіювання Герценових творів органично позначилося на Шевченкові: ідеологія, окремі вирази, навіть стиль—ось що свідчить про це студіювання.

Накреслюючи контури Герценового впливу на Шевченка в останню добу його життя, ми не можемо не згадати поета, що популяризував Герценову ідеологію в художніх, віршованих творах: я маю на увазі Огарьова. Що Шевченко добре знав твори Огарьова, про це навряд чи можна провадити дискусії: навіть у його бібліотеці зберігся примірник „Стихотворений Н. Огарева“, 1856 р. [2], а за де-якими пізнішими поезіями він стежив по Герценових закордонних виданнях. Не зупиняючися на деталях, ми можемо тільки сказати, що де-який інтерес для Шевченка могли мати лише політичні поезії Огарьова, де відбиваним світом горіла ідеологія того-ж „закордонного апостола“.

[1] З промови 1855 р. „Народный сход в память февральской революции“. Полное собр. соч. и писем, VIII, ст. 143
[2] І. Айзеншток—Замітки про Шевченка, „Черв. Шлях“, ч. 8, ст. 237.

VI.

МИ ЗАКІНЧИЛИ свій схематичний огляд того матеріялу, що свідчить нам, а инколи—тільки натякає, про єднання Шевченка з російськими соціялістичними колами 40—50-х років. Не проаналізувавши детально, під цим кутом зору, Шевченкових творів, важко ще визначити розміри цього ідеологичного впливу. Ми тільки його, цей вплив, констатуємо, констатуємо певний ідеологичний паралелізм, контакт між Шевченком і соціялістичними групами. Шевченко в своїй практичній діяльності, як поет і суспільний діяч, може повстати перед нами свідомим революціонером, що намагається перевести в життя соціялістичну ідеологію. Оті „дерзости и порицания на государя и правительство", про які згадує Шевченко в своїх свідченнях на допиті (ст. 166 „Збірнику..."), міг він чути в цих нелегальних соціялістичних гуртах. Ось чому думка де-яких дослідників (Семевського й Щурата), що Шевченко до 1845 р. брав участь в якомусь українському революційному гурткові (що складався, очевидно, з тодішньої студенської молоді), де читав свої революційні поезії, набірає все більшого значіння й наближається до віригідного наукового твердження. Це був-би дуже важливий результат впливу соціялістичного оточення на Шевченка.

Ол. Дорошкевич.

ІЗ СТУДІЙ НАД ШЕВЧЕНКОВИМ СТИЛЕМ.

І.

ОСТАННІ РОКИ в західньо-європейській та російській науков'й літературі, до певної м'ри вже і в українській, при студіюванні літературних творів звертають багато уваги, порівнююче з минулим, на явища стилю. Цей напрямок літературного студіювання має безумовне позитивне знач'ння. При аналізі стилю маємо ми справу безпосереднє з словесним матеріялом, що складає тіло літературного твору; оскільки мистецтво письменника, незазежно від того, які ідеї він проголошує, виявляється також і в тому, як в'н ці ідеї оформлює, в якому словесному матеріялі їх подає і як цей словесний матер'ял оброблює,— остільки аналіз стилю письменника є необхідна частина історично-літературної студії. Дуже недавно, в боротьбі за так званий „формальний метод" в історії письменства, де-хто доходив до поглядів, що в письменстві ідеї взагалі нічого не варті і що письменство є „чиста форма". Це, цілком зрозуміло, є нісенітниця, непорозуміння чи загострення певної тенденції. Але роки успіху „формального методу" були короткою й позитивною добою реакції на старі погляди, що зовсім відкидали стилістичний аналіз і заперечували його ролю. Значіння так званого „формального методу" полягає тільки в тому, що він навчив нас розбіратися в складних явищах мистецької словесної форми, що він виразно поставив питання про її ролю в творі. Після доби „формального методу" вже не може бути недбалости й байдужости до формальних елементів художнього твору; до них треба ставитися з тою-ж самою уважністю, як і до ідейного боку твору. Смішно-б було гадати, що аналіз стилю вичерпує поетичний твір, обіймає все, що твір може дати читачев'; явище літературної творчости значно ширше й глибше, та корінням своїм завжди міцно звязане з соціяльним грунтом, що на ньому воно виросло; тому со-

ціологичний аналіз твору буде завжди найширшим і найглибшим. Проте без досліджування стилю і взагалі форми, в широкому розумінні її, не можна дати відповіді на перші, а часто найскладніші питання історично-літературного процесу. Тим більш, що стиль, форма так само міцно звязані з соціяльним оточенням письменника.

В царині аналізу стилю наших творів письменства зроблено ще так мало, майже нічого, що перед дослідниками українського письменства безмежне поле роботи. Безумовно, ця робота буде починатися із студіювання творів наших найбільших письменників, з аналізу найвидатніших явищ українського слова. Серед них перше місце завжди, чи принаймні ще надовго, належатиме Шевченкові. Ми так щиро й багато захоплювалися віршами з „Кобзаря"— і так порівнююче ще мало студіювали їх науково! Дальші сторінки мають на меті зробити спробу аналізу стиля одної з найкращих Шевченкових поезій тими ще далеко не досконалими засобами, що їх має у своїому розпорядженні сучасна поетика. Автор цих сторінок у повній мірі відчуває недостатність багатьох з прийомів сучасного аналізу, проблематичність більшости з висновків, що на них уповноважує сучасний стан поетики. Але варто тільки нагадати собі, як далеко від справжньої науковости в 1910 році в російському письменстві Андрій Бєлий своїм „Символизмом" починав формальний аналіз,— і як далеко посунувся через довгі шукання та помилки російський формальний метод за ці 14 років, що пройшли з часу появи „Символизму". Шлях праці, прийоми й методи теоретикам невідомі. Їх треба знаходити й виправляти в процесі спроб роботи[1].

Перш, ніж перейти до самого аналізу, дозволимо собі спинитися на одному питанні, що його нерідко доводиться чути при розмовах і писаннях на „формальні" теми. Коли доводиться говорити про майстерні поетичні ходи й прийоми, що розкриваються при аналізі поетичного твору, то часто ставлять питання, свідомо чи несвідомо вживає автор усіх тих, иноді досить складних, прийомів? З одного боку, здається, що в цих прийомах є стільки вмілости, стільки системи, тонкого використовування потенцій мови й звукових поєднань, ритмичних модуляцій і т. д., що не можна собі уявити, як-би це все повстало несвідомо для автора, ціеб-то випадково, без його праці над усім тим. З другого-ж боку, трудно повірити, щоб Шевченко, наприклад, підраховував кількість голосівок у своїй поезії, раціоналізував над вживанням у даному разі перехресної чи обхоплюючої рими, обмірковував-би, опустити тут метричний наголос, чи зберегти його і т. д., і т. д. Можна з певністю сказати, що він і не знав більшости з цього. (Проте, треба зауважити, що взагалі більшість поетів досить добре знала завжди техничний бік свого фаху, краще, ніж читачі, і навіть значно краще, ніж сучасні поетам теоретики віршування.

---

[1] В нашому аналізі ми спіраємося на такі російські спроби аналізу окремих поетичних творів: 1) А. Белый. „Не пой, красавица, при мне"... А. С. Пушкина (Опыт описания).— Сборн. „Символизм". М. 1910. 2) С. Лукьянов. „Ангел смерти" А. А. Голенищева-Кутузова.— „Ж. М. Н. П." 1914. № 2. 3) С. Бобров. Описание стихотворения Пушкина „Виноград" —Сборн. „Пушкин и его современники". Вып. XXIX—XXX. П. 1918. 4) В. Жирмунский. Задачи поэтики.—Журн. „Начала" 1921. № 1 (стр. 72—81; опыт разбора стих. Пушкина „Для берегов отчизны дальной"...) 5) Л. Щерба. Опыты лингвистического толкования стихотворений. I. „Воспоминание" Пушкина.— Сборн. „Русская речь", П. 1923. Використані також теоретичні праці Томашевського, Брюсова, Недоброва, Шенгелі, Григорьева та инші.

На питання про свідомість чи несвідомість техничної поетичної праці не можна дати раз назавжди одної рішучої в'дповіді. Безумовно, що велика більшість тих витончених та мистецьких поетичних прийомів, що їх одкривав формальний аналіз, вживається в поета несвідомо, через властиву йому техничну вмілість, через природжений слух, через тонку поетичну інтуїцію. Складна система засобів виявлення формальної краси, що її подає нам аналіз, впевняє нас тільки в тому, що ми маємо справу з справжнім художником, який дійсно у високому творчому процесі народжує і зміст, і форму свого твору. Своє значіння залишає за собою той факт, що зміст для творчости подає поетові життя, соціяльно-економичне оточення, і що форму для творчости подає те-ж саме соціяльно-економичне оточення і техничний рівень віршової культури самого письменника та його доби. В несвідомому вживанні чудових словесних та ритмичних форм грає ролю і природний музичний артистизм натури. Цікаво, що не раз поетам, які читали свої твори, зараз-же після читання вказували на гарні формальні ходи, що їх вжито в прочитаних поезіях,— і поети зо здивованням говорили, що вони про це чують уперше, що вони про це й не думали. Але разом з тим не можна відкидати й того, що поети, навіть і мало освічені з них, у процесі творчої роботи доходять до багатьох складніших поетичних прийомів, як до секретів свого фаху, і вживають їх свідомо й послідовно, иноді навіть не вміючи їх і назвати. В кожному разі, свідомо чи несвідомо для поета, аналіз його твору дає нам можливість побачити й відчути таку складність формальної будови, таку витонченість словесної інструментовки, таку майстерність в обробленні матеріялу, що вона є естетичний факт,— і, як з фактом, ми з ним повинні рахуватися. Цей факт, здобутий аналітичним шляхом, з'ясовує нам причину иноді дивного, невимовного чарування, що робить на нас поетичний твір, і тим задовольняє нашу споконвічну потребу пізнання.

II.

ПОЕЗІЯ „Мені однаково...“ є справжній ліричний шедевр у Шевченка. „Не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав коли-небудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм“... (С. Єфремов). Значіння цієї невеличкої поезії в її надзвичайній, несказаній простоті. Жадного зайвого слова, жадного поетичного ходу, остільки штучного, щоб його було примітно, найпростіший вибір слів, звичайна синтакса, безпосередній вислів глибокої думки й виняткового що до сили почуття — і, врешті, поетичний твір неповторної краси та сили.

Ми приймаємо цей твір, цей вираз думки й почуття, як вірші, як ритмовану мову. Коли-б ми навіть не бачили тексту, якого розподілено на рядки так, що самий вигляд їх говорить нам про вірші, то при самому проголошенні, при читанні вголос ми зауважуємо, що тут якось ритмізовано звуковий матеріял твору. Нагадаємо собі цей матеріял:

1. Мені одна́ково, | чи бу́ду
2. Я жить в Укра́їні, | чи ні́,
3. Чи хто згада́є, | чи забу́де
4. Мене в снігу на чужині́ —
5. Однакові́сінько мені! |

—

6. В нево́лі виріс між чужи́ми
7. І, не оплаканий свої́ми, |
8. В неволі плачучи умру́,
9. І все́ з собою заберу, |
10. Малого слі́ду не покину
11. На нашій славній Украї́ні, |
12. На на́шій,— не свої́й землі. ||
13. І не пом'я́не батько з сином,
14. Не ска́же синові: | „Моли́сь,
15. Моли́ся сину: | за Вкраї́ну
16. Його заму́чили колись". ||

—

17. Мені одна́ково, | чи бу́де
18. Той син молитися, | чи ні́... || —
19. Та не одна́ково мені, |
20. Як Украї́ну злії люди
21. Приспля́ть, лукаві, | і в огні
22. Її, окра́деную, збудять...—
23. О́х, не одна́ково мені! ||

—

Перш за все нашу увагу звертає на себе незвичайний для нашої мови розподіл наголосів. Виразно чуємо якийсь розпорядок, якусь систему в цьому розподілі. Прислухаючись до нього, зауважимо, що всі наголоси припадають тільки на чітні склади в кожному рядкові; не кожний чітний склад наголошено, але на нечітних складах наголосу не буває (за винятком останнього рядка). Схема розподілу наголосів у поезії така:

1. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
2. ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ′
3. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
4. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′
5. ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′
6. ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
7. ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
8. ⏑ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′
9. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′
10. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
11. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
12. ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑ ′
13. ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
14. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′
15. ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
16. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′
17. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
18. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′
19. ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑
20. ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑
21. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ′
22. ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
23. ′ ⏑ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′

Де-які рядки дають можливість суб'єктивного наголошування. Так, наприклад, рядок 1-й можна прочитати в два способи:

Мені однаково, чи буду...
1) ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
2) ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑

Так само й 3-й рядок:

Чи хто згадає, чи забуде...
1) ⏑ ′ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑
2) ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑ ⏑ ⏑ ′ ⏑

Але це значіння не має й системи не порушує: при всякому читанні всі наголоси падають тільки на чітні склади. Ми воліємо в нашій схемі в сумнівних випадках робити наголос[1]. Розподіл наголосів показує нам, що ми маємо справу з метром (мірою), що зветься ямбом. Ця міра найчастіш повторюється в поезії „Мені однаково...“ і становить собою ніби основу. Взагалі слід-би сучасним ямбом звати поезію, що в ній всі наголоси припадають тільки на чітні склади, як хореєм — поезію, що в ній усі наголоси припадають на нечітні склади, при чому наголос дозволено пропускати... Таким чином, у поезії „Мені однаково...“ маємо ми ямбичний метр, власне чотирьохстоповий ямб, як основу, як загальну інерцію, з перепусками в де-яких ямбах наголосів (переважно, як бачимо з схеми, на третьому ямбі кожного рядка). Вибір метру иноді, правда досить рідко, може мати безпосередній звязок із змістом поезії; ми можемо спостерегти, що, наприклад, чотирьохстоповий хорей влучно поєднується з веселою, жвавою темою віршів, що анапести взагалі з усіх метрів придатні найбільш для енергійного, бадьорого змісту, для заклику, для гімну. Відносно ямбу в цьому розумінні нічого точного сказати не можна. Ще Аристотель у своїй „Поетиці“ висловив, що „ямбичний метр є найбільш розмовний з усіх метрів“, але це определення занадто широке. Гадаємо, що шукати причини обрання Шевченком метру чотирьохстопового ямбу для поезії „Мені однаково...“ в змісті поезії неможливо. Тут просто треба мати на увазі, що Шевченко був досить постійним у метричному виборі: тільки 11% віршів „Кабзаря“ складаються з випадкових ріжноманітних метрів, звичайно-ж у Шевченка є тільки два метра: один — переважно для епосу — народній розмір чотирьохрядкової строфи (коломийки) по схемі: [(8 + 6) + (8 + 6)], що складає 58% віршів „Кобзаря“, і другий — переважно для лірики — чотирьохстоповий ямб (31%). Чотирьохстоповий ямб був найбільш поширений розмір (70%) російської поезії часів Шевченка (Жуковський, Пушкин, Лермонтов, Язиков, Козлов, Боратинський, Тютчев та инші), він досягнув у Шевченкову добу найкращого розвитку, Шевченко сам майстерне володів усіма складнощами ямбичного диметру — і не дивно, що він зробив його найулюбленішим метром своєї лірики. Таким чином, відносно метру поезії „Мені однаково...“ просто доведеться сказати, що тут вжито найкращого, наймузичнішого та ріжноманітного що до властивостей своїх метру з усіх тих, що давала тонична система Шевченкової доби.

Але ми вже зауважили, що точного розподілу ямбичних наголосів у поезії „Мені однаково...“ не додержано. В кожному рядкові помічаємо ніби порушення правильности чотирьохстопового ямбу. Аналіз цих порушень, що повинен дати нам справжнє розуміння музики обраної нами поезії, приводить нас до поняття ритму. В межах ямбичної інерції, на ямбичній основі тут утворено цілком оригінальний ритм, цеб-то конкретне, справжнє чергування наголосів значно відходить від схеми наголосів чотирьохстопового ямбичного метру. Ритм утворюється, як відомо, не тільки через те чи инше чергування наголосів, а й через инші ще еле-

[1] Див. про це: Б. Томашевский. „Ритмика четырехстопного ямба по наблюдениям над стихом Евгения Онегина“.—„Пушкин и его современники“, вип. XXIX—XXX, П. 1918. стор. 146—147.

менти, про які буде мова далі; але конкретне чергування наголосів є найміцніший елемент ритмизування. Щоб уявити собі ті властивости обраної нами поезії, що залежать від конкретного чергування наголосів, умовимося навести зараз ритмичну схему „Мені однаково...“ так, що ту стопу ямбу, що її порушено (перепущено наголос), будемо зазначати крапкою, і потім з'єднаємо всі крапки в один ритмичний узор.

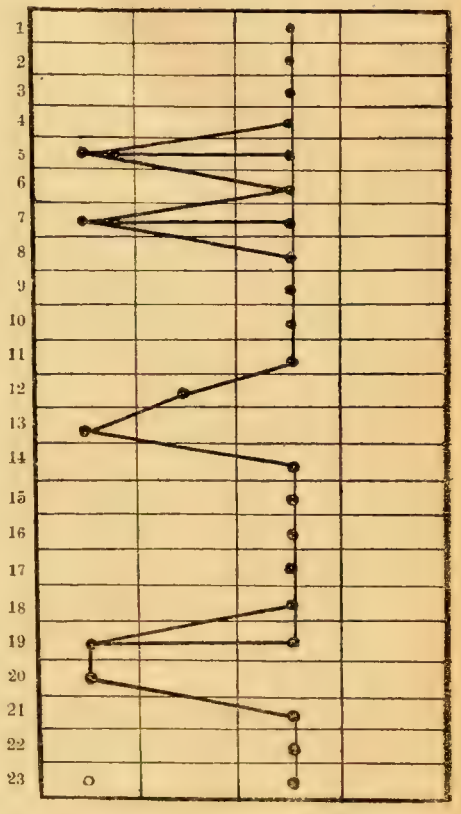

Ця схема дає нам характеристику головнішого елементу ритму поезії „Мені однаково...“ — конкретного розподілу наголосів. Ми перш за все бачимо, що з 23-х рядків поезії нема ані одного, що був-би правильним чотирьохстоповим ямбом. Тепер ми вже давно знаємо, що це не поетична помилка проти метрики, а звичайний живий ритм поезії; досліди встановили, що ритм чотирьохстопового ямбу тим краще, чим більша кількість таких помилок (перепусків метричного наголосу), та чим ріжноманітніш їх розміщено. Тут маємо на 23 рядка віршів 27 ухилень від правильної будови ямбичного метру, з них 20 перепусків наголосу на третій стопі ямба, 5 перепусків на першій стопі, 1 — на другій стопі і 1 переміна місця наголосу (хорей замісць ямбу) на першій стопі останнього рядка поезії. Багацтво та ріжноманітність цього ритмичного узору з'ясувалися-б нам тільки тоді, коли-б ми могли навести тут для порівнання подібний аналіз численного поетичного матеріялу... В чому виявлюється ритмичне значіння цих перепусків метричних наголосів? А. Бєлий[1] дає цим перепускам наголосів назву „прискорення“; дійсно, перепуск наголосу примітним чином прискорює ритм рядка; досить легко на слух зауважити, що рядок:

⏑ / ⏑ / ⏑ ⏑ ⏑ / ⏑

— є рядок прискореного ритму, порівнююче з рядком:

⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑

В цьому відношенні особливо прискореними є рядки 5-й, 7-й та 19-й, що мають по два ритмичних прискорення і виглядають, як подвійні пеони четверті. Що до рядків 5-го та 19-го, то тут хтілося-б зазначити, що надзвичайно прискорений ритм їх має виправдання в самому їх змісті. Після перших чотирьох рядків однакового ритму, де автор висловлює тезу, що йому однаково, жити в Україні, чи ні, бути

[1] Див. в збірнику „Символизм“ М. 1910 статті: „Опыт характеристики русского четырехстопного ямба“, „Сравнительная морфология ритма русских лириков в ямбическом диметре“, а також „Опыт описания стихотворения: Не пой, красавица, при мне...“

згаданим, чи забутим,— він емоційним жестом повторює ту тезу, ніби поспішає впевнити слухача, що йому це „однаковісінько". Сама форма слова („однаковісінько" замісць першого „однаково") вказує на енергію цього впевнення[1]. Психологія прискорень рядка 19-го ще ясніша. „Та не однáково мені"— тут і синтаксична форма і самий зміст рядка свідчать про запал, про порив, про жест заперечення; для цього жесту властивий прискорений ритм... Треба одмітити, що не маємо чим у змісті виправдати подвійне прискорення рядка 7-го... Оригінальний та пор'внююче рідкий тип ритмичного прискорення маємо в рядкові 12-му,— прискорення на місці другої строфи, по схемі:

⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ '

На протязі всієї поезії тільки один раз маємо ритмичний хід такого типу,— і, мабуть, ми погодимося, що цей рядок і логичним своїм змістом, і інтонаційною формою — цілком особливий. Прискорення на перш'й стопі прискорює ритм початку в'рша, так само, як прискорення на третій стопі прискорює другу половину, закінчення віршу (на четвертій стопі в чотирьохстоповому ямбі прискорення, як відомо, бути не може); прискорення-ж на другій стопі, як ритмичне провалля, розбиває ритмичну хвилю рядка на дві частини, й тому найкраще може служити для протиставлення, для антитези. В рядков': „На нашій — не своїй землі" значіння прискорення як раз у цьому й полягає. Що до решти прискорень на першій стопі та трет'й стопі, то вони не вимагають особливих виправдань та пояснень: це — звичайні ритмичні модуляції, що підвищують ритмичну складність поезії, аби відбити всі відтінки динамики ідеї твору.

Зовсім особливе місце в ритмичній течії поезії „Мені однаково..." займає останній рядок—„Ох, не однаково мені!", де, крім звичайного для Шевченка прискорення третього, маємо заміну першого ямба на хорея, так звану „іпостасу' ямба хореєм. Останній рядок ніхто не прочитає по схемі:

⏑ ' ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ '

Помилкою було-б прочитати його і по такій схемі:

⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ '

це значило-б—не зрозуміти, не відчути емоціонального смислу початкового „Ох!". Справжня схема цього останнього рядка—безумовно:

' ⏑ ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ '

цеб-то: хорей + ямб + пірихій (прискорена стопа) + ямб. (Відомий ритмознавець Ф. Зелинський воліє в такому випадкові перші чотирі склади рахувати за хоріямб античного віршування; це практичного значіння не має). Нагадаємо собі,

[1] Щоб бути об'єктивним, треба зазначити, що це одне тлумачення емоційного жесту рядка „Однаковісінько мені". Можливе й инше розуміння всієї першої строфи і особливо останнього її рядка. Тоді всю строфу треба подати в тоні нешвидкому, розчарованому, особливо затягнувши це повторне, в найвищій мірі байдуже „однаковісінько". Можливість двох тлумачень свідчить тільки про складність поезії і залежить від темпераменту її виконавця.

що хорей та ямб здавна вважалися за протилежні й суперечні метри; поєднання їх є міцний товчок, перебій, коли з'єднуються ямб + хорей:

⏑ ′ ′ ⏑

Явище хоріямбу (′ ⏑ ⏑ ′) — цілком ритмичне — тільки вдатно підкреслює енергійний початок фрази; цю, власне, ролю відограє хоріямб у рядкові: „Ох, не однаково мені!"

Розподіл наголосів, як вказували ми, є головніший та найбільш примітний елемент віршового ритму. Але не він один оформлює ритмичний узор поезії. Розподіл наголосів поділяє віршовий рядок на кілька найменших ритмичних елементів; але сам рядок є ритмичний елемент другого, вищого ступеню, і чергування рядків у поезії є явище остільки-ж ритмичне, як і чергування наголосів. Коли-б усі рядки були рівні що до кількости складів, ми мали-б зразок простішого (силабичного) ритмизування. В поезії „Мені однаково..." рядки не рівні, вони мають особливу каталектику (систему закінчень). Тут перемішані закінчення жіночі (буду — забуде) та чоловічі (ні—чужині), при чому вони не просто чергуються, як то буває найчастіш, щоб уникнути кінцевої одноманітности, а перемішані вільно, без сталого порядку. Безумовно, це зроблено свідомо; Шевченко добре володів віршом і вмів держати його в покорі; але тут він, очевидно, навмисне дав волю чергуванню закінчень (як і взагалі це часто робив у своїх поезіях), щоб самою каталектикою підкреслити свободу, простоту, невимушеність свого душевного вислову. Проте, рівновагу закінчень додержано: жіночих закінчень—11, чоловічих—12.

Коли наголошений склад із ненаголошеними, що його оточують (стопа), є перший, дрібніший ритмичний елемент, коли рядок — це другий, більший ритмичний елемент, то третім, найвищим, об'єднуючим елементом ритму є строфа. Строфична композиція поезії „Мені однаково..." теж цікава й не шаблонова. Коли покладатися на вигляд, в якому друкується ця поезія по всіх виданнях „Кобзаря", тут маємо три строфи. В кожному разі, не тільки спосіб друкування, але й внутрішні причини безапеляційно встановлюють першу строфу з перших п'яти рядків та останню строфу з останніх сьоми рядків. Що до одинадцяти середніх рядків, то нічого не заважає приймати їх за одну строфу, хоч можливий і розподіл її на дві строфи (7 + 4 рядки). Схема першої строфи — a b a b b. Це — одна з рідко вживаних форм п'ятирядкової строфи. Психологичний смисл і ефект її полягає в тому, що після звичайної, гармонійної та музично цільної чотирьохрядкової строфи (a b a b), коли музична цільність і викінченість поєднана з цільністю та викінченістю думки (бо перші чотирі рядки поезії дають закінчену думку), додається ще один несподіваний рядок. Спільна рима цього додаткового рядка з попереднім робить звукове враження „повтору", а всякий повтор зміцняє, свідчить про енергію, певність у собі, рішучість, тверду переконаність... Инший ефект утворює також оригінальна й незвичайна остання строфа. Її схема: a b b a b a b. На цю форму можна перш за все дивитися, як на органичне з'єднання двох чотирьохрядкових строф з охоплюючими римами та перехресними (a b b a + a b a b, де два a злилися

в одно). Але головна цінність цієї строфи в иншому: сім рядків строфи збудовано тільки на двох римах („буде — люди — збудять“ та „ні — мені — огні — мені“), і на досить міцних римах що до їх точности (особливо чоловічі рими). Це надає звуковій фактурі строфи якоїсь одноманітности, упертости, а також тьмяности й понурости; як якісь погребові дзвони, бренять ці „ні — мені — огні — мені“, і влучно відтіняються сумним та тьмяним „у“ другої рими („буде — люди — збудять“...) Але це перейшли ми вже до евфоничного боку поезії. В кожному разі, така строфична будова дала можливість використати евфоничні ефекти. Середня строфа — звичайне вільне поєднання рядків, і з цього боку не вимагає пояснень. Цікава тільки та свобода від поетичного регламенту, з якою Шевченко залишив самотнім рядок 12-й („На нашій, не своїй землі“...), не дбаючи про звязок його з строфою. Можна думати, що 12-й рядок римується з рядками 14-м та 16-м („землі — молись — колись“), але ми-б вважали це за дуже сумнівне. У Шевченка, дійсно, багато неточних, приблизних римувань, але такого типу рими, здається, нема; а до того — психологично й евфонично багате римування „молись—колись“ заважає прийняти в цю систему й далеке „землі“. Нам не довелося бачити рукопису цієї поезії, і ми не знаємо, який вигляд має цей рядок в оригіналі, як він виник: органично, в процесі роботи, чи додатково, в процесі оброблення. Крім бідного римування „землі“ з „молись—колись“, можливі дві гіпотези що до рядка 12-го. Цей рядок міг виникнути пізніш, в процесі оброблення, як розвиток думки рядка: „На нашій славній Україні“, і, як вдатний і гострий розвиток, поет залишив його у тексті, хоч він і порушував принципи строфики. Друга гіпотеза — цей рядок склався відразу, в першому тексті, як розвиток думки попереднього рядка, а римованої пари йому далі не знаходилося; як вдатний та гострий рядок, його залишено, хоч і в самоті, а далі просто починається традиційна строфа з перехресними римами...

Чергування наголосів, чергування рядків та їх закінчень, чергування строф — ще не вичерпують поняття віршового ритму.

Віршовий рядок конкретно заповнюється словами; слова бувають ріжної довгости та з ріжномісцевим наголосом; кожне значне слово вимагає після себе більшої чи меншої перерви (павзи, цезури—в широкому розумінні цього терміну). Ці міжсловесні перерви, як явища, що вимагають часу для свого проявлення, стають через те саме визначним елементом ритму, бо ритм є міра часу. В залежності від вживання довгих чи коротких слів стоїть кількість таких цезур у вірші, в залежності від розпорядку, від чергування довгих та коротких слів стоїть характер цезур, а значить, до певної міри, і характер ритму. Ось цезури поезії „Мені однаково“:

1 Ч Д	7 Д	13 Ж Ж	19 Д
2 Ч Д	8 Ж Д	14 Ж Д	20 Ж Ж
3 Ч Ж	9 Ч Ж	15 Ж Ж	21 Ч Ж
4 Ч Ч	10 Ж Ж	16 Ч Д	22 Ч Г
5 Д	11 Ж Ж	17 Ч Д	23 Ч Д
6 Ж Ж	12 Ж Ч	18 Ч Д	

(Літери означають: Ч — чоловіча цезура, Ж — жіноча, Д — дактилічна, Г — гіпердактилічна).

Характер та м'сце цезури виразно впливають на ритм віршу. Так, рядки 1-й „Мені однаково, чи буду...“) та 15-й („Молися сину: за Вкраїну...“) по розподілу й чергуванню наголосів однакові:

⏑ / ⏑ / ⏑ ⏑ ⏑ / ⏑

Проте навіть недосвідчений слух помітить їх ритмичну різність. Що до цезур та розкладу слів, то схеми цих рядків такі:

1. ⏑ / ⏑ / ⏑ ⏑ | ⏑ / ⏑

(„чи буду“—для вірша становить одне слово; всі три склади промовляються враз, без перерви).

15. ⏑ / ⏑ | ⏑ ⏑ ⏑ / ⏑

(„за Вкраїну“ — теж одне слово).

Перший рядок конкретно складається з хорею, пеону другого та амфибрахію, рядок п'ятнадцятий — з амфибрахію, хорею та пеону третього. Цей конкретний словесний склад кожного рядка в його проголошенні, з цими міжсловесними перервами-цезурами, не менш, ніж явище наголосів, визначає собою ритм віршів. Придивляючись до цезурної таблиці поезії „Мені однаково...“, ми можемо тільки тепер зауважити, що в цезурному відношенні початок і кінець поезії обтяжені чолов'чими (а тому для рівноваги й дактилічними) цезурами; середина-ж поезії переважно збудована на ж'ночих цезурах (від рядка 8-го до 15-го). Протягом середніх восьми рядків тільки раз трапляється чоловіча цезура (у 12-му рядку: „не своїй...“), як раз в енергійному, гострому місці що до змісту. Справа в тому, що чолов'ча й жіноча цезури яскраво різняться одна від одної своїм ритмичним враженням. Чоловіча цезура є знак сили, твердости, гострого почуття („мені...“, „я жи́ть...“, „чи хто́...“, „ме́не́“... і т. д.); жіноча цезура з силою наголосу, ослабленою кінцевим ненаголошеним складом („мало́го, | сліду...“ „на нашій, | сла́вній...“), дає враження м'ягкости, придатна для ритму не гострих скарг чи ненависти, але спокійного оповідання, сумного роздуму... Питання цезури й її ролі у ритмі віршів ще мало досліджено, на це порівнююче недавно звернули увагу; обмежимося на цей раз цими побіжними вказівками [1].

Віршовий рядок конкретно заповнюється не тільки словами, але й реченнями, фразами. Звичайно: ще з найстаріших часів вірша-пісні, пісенний чи віршовий рядок містив у собі цілу закінчену фразу, принаймні ціле граматичне речення. Цей звичай зберігся до нашого часу: більшість окремих віршових рядків у синтаксичному розум'нні являють собою речення, що не виходять по за межи одного рядка. В цьому сила й самостійність віршу, як ритмичного й смислового елементу. Бачимо це і в Шевченка:

---

[1] Питання про ритмичну ролю цілих слів та міжсловесних перерв у вірші розглядають російські праці: В. Чудовский. „Несколько мыслей к возможному учению о стихе“ („Аполлон“, 1915, VIII—IX), „Несколько утверждений о русском стихе“. („Аполлон“ 1917, IV—V); Г. Шенгели. „Трактат о русском стихе“ ч. I. Органическая метрика. Изд. 2-е. М. 1923; особливо цікаво — Б. Томашевский „Ритмика четырехстопного ямба“ та його остання праця „Русское стихосложение“, П. 1923.

В неволі виріс між чужими |
І, не оплаканий своїми, |
В неволі плачучи умру, |
І все з собою заберу... |

Але-ж у Шевченка дуже часто трапляється й инше явище, що має не другорядне знач'ння для д'йсного ритму його поезій. Це—явище enjambement—переносу думки, незакінченої в одному рядкові, до другого:

1) Мені однаково, | чи буду
я жить в Україні, | чи ні...
2) Чи хто згадає, | чи забуде
мене в снігу на чужині...
3) Не скаже синові: | „Молись,
молися сину: | за Вкраїну
його замучили колись"...
4) Мені однаково, | чи буде
той син молитися, | чи ні...

І особливо ця нерозривна фраза:

5) Як Україну злії люди
присплять, лукаві, | і в огні
її, окраденую, збудять...

Ритмичне значіння enjambement, переносу думки до дальшого рядка, для нас зрозуміле. Оскільки віршовий рядок є самостійний ритмичний елемент, він вимагає після свого промовлення павзи, перерви в голосі (більшої, ніж після кожного окремого слова): треба в читанні відокремлювати один рядок в'д другого; тоді, загострені на кінці римами, віршові рядки встають перед слухачем, як рівні хвилі обраного поетом ритму. Але перенесення думки (речення) до другого рядка дозволяє забути про кінець рядка, яко ритмичного елементу; два рядки в промовленні мають тенденцію злитися в одну фразу: ритм буде примітно порушено. Сучасна теорія віршування в жадному разі не дозволяє при читанні зливати два рядки в один; це — руйнація ритму. Читати:

Мені однаково чи буду я жить в Україні чи ні...

—в жадному разі не можна. При читанні цієї фрази, як і всіх подібних, все-ж таки слід зупинитися наприкінці одного рядка. Тільки завдяки переносу думки, незакінченості її, ця зупинка буде меншою, н'ж вона буває, коли кінець рядка приходиться разом з кінцем думки (речення). Таким чином, явище enjambement відбивається на ритмі поезії.

Який характер надає це enjambement поезії? яке його місце в ритмі та композиц'ї поезії „Мені однаково..."? Нагадаємо собі, що класичне французьке віршування рішуче забороняло enjambement, як поетичний (ритмичний) злочин. Романтики („Гюго с товарищи, друзья натуры...", Пушкин) порушили цю заборону, зруйнували постійну цезуру і внесли спосіб переносу думки з рядка до рядка; цей прийом був свідоцтвом вільности віршу, звільнення його від пут шаблону й догми. Власне таке-ж значіння мають вказані переноси і в „Мені однаково...". Вони надають досить таки суворому й струнκому чотирьохстоповому ямбові більше волі, невимушености й простоти.

III.

ПОПЕРЕДНІЙ розгляд показав нам, що за метричну основу поет обрав чотирьохстоповий ямб, і на цій метричній основі розвивається складний ритм. Елементи його такі: 1) вільна каталектика, 2) ритмичні прискорення, 3) ритмична іпостаса (в останньому рядку), 4) строфична композиція, 5) система внутрішніх цезур (міжсловесних перерв), 6) явища enjambement.

Але, хоч ми навели тут усі елементи ритму слова, що піддаються досі нашому аналізу, необхідно додати, що кожна поезія, в конкретному житті свому, в промовленні, не обмежується тими тільки ритмичними явищами, які було розглянуто. Живий ритм віршової мови, крім законів специфично віршової ритмики, має в собі ритмику логики промовлення, того, що ми звичайно називаємо „виразним читанням“ чи „художнім читанням“. Ця логика промовлення звичайно спірається на синтаксичну будову, особливо на знаки розділові; але не раз вже було вказано на те, що письмова наша нотація недосконала й недостатня, дуже багато явищ промовлення залишає невідзначеними, а тому багато де-чого при читанні можна промовляти — значить, і розуміти — по-ріжному. Проте, без певної логичної системи промовлення прочитати твір, дати життя творові—неможливо; з необхідности, ця система буде в наш час завжди суб'єктивною. В тексті поезії „Мені однаково...“, що його навели ми на початку нашої студії, умовними знаками одмічено де-які головніші риси читання цієї поезії. Ми вважали потрібним, як коректу до ритмичних наголосів і ритмичних павз, подати систему логичних наголосів та логичних павз. Наголоси ми відріжняємо: головні у фразі, міцніші (″), та побічні, слабші (′). Риса з крапок (⁝) зазначає найменш значний розділ мови, проста риса (|) поділяє більш-менш самостійні частини цілого, подвійна риса (‖) є знак закінчення логично-цілого[1]. Може до певної міри сумнівною бути подвійна риса після восьмого рядка, але для нашого суб'єктивного читання й розуміння, не вважаючи на те, що тут стоїть тільки кома, думка про смерть на чужині здається закінченою висловом, і далі самостійно народжується нова думка про те, аби все забрати з „славної України...“

Поезія „Мені однаково...“ є не тільки ритмичний факт. Як майже кожна поезія, вона являє собою оригінальний витвір словесної інструментовки. Явище словесної інструментовки, евфонії (милозвучности) поетичного твору — не нове явище і вже дуже давно звертало на себе увагу. Ми знаходимо зразки словесної інструментовки ще в Енія та Віргілія, знаємо асонанси середньовічної французької поезії, широко спостерігаємо початкову алітерацію у старій народній німецькій та скандинавській поезії. Очевидно, поет, як і кожний художник, не байдуже ставиться до того матеріялу, що він його опрацьовує; в творах поезії фонетична сукупність явищ має певне художнє й емоційне значіння.

---

[1] Див. Л. Щерба. Опыты лингвистического толкования стихотворений. I. „Воспоминание“ Пушкина.—Сборн. „Русская речь“. П. 1923. Пор. таблицю з текстом та стор. 21—24.

Перш за все, з фактів цього боку твору, нашу увагу спиняє на собі рима. Вона належить і до ритмичної, і до евфоничної будови твору. Ритмичне значіння рими полягає в тому, що вона є покажчик кінця рядка, ритмичного елементу; разом з тим вона, яко факт суголосу, є частина евфоничних прийомів автора, навіть один з найміцніших евфоничних прийомів. Римування поезії „Мені однаково...“ не має в собі чого-небудь особливого, воно досить звичайне, принаймні для Шевченка. Ми маємо тут 9 римів, що серед них нема яких-небудь надзвичайно оригінальних. Характеристика їх така:

1. буду — забуде; дієслівна, багата;
2. ні — чужині — мені; ріжна, багата;
3. чужими — своїми; одноманітна, звичайна;
4. умру — заберу; дієслівна, багата;
5. покину — Україні; ріжна, неточна;
6. сином — Вкраїну; ріжна, неточна;
7. (землі?)—молись—колись; ріжна, багата, оригінальна;
8. буде — люди — збудять; ріжна, неточна;
9. ні — мені — огні — мені; ріжна, багата.

При оцінці римів поезії „Мені однаково...“ треба взяти на увагу стан римування в часи Шевченка. Російське римування доби Пушкина, що могло бути за зразок для Шевченка, не було дуже витонченим; у самого Пушкина був художній смак в римуванні; поети його плеяди, сучасники його і учні ледве залишилися в цьому відношенні на рівні Пушкина, мало чим розвинули й збагатили римування. Римування Тютчева, першорядного російського поета, — одного рівня з Шевченковим римуванням, коли не брати на увагу впливу народньої рими в „Кобзарі“. Проте в римах поезії „Мені однаково...“ є один цікавий художній прийом, що на нього ми вказували вже, коли говорили про строфичну будову: міцніша рима, що до точности й сили в поезії „Мені однаково...“ — чоловіча рима з закінченнями на „ні“; вона дає тон першій інтродукційній строфі („ні — чужині — мені“); вона пот'м воскресає в останній строфі ще з більшою силою („ні — мені — огні — мені“) і утворює ніби якийсь римовий лейт-мотив усієї поезії. А на задньому фонетичному плані, за цими р'зкими „ні“, ніби фон із зловісних римів на „у“: і на початку (буду — забуде), і в середині (умру — заберу), і знову в кінці (буде — люди — збудять).

Крім рими, міцнішого суголосу, що найперше й найвиразніше впливає на слух, велике значіння для фонетичного вражіння від поезії мають ті чи инші поєднання голосівок та шелестівок, те, що у вузькому розум'нні зветься „словесною інструментовкою“. Причиною цього є явище так званої синестезії, ніби-то об'єднання в одному знаці похоплінь ріжних типів; так, наприклад, вже широко відомо, що для багатьох звукові вражіння завжди поєднані з вражіннями кольоровими. Так само вже не раз спостерігали, що де-для кого вживання звуку „а“ утворює здебільшого вражіння сили, величности, „о“ — чогось вільного, широкого, урочистого, „у“ — чогось сумного та жахливого і т. д. Також і шелестові звуки: часте повторення шип'ячих звуків робить вражіння шереху, шелесту, носових — чогось невиразного, далекого, нап'взабутого, „р“ — чогось енергійного, рішучого, і т. п.

Оскільки це відноситься не тільки до поетичної мови, а й до мови взагалі, оскільки певні звуки, на підставі закону звуконаслідовности, входять у склад слів певного значіння („р" — енергія, рішучість, грім, гуркіт, робота), остільки це є явище в поезії органичне, навіть несвідоме.

Коли мова йде про склад голосівок у поетичному творі, безумовно, доводиться спіратися тільки на наголошені голосівки. Ненаголошені голосові звуки мають остільки глуху й невиразну промову, що втрачуються для мелодії віршової мови. Наведемо хід голосових звук'в (наголошених) у поезії „Мені однаково...", умовившись, як звичайно, рахувати п'ять основних звуків і вважати: а = я, е = є, і = и, у = ю.

1. і — а — у
2. і — а — і
3. о — а — у
4. е — у — і
5. і — і — і
6. о — і — і
7. а — і
8. о — а — у
9. е — о — у
10. о — і — і
11. а — а — і
12. а — і — і
13. а — а — і
14. а — і — і
15. і — і — і
16. о — у — і — і
17. і — а — у
18. і — і — і
19. а — і
20. і — і — у
21. а — а — і
22. і — а — у
23. о — а — і

Ця таблиця надзвичайно цінна та показна. Що до кількости наголошених голосівки розподіляються таким чином: „і"—31; „а"—17; „у"—9; „о"—7; „е"—2. Отже можемо сказати, що „Мені однаково" збудовано на голосівці „і" („и"). Спокійна заява початкових рядків поезії збудована на одкритому, міцному „а", що, як стрижень, проходить через середину перших трьох рядків і ніби держить їх. Але вже з самого початку чутно це гостре, тонке, розпачливе „і": воно обхоплює центральне „а" то з одного, то з другого боку, щоб, нарешті, запанувати наприкінці строфи пронизливим криком:

. . . на чужині
однаковісінько мені.

Силу цієї інструментовки на „і" у першій строфі збільшує ще те, що з шости „і" чотирі мають consonnes d'appui, опорну шелестівку: „мені — ні — чужині — мені". Крім того, при такому скупченні „і" починають грати ролю і ненаголошені звуки, принаймні таке виразне поєднання, як „... в Україні чи ні". Не менш цікаво проходить ця інструментовка на „і" також через середню строфу. Строфа починається пануванням того-ж таки „і".

6. В неволі виріс між чужими: о — і — і
7. І не оплаканий своїми : а — і

Але далі на два рядки „і" зникає, щоб поступитися місцем для не менш виразного що до сили розпачу й безнадійности звуку „у":

8. В неволі плачучи умру : о—а—у
9. І все з собою заберу : е—о—у

Звук „у“, що припадає на риму (найміцніше звукове місце), та й ще з опорним міцним „р“, цілком глушить попередні „о“, „а“, „е“. І далі, аж до самого кінця центральної строфи, вже неподільно панує звук „і“ (з 21 наголошених голосівок—12 звуків „і“). У цій частині центральної строфи особливу ролю грає ще наголошене „а“:

11. На нашій славній (Україні), : а—а—і
12. На нашій... : а—і—і
13. І не пом'яне батько... : а—а—і
14. Не скаже... : а—і—і

Для „нашої славної“ України вживає Шевченко звук сили й величности, одкрите, міцне „а“; цей звуковий ефект затягується на чотирі рядки. Гідна особливої уваги та витончена й точнісінька симетрія, що її додержано в цих чотирьох рядках в чергуванні „а“ та „і“. В останній строфі за звуком „і“ залишається його перше, керуюче місце (10 з 20 голосівок), а емоція, що її повинно це керування „і“ утворити, ще зміцняється введенням трьох похмурих „у“ на першорядних, римованих місцях.

Надзвичайно важливо, що, власне, на протязі всієї поезії риму ведуть тільки двоє звуків — ті-ж самі „і“ та „у“. Це визначає собою увесь фонетичний тон поезії в цілком виразному напрямкові.

Може менш виразний і цікавий в „Мені однаково...“ склад шелестівок, але й тут є свої особливости, що помітним чином впливають на евфоничне враження від поезії. Всього шелестових звуків у цій поезії 214. Розподіляються вони так:

Проривні:	п — 6	58	
	б — 7		
	т — 8		
	д — 13		
	к — 19		
	г — 5		
Проривні-протиснені:	ч — 11	11	
Протиснені: (спіранти)	х — 2	57	
	в — 20		
	з — 10		
	с — 18		
	ж — 5		
	ш — 2		
Плавкі:	л — 17	26	
	р — 9		
Носові:	м — 18	62	
	н — 44		

Тут треба одмітити, як особливість інструментовки шелестівок, порівнююче з звичайною нормою, велику кількість носових звуків, особливо міцнішого з них — „н“. Від скупчення носових звуків, через невиразне, носове їх вимовляння, утворюється найчастіш враження такої-ж невиразности, чогось таємного чи далекого. Тут, у цій поезії, як раз цього звичайного враження немає, воно не виникає

в звязку з текстом поезії. Але є в цих носових звуках, особливо в „н", ще одна властивість, що, гадаємо, відбилася в поезії „Мені однаково...": носові звуки, особливо „н", утворюють иноді й враження сили, рішучости, тієї самої рішучости, що нею пройнята усяка розпач. В цьому „н" є сила дзвону, сила кування, взагалі, це один з найенергійніших звуків. Не даремно звук „н" входить у рішучість заперечення: „ні", „нет", „nein", „non". В дзвонах повторного „н" дзвенять струни, дзвенять нерви, ці дзвони утворюють враження чогось напруженого й трівожного [1]. В кожному разі, звук „н" займає виключне місце в інструментовці „Мені однаково..." і накладає на фонетику всієї поезії особливий відбиток. Звука „н" немає тільки в трьох рядках поезії, в решті рядків цей звук повторюється два, три, чотирі рази. Серед звуків инших категорій, порівнююче із звичайною нормою, перше місце займають проривні звуки (особливо „к", „д"): це характерно для того-ж самого враження сили, розпачі, протесту, що його дає фонетика поезії. Цікаво, що плавкі звуки (р, л) відограють зовсім незначну ролю в поезії „Мені однаково...".

Крім загального обфарбовування тими чи иншими поєднаннями шелестівок, треба вказати ще на так звані „звукові повтори", що їх кілька разів можна спостерегти в „Мені однаково..." В першому й другому рядках таким повтором є склад „ні":

Мен**і** однаково, чи буду
Я жить в Украї**ні**, чи **ні**...

Так само, другий та третій рядок поєднуються повторним складом „чи":

...я жить в Україні, **чи** ні,
чи хто згадає, **чи** забуде....—

і до певної мірі на ці „чи" одгукується з дальшого рядка склад „чу".

Звуковими повторами є й такі повторення „с-л", як:

Малого **сл**іду не покину
На нашій **сл**авній Україні,

чи повторення „д-н":

Її окра**дн**ую збудять...
Ох, не о**дн**аково мені. [2]

Музичний слух зауважає їх, і вони зараз-же протягують примітну нитку звязку, не тільки звукового, але-ж і емоційного, поміж рядками. Нарешті, вони свідчать, що твір поезії є не тільки організація образів, а й складна звукова організація. Увесь аналіз звукової організації поетичного твору доводить, що елементи образової й звукової творчости існують одночасно, що кожний поетичний твір є рівночинна цих двох ріжних поетичних потягів.

---

[1] Про емоційну ролю звуку „н" див.: К. Бальмонт. „Поэзия, как волшебство". М. 1922, стор. 82—83, та А. Белий. „Глоссалогия". Берл. 1922, стор. 110—111; там-же взагалі про ролю виразности голосівок та шелестівок.

[2] Див про це: Збірник Поэтика. Сборники по теории поэтического языка. П. 1919. Стаття О. Бріка: „Звуковые повторы" (стор. 58—98).

Перш, ніж перейти до аналізу організації образів у поезії „Мені однаково...", треба вказати ще на одну рису зовнішнього стилю її, на явище, що має в поетиці назву інверсії. Не трудно нам собі нагадати, що в більшості поезій розклад слів, порядок слів у реченні дуже часто відступає від звичайного такого порядку в нашій мові. Хоч мова наша й не звязана такою, наприклад, суворою синтаксою, як мова французька, проте є певний звичайний порядок слів нашого речення; поети у віршах звичайно свідомо, навмисне руйнують його й переставляють слова не тільки, як звичайно думають, для полегшення собі метричної будови, а для висовування певного значного слова не перше місце, для підкреслення його римою, иноді просто для „очуднення" (російський термін В. Шкловського „остранение") [1] поетичної мови. Поезія „Мені однаково..." вражає нас майже повною відсутністю інверсійних прийомів. Мова надзвичайно проста й правильна; розклад слів звичайнісінький. Тільки раз, у рядках 20—21, можемо ми відзначити інверсійний хід, вжитий як раз для того, щоб, віднесши слово на незвичайне місце, яскравіш подати нам його:

Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні...

(замість: „Як Україну злії, лукаві люди присплять...").

Майже повна відсутність інверсії в повній мірі погоджується з загальними основами стилю „Мені однаково...", з яких головніша—уникання всякої штучности.

Що до засобів образовости в „Мені однаково...", то хоч образових прийомів досить багато, більшість з них доволі проста й природня, тому теж у жадному разі не дає враження штучности. Перш за все треба підкреслити порівнююче малу кількість епітетів у поезії,—цього найулюбленішого засобу орнаментації стилю. Правда, де-які з них дуже виразні й своєрідні.

1) Пояснюючий епітет „малого сліду не покину"...—з тих, про які О. Веселовський писав, що вони „характеризують предмет в його відношенні до практичної мети" [2].

2) Тавтологичний епітет-ornans „на нашій славній Україні..."

3) Надзвичайно яскравий і своєрідний епітет „на... не своїй землі", що поруч з словом „на нашій" утворює епітет-антитезу.

4) Метафоричний епітет „окраденую" до слова „Україну", теж надзвичайно живий і яскравий.

5) Пояснюючі епітети: „злії, лукаві люди", що з них перший можна віднести до постійних епітетів.

Також дуже мало введено до поезії тропів. Маємо одну метонімію („Мене в снігу на чужині..."), та в останній строфі досить складний метафоричний образ:

---

[1] Див. цитований збірник „Поэтика", П. 1919. Стаття В. Шкловського: „Искусство, как прием", (стор. 101—114).
[2] Див. „Сбор. сочин. А. Н. Веселовского". Изд. отд. Р. яз. и сл. Р. Ак. Н. Том первый. СПБ. 1913. „Из истории эпитета", стор. 59.

Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять.

Рядок „На нашій, не своїй землі“ дає явище своєрідного „оксиморону“, в цьому характерному контрастовому протиставленні „нашій — не своїй“. Цим вичерпуються тропаїчні прийоми поезії.

В значно ширшому вживанні знаходимо ми в поезії „Мені однаково...“ стилістичні фігури. На першому місці треба поставити фігуру повторення; її значіння загальновідоме, це — спеціяльний засіб для підвищення напружености тону. В першій строфі маємо зразок зміцненого повторення:

Мені однаково, чи буду...
Однаковісінько мені.

6-й та 8-й рядки дають повторення, що відограє свою звичайну ролю („єдиноначаття“ слов'янської риторики), та, крім того, ще підкреслює антитезу „виріс — умру“:

В неволі виріс між чужими...
В неволі, плачучи, умру.

Типову фігуру повторення, що має завдання звернути увагу на слово, підкреслити його вагу, дано в рядках 11 — 12:

На нашій славній Україні,
На нашій, не своїй землі.

Того-ж типу повторення маємо у рядках 14—15:

...молись,
молися, сину...

Повторення і протиставлення „однаково — не однаково“ лежить в основі всієї поезії, її всю збудовану на цьому судженні противлення. В останній строфі маємо це в формі:

Мені однаково, чи буде...
Та не однаково мені...

І друга частина цього протиставлення переутворюється знову в повторення в останньому рядкові:

Та не однаково мені...
Ох, не однаково мені.

Нарешті, особливого тону й значіння набірає повторення того-ж слова на початку першої та останньої строфи (рядки 1-й та 17-й):

Мені однаково, чи буду...
Мені однаково, чи буде...

Тут, власне, повторюється вже цілий рядок, і це має першорядне значіння для мелодії поезії: мелодійний тон першого рядка повертається знову у сімнадцятому.

Можна-б помітити гіперболічний вираз у цих словах:

І все з собою заберу,
Малого сліду не покину...

Найцікавіша з фігур поезії „Мені однаково...“ безумовно, антитеза. Перш за все, вся поезія є цільна антитеза. „Мені, однаково...“ одне, друге, третє, до 18-го рядка включно — це перша половина антитези. — „Та не однаково мені“ тільки одне — і останні 5 рядків у стислому виразі дають другу половину антитези. Таким чином, з логичного боку, з синтаксичного та з мелодійного вся поезія виразно поділяється на дві частини як раз тут, після 18-го рядка.

Але на антитези, як риторичні фігури, взагалі багата поезія „Мені однаково...“ Антитезу заховано в рядкові:

Чи хто згадає, чи забуде....

так само як і в цих початкових рядках:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...

Ми одмітили вже антитезу-епітет: „На нашій — не своїй землі“.
Так само, антитеза криється в цьому протиставленні:

В неволі виріс між чужими
І, не оплаканий своїми...

Ми позбавлені можливости говорити тут що до поезії „Мені однаково...“ про те, що тепер має назву „мелодики“ віршу. Явище мелодії віршів є естетичний факт, і факт великої важливости. Оскільки ми приймаємо вірші тільки в промовленні їх, остільки певна мелодійна течія є їх неусувана властивість. Вона полягає в зміні високости звуків під час проголошення поезії. Без такої мелодії, без інтонаційного узору неможлива поезія, як явище мистецтва слова, але аналізувати цю мелодію, навіть науково встановити її ми ще не вміємо. Спроби й досліди, що робилися в справі встановлення й аналізу мелодії творів поезії, ще остільки нечисленні [1] та дають так мало фактичних висновків, що треба визнати введення їх до системи аналізу ще довчасним.

Ми можемо вважати закінченим наш стилістичний розбір в тих размірах, в яких ми його перед собою поставили. Ми свідомо скоротили де-які менти аналізу, хоч сучасний стан стилістики вже й дає змогу поповнити їх; це торкається таких відділів, як аналіз цілих слів та цезур, як евфоничний аналіз голосівок і особливо шелестівок. Можливо було-б ще зробити уваги що до морфології, синтакси й

[1] Багато працюють над мелодикою віршів у Німеччині (школа Едварда Сіверса), але здобутки цієї праці в нас майже невідомі. Цікаві російські недавні праці в цій галузі: 1) Б Эйхенбаум. Мелодика стиха. П. 1922. 2) В. Жирмунский. Мелодика стиха. Журн. „Мысль“. П. 1922. № 3. 3) В. Всеволодский-Гернгросс. Теория русской речевой интонации. П. 1922.

словника поезії. Разом з тим ми ще раз підкреслюємо, що сучасна поетика й її положення ще в значній мірі гіпотетичні й суб'єктивні.

Прооблений аналіз Шевченкової поезії „Мені однаково"... уповноважує нас на де-які висновки, безумовно невеличкі, але такі, що спіраються вже не на безпосереднє тільки враження від читання поезії, а й на де-які факти ритмичні, фонетичні та стилістичні у вузькому розумінні терміну.

1) Метр поезії „Мені однаково..." є найкращий з ліричних метрів Шевченкової доби, але він не звязаний, як це часто буває, з ідейним боком поезії.

2) Строфична будова поезії вільна й мастерня; вона порушує традиційні строфичні канони і звязана тільки з загальним замислом поезії, як ідейної антитези.

3) Ритм поезії надзвичайно багатий та динамичний. Що до ритму так і до ідейного змісту ця поезія є один із шедеврів у Шевченка. Особливо майстерня в цій поезії гра ритмичними прискореннями та характерністю цезур. Enjambement, що трапляється часто в поезії, є канонизований для Шевченка прийом ліричного стилю (не тільки для епосу, як у більшості поетів).

4) Евфоничний бік поезії не являє собою чого-небудь надзвичайного, але має всі прикмети яскравої індивідуальности: це—мелодія на „і", обкрашена шумами на „н".

5) Із стилістичних зворотів мови в поезії переважають повторення й антитези; обидва прийоми свідчать про підвищений, схвильований рівень стилю, що стоїть у погодженні з ідейним напруженням п'єси.

6) Такі явища стилю, як майже цілковита відсутність інверсії, широке й вільне вживання enjambement, підкреслюють простий, природний характер стилю, що й допомагає безпосередньому вражінню незвичайної щирости поезії.

Б. Якубський.

З ПОЕТИКИ Т. ШЕВЧЕНКА.

ПОРІВНАННЯ В „КОБЗАРІ".

РАЗОМ З ИНШИМИ художніми засобами, порівнання розглядаються в теоретичній поетиці по 1-е, як елемент стилю у вузькому розумінні, як певний прийом образности та емоціональности мови, і, по 2-е, як композиційний прийом, як момент художніх групувань словесних тем[1].

Не дивлячись на те, що їм уділено в науці досить багато уваги, питання про порівнання не являється ще цілком розвязаним. Головним моментом розходження дослідників є погляд на взаємовідношення між порівняннями та иншими подібними поетичними прийомами (головне метафорами).

Одні вважають за первісну форму—порівнання. З них розвиваються метафори, як наслідок синтетичного мислення пізнішої доби. Найвиразніше такий погляд

---

[1] Див.: 1) Шувалов „К поэтике Некрасова" („Свиток", М. 1922. № 1). 2) Жирмунский: „Задачи поэтики" („Начала", 1921. № 1.).

формулований у Ремі де-Гурмона [1]. Інші гадають, що порівнання розвинулися з метафор і характеризуються перевагою логичного моменту (див. Гюйо [2], Веселовський [3], Потебня [4]).

Присутність виразного логичного елементу в порівнаннях і більше з'єднання образів у метафорах являються підставами для вищої естетичної оцінки останніх [5]. Такий висновок стверджується і еволюцією троп од порівнання, простого і розгорненого, од паралелізму до короткого порівнання і до метафори [6].

Своєю метою я ставлю аналіз порівнань у „Кобзарі" Шевченка, як окремого стилістичного прийому, в вузькому розумінні, не розвязуючи питання про відношення даного прийому до инших. Моя праця описового характеру і не має на меті широких висновків.

З зовнішнього боку в кожному порівнанні відріжняються два моменти: основне значіння і образ. Порівнання, згідно з Потебнею, це „така форма метафори..., коли образ дається поруч із значінням, висловленим прозаїчно" [7].

При розгляді порівнань треба відріжняти два види їх, в залежності від того, яке місце займають значіння і образ: як що образ стоїть на 1-му місці, а після йде значіння—це препозитивна форма порівнання; як що образ стоїть після основного значіння, це—постпозитивна форма.

Потебня надає великого значіння препозитивності й постпозитивності образу. Як що образ препозитивний, то він часто має характер безпосереднього прийняття окремого випадку, він являється таким чином певним вражінням, що веде думку до значіння. Як що образ постпозитивний, то він більшістю являється згадкою і має характер узагальнення. „Інтенсивність впливу образа, що йде за значінням, значно слабша. Він не будить раптом думки, що дрімає, не впливає на її прискорення у рішенні наступного завдання, заплутаного питання; він затримує думку, зупиняє її, щоб зосередити увагу й дати де-який одпочинок, заспокоєння думці" [8].

Конструкція порівнань у Шевченка здебільшого така, що на 1-му місці стоїть основне значіння, а після образ.

Весна, садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті. (481 ст.) [9]

Тополі на волі
Стоять собі, мов сторожа. (186)

І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду. (430)

---

[1] Remy de Gourmont. Le problème du style P. MCMVII. Розділ-порівнання і метафори. Спробу дать огляд теорет. поглядів на порівнання маємо у Д'яконова „Сравнения Тургенева" (Тургенев и его время. I сб. под ред. Бродского. Гос. Изд. М.—П. 1923).

[2] Гюйо. Искусство с социологической точки зрения. Пер. Д. А. М. 1900. Розділ „Слог как средство выражения и орудие симпатии".

[3] А. Веселовский. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. Соч. т. I, П. 1913.

[4] Потебня. Из записок по теории словесности.

[5] О. Бургардт. Новые горизонты в области исследования поэтического стиля (принципы Ельстера). К. 1915.

[6] Ип. Соколов. Имажинистика. Орднас, 1921.

[7] Харциев. Элементарные формы поэзии. Вопросы теории и психологии творчества, т. I, ст. 387.

[8] Ibid., 392 ст.

[9] Сторінки зазначаю по вид. „Криниці" в ред. Доманицького. К. 1917 р.

Випадків протилежних, коли образ стоїть на 1-му місці, а тоді йде основне значіння, значно менше, трохи більше півтораста (164) на 600 порівнань „Кобзаря“ [1].

Мов кедр серед поля
Ливанського,—у кайданах
Став Гус перед ними. (215)

Мов собаки, коло вогню
Кругом ченці стали. (217)

Гадюкою зашипіли,
Звірем заревіли. (215)

У тій і в другій групі треба зазначити ще такі порівнання, де образ вставляється в орган'зм тої частини речення, що висловлює основне значіння.

В червоних, як калина, штанях
Навприсідки літа козак. (426)

В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата. (379)

Любов то такої форми помічається головне з 1847 року. Часом це можна поставити в звязок з вимогами ритму.

Важливо також зазначити, як лексично висловлено стосунок між образом і основним значінням: чи за допомогою порівнавчого сполучника, чи инакше.

У Шевченка висловлюються ці стосунки або за допомогою певних сполучників, або формою орудного відм'нку, або вищим ступінем порівнання; є також і форми з пропуском сполучників.

Найчастіше, ми маємо форму із сполучниками „як“ (204) і „мов“ (201), рідше з „неначе“ (97) і „ніби“ (20), инші сполучники трапляються дуже рідко. Шевченко не робить ріжниці між зазначеними сполучниками. Можна тільки помітити, що сполучення за допомогою „як“ переважають в перші роки творчости, а з 1845 року частіше трапляється „мов“. Що до инших двох—„неначе“ і „ніби“,—то вони могли бути підказані розміром.

Форма за допомогою сполучника рел'єфніше підкреслює елемент порівнання, ніж наприклад форма з орудним відмінком. Остання тісніше з'єднує образи.

А Настуся по садочку
Пташкою літає. (495)

А думка проклята марою
До серця так і приросла. (498)

Таких випадків не дуже багато (53). Ще менше порівнань, висловлених вищим ступінем (9).

Дивлюсь: твоя, мій брате, мати,
Чорніша чорної землі
Іде, з хреста неначе знята. (344)

---

[1] Звичайно, я не можу обстоювати абсолютну категоричність зазначених цифр. *Д. Д.*

Є й негативні порівнання в „Кобзарі".

Не русалочка блукає,
То дівчина ходить. (1)

Не сон трава на могилі
Вночі процвітає,—
То дівчина заручена
Калину сажає. (341)

Вони вважаються за характерні випадки шукання образу. „Негативна формула, підкреслюючи одну з двох можливостів, являє собою наче подвиг свідомости, яка виходить із неясности злитих вражінь до певного ствердження", зазначає А. Веселовський з приводу негативного паралелізму[1].

Негативні порівнання любить народня поезія, але у Шевченка їх мало (9).

Є ще де-кільки порівнань у „Кобзарі", коли пропускаються сполучники між елементами порівнання. Тоді наче зливаються два образи, інтимно звязуються (8 раз).

Засіяли карі очі—зорі серед ночі. (182)

У багатих ростуть діти—
Верба при долині. (177)

Поширених порівнань у Шевченка небагато. Такі порівнання являють собою цілі картини, що одводять читача в-бік од первісного образу й мають самостійне художнє значіння. Що до первісного образу, який вони з'ясовують, то таким прийомом досягається більше яскравости, образовости й завершености.

Вітер в гаї нагинає
Лозу та тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає,
Мене котить — і де спинить,
І сама не знає. (64)

Тут сполучений образ являється згадкою при спогляданні основного значіння. І ми маємо, як і взагалі в подібних порівнаннях, постпозитивну форму. З'єднання образів провадиться за допомогою сполучників „так", „отак".

Що до змісту образів порівнання, то тут можливі такі групи: 1) порівнання матеріяльного з матеріяльним або нематеріяльного з нематеріяльним, 2) матеріяльного з нематеріяльним, 3) нематеріяльного з матеріяльним.

У Шевченка головне місце займає перша група, власне порівнання матеріяльні, конкретні (385).

У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая. (261 ст.)

---

[1] А. Веселовский. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля, соч. т. I, П. 1913.

І Трахтемирів геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки. (370)

І дуже рідко трапляються порівнання нематеріяльного з нематеріяльним (11).

Тепер же злої тії долі,
Як бога, ждати довелось. (349)

Дума —

...голосна та правдива,
Як господа слово. (51)

Серед конкретних порівнань головне місце займають образи живих істот. Порівнання людини з твариною (91 раз).

Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята. (445)

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі. (491)

Порівнання людини з людиною (86 разів).

Він, як мати, привітає,
Як брат заговорить. (24)

Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились. (Гайдамаки, 70).

Неначе злодій, по-за валами
В неділю крадуся я в поле. (389)

Рідко порівнюється тварина з людиною, або з твариною-ж.

А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає. (349)

А йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину на руках,
Хитала, бавила, гойдала. (613)

Козеня,
Неначе тее кошеня,
І не пручалось, не кричало. (613)

Чимало трапляється порівнань, коли ріжні речі порівнюються одна з одною (82).

За Полоцком, неначе хмара,
Чорніє курява. (420)

А з-за лісу
Червоний, діжою,
Місяць сходив. (441)

Майже таке саме число порівнань живих істот з речами (80). Головним чином тут людина порівнюється з рослиною.

Люди гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє. (27)

Подивилась на дитину:
Умите сльозою
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою. (29)

Кругом хлопці та дівчата—
Як мак процвітає. (53)

Значно менше образів анімістичних, антропоморфичних і зооморфичних, коли річ порівнюється з живою істотою—з людиною, чи з твариною (41).

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає—
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї. (203)

Дніпро беріг рие, рие,
Яворові корінь мие,
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився. (646)

Найчастіше трапляються в „Кобзарі" антропоцентричні порівнання. Людина порівнюється то з твариною, то з рослиною, то з річчю. В цьому разі з'ясовується або якість людини, або її дія. При чому часто беруться і рослини, і тварини в значінні народніх символів (орел, сич, сова, тополя, верба та ин.).

Перевага матеріяльних образів у Шевченка характеризує конкретність уявлення поета. Одною з особливостей такого уявлення є також порівнання абстрактного, нематеріяльного з конкретним. У Шевченка:

Неначе степом чумаки
У-осени верству проходять,
Так і мене минають годи. (493)

А дівочі молодії
Веселії літа,
Як квіточка за водою,
Пливуть з цього світа. (463)

Щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. (431)

Але таких образів порівнююче не так багато в „Кобзарі" (37) і трошки більше порівнань конкретного з нематеріяльним (46).

Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають. (361)

Талами вийду по-над Уралом
На степ широкий, мов на волю. (389)

Такі порівнання головним чином мають емоціональне значіння і являються характерними для лірико-романтичного стилю.

Близько до групи порівнань, що з'ясовують якість (головне людини) стоять такі порівняння, де не одна річ порівнюється з другою, а даний стан речі з иншим станом.

Кричить, біга,
Мов несамовитий. (258)

Мов убитий,
Старий під хатою сидить. (229)

А я, неначе навісна,
В Дунаєві шукаю броду. (445)

Близько до цієї групи порівнань стоїть та, де одна дія порівнюється з другою (34 раза).

За милого, як співати,
Любо потужити. (15)

Що до образів, якими з'ясовується основне значіння, другорядних, як їх називають, то тут самий улюблений образ поета — дитина (44 рази). Найчастіше цей образ сполучається із вражінням печалі.

Згадаю—заплачу, як тая дитина. (12)

Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина? (20)

Зажурилась, заплакала, (Україна)
Як мала дитина. (54)

Тяжко, важко плаче,
Як дитина. (121)

Не тільки людина плаче, як дитя: поет уживав цього образу, щоб передати певний душевний настрій.

. . . Серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне. (203)

І горе, горенько моє,
Мов негодована дитина,
Затихне трохи, і тюрьма
Неначе ширшає. (574)

В цьому разі до образу дитини додаються означення „негодована", „голодна". А в першому разі тільки „мала" або член „тая".

Діти легко переходять од сліз до сміху й навпаки. Коли поет мережає свої думи, то

З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. (455)

Настрій веселий малюється таким порівнанням:

Любо мені з ними, (з думами)
Мов батькові багатому
З дітками малими. (455)

Одужавши, „Відьма“ стала

Рада-рада та весела,
Мов мала дитина. (330)

Уживається образ дитини, щоб визначити добре відношення до когось чи до чогось, ласкаве відношення одної особи до другої. Поет звертається до України, щоб привітала його думи:

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину. (61)

І сам до них звертається поет:

Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами. (351)

І чехи Гуса провожали,
Мов діти батька. (214)

Часом образ дитини помагає поетові змалювати ідилічну картину відношень.

Був собі дід та баба,
. . . . . .
У-двох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди обоє. (262)

Навіть явища природи малюються такими образами.

Все нічка покрила,
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати. (24)

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає,
І сонце спатоньки зове
У сине море; покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину. (511)

Між горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується. (454)

Або такі, головним чином зорові, образи.

Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють. (369)

А з торбини
Виглядає доля,
Мов дитинка. (220)

Є випадки, коли образ дитини трапляється з переважним значінням сполученого з ним означення.

Ой, виростеш, сину,
За півчварта року,
Як княжа дитина,
Як ясень високий. (175)

У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина! (393)

Образи дитини припадають, головним чином, на роки 1841 і 47. Ці роки (особливо 47), коли поетом володіла ідея прощіння, рік „Відьми", — це час, коли виступають, головне, позитивні образи.

Друге місце серед образів із родинного життя займає мати (13 раз). Поет цим образом передає настрій радости. Радість од пісні соловейка—

Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють. (10)

Відношення любови й ласки. Иноді в сполученні 2-х образів—матері й дитяти.

Він, як мати, привітає. (24)

Добра доля, доля багатого

Як мати дитину
Убірає, доглядає. (10)

І ждеш його, того світу,
Мов матері діти. (511)

Один раз трапляється образ матері для виразу печалі.

Як положать атамана
В новій хаті спати,
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата. (513)

Рідше ми маємо образ брата (7 р.), батька й сестри (по 3), сина, дружини (по 1). За допомогою образа брата малюється гарне відношення.

Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою

—звертається поет до Григоровича в „Гайдамаках" (65). Явища природи нагадують поетові образ брата:

Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить. (62)

З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою. (372)

В звязку з родинними образами треба поставити образ сироти; він уживається, як символ самотности і печалі (8 р.).

Одна-одна, як сирота
На чужині, гине. („Тополя", 40)

Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились. („Гайдамаки", 70).

Над Трахтамировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися в глибокім,
В Дніпрі широкому, отак
Стоїть одним одна хатина. (371)

Всього родинних образів до 80-ти.

Багато у Шевченка образів тварин (110). Птиці (40 раз), найчастіше в родовому значінні—пташка, пташечка (6 раз).

Одна, як та пташка, в далекім краю. (2)

Мати доньку

Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько. (19)

Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі. (37)

Муза поета

Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла. (597)

Без виразу ніжности:

Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливе літає. (168)

Також часто, як позитивний образ, звичайний символ народньої поезії—голуб, голубка (6 раз), найчастіше для виразу відношення любови й ласки.

Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує. (37)

Княжна—

Мов сизая голубонька,
Село облетіла. (360)

Серце—

... Полине голубкою
По-над чужим полем. (389)

Із инших птиць, як образи позитивного характеру, виступають—пава, орел, зозуля (зигзиця), чайка.

Пава—символ краси зовнішньої, убрання.

Одягну тебе, обую,
Посаджу, як паву,
На дзиглику. (85)

По світлиці походжає,
Як пава, як пані. (175)

Орел—символ хоробрости, відваги.

—Пливе
По-зад завзятий Гамалія,
Орел орлят мов стереже. (169)

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидючи в неволі. (491)

Зозуля і чайка—символи печалі.

Співае-плаче Ярославна,
Як та зозуленька куе. (642)

Полечу, каже, зигзицею
Тією чайкою вдовицею,
Та по-над Доном полечу. (642)

Як сатиричні образи, виступають сичі, часом наближуються до віщунів горя народніх повіррів.

А Микита
Неначе сич, у сірій свиті
Перед очима все стоїть. (424)

Довгенько в-двох походжали, (царь і цариця)
Мов сичі надуті. (194)

З-за Нилу сфінкси, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На тее дивляться. (622)

Сова—образ менш виразний в цьому розумінні.

Совою літаю
Над байраками. („Відьма", 328)

А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирае в вічі. (382)

З инших сатиричних образів птиць є ще—ворона, чапля, индик, шуліка.

Розлетілись, (ченці)
Мов тії ворони,
З крівавого того свята. (218)

А диво-цариця,
Мов та чапля між птахами,
Скаче, бадьориться. (194)

Старшина пузата
Стоїть рядом, сопе, хропе
Та понадувалась,
Як индики. (199)

Людей,
Незлобних праведних дітей,
Жрете, скажені, мов шуліка
Хватае в бур'яні курча,
Клюе і рве його. (633)

Середнє місце між позитивними та негативними образами займає сорока, власне образ юмористичний. З сороками порівнюються дівчата.

І знов дівчата, мов сороки,
А парубки, узявшись в боки,
Навприсідки пішли. (423)

А їй байдуже, мов не знає!
Неначе та сорока скаче. (505)

А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали. (515)

Треба зазначити, що до 1844 року, головним чином, тряпляються позитивні образи, а з 1844 виразно виступають негативні, сатиричні. Те саме треба сказати й що до инших образів тварин. Серед негативних образів тут часто являється собака.

Мов собаки, коло вогню
Кругом ченці стали. (217)

Як Кирило з старшинами
Пудром обсипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали. (238)

Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. (88)

Росли панята, виросли...
Як ті щенята, покусали
Не одного мене малі. (409)

Иноді цей образ визначає не відношення автора до тої чи иншої речи, а відношення одної людини до другої, чи взагалі погане життя.

Й чом ми вам—
Чурек же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці. (280)

А Микита
Виліз із калини
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те (дитину,—428).

Гриземося, мов собаки,
За маслак смердячий. (591)

І пропадаю, мов собака. (572)

З инших сатиричних образів тварин маємо такі: кішка—образ хитрого, тихого хижацтва, розпусти—

А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазурі в печінки. (184)

Кардинали
. . . . . .
. . . . . Нищечком,
Мов коти гризуться
За мишеня. (213)

Давид-царь—

Мов котюга позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія. (415)

І в сполученні з котеням—як образом дитячої невинности.

А вона, моя голубка,
Нічого не знає,—
Мов кошеня на припічку,
З старим котом грає. (496)

Є випадок, коли кошеня уживається просто, як зоровий образ:

. . . Не бачу,
Що з того боку, мов із ями,
Очима лупа кошеня:
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами. (660)

Ще є такі сатиричні образи: кабан (порося), бугай, ведмідь, огирь.

За панами—панства, панства
У сріблі та златі!
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті... (193)

А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші пан-отці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. (652)

Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята. (445)

Збіралися кардинали
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду. (215)

В сатиричному розумінні трапляється і родова назва—звір.

Гадюкою зашипіли,
Звірем заревіли (ченці,—215).

Цей образ уживається і для визначення настрою.

Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї. (263)

Або як звуковий образ.

Синє море звірюкою
То стогне, то вие. (39)

. . . А в тій хмарі —
Мов звір в гаї вие. (197)

Із образів тварин позитивного характеру ми маємо ягня—з виразом беззахистности, або просто, як зоровий образ, та мишеня.

А люди біднії в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися в хатах
Та й мруть. (482)

А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточком біжить
До річечки собі напитись. (533)

А ми розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. (550)

Значне місце серед сатиричних образів займають плазуни. На першому місці стоять тут „гадина", „гад", „гадюка" (12 раз), що займають четверте місце серед улюблених образів поета (На 1-му місці дитина, на 2-му квітка, на 3-му мати).

Кардинали,
Як гадюки, в'ються
Круг тіари. (213)

Все на охоту,
Мов гад у ирій, поспіша. (214)

Ченці—

Гадюкою зашипіли,
Звірем заревіли. (215)

Щоб змалювати негативний настрій.

Коло серця козацького,
Як гадина б'ється. (6)

У Катерини—

Коло серця—як гадина
Чорна повернулась. (29)

Чи ради зорового враження.

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти. (56)

І шляхом військо, мов гадюки. (214)

І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина. (228)

І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
До-купи сплітає. (495)

Трапляються ще образи риби. Це „рибонька" і „пліточка" народньої поезії.

І болящее, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою. (389)

Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється... (479)

Із тваринних образів є ще комахи—мошечка, бджола, сарана. І де-які образи, звязані з життям тварин—рій, отара, сідало та инші.

Образи рослин трапляються значно рідше, ніж образи тварин (66). Перше місце тут займає квітка, квіточка. Цим образом висловлюється ніжність відношення, малюється юна краса, чи дається зорове враження. Квітка, також і символ швидкого ув'ядання.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї. (176)

Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку. (494)

Подивилась на дитину:
Умите сльозою
Червоніе, як квіточка
Вранці під росою. (29)

І діточки, як квіточки. (396)

Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі. (597)

Сохне вона, як квіточка. (43)

А без долі біле личко—
Як квітка на полі. (18)

А дівочі молодії,
Веселії літа,
Як квіточка за водою,
Пливуть з цього світа. (463)

Із видових образів є тільки лілея, крин сельний та рожевий цвіт, — для виразу краси.

В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата. (379)

. . . У Італії росло
Мале дівча, і красотою,
Святою чистою красою,
Як тая лілія, цвіло. (578)

Рожевим цвітом процвіла. (661)

Із дерев найчастіше традиційний образ тополі, то як символ самотности, то для визначення краси.

Як тополя, стала в полі
При битій дорозі. (22)

У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая. (261)

Не тополю високую
Вітер нагинає—
Дівчинонька одинока
Долю зневажає. (477)

І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в яру. (611)

.....Виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока (158).

Крім того, ми маємо ще образи — лози (хиткість і родючість), калини (дівочої краси і як зоровий образ), ясеня (мужньої краси), верби, дуба, ялини, яблуні, груші, черешні і—кедра.

Люди гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє. (27)

Як калина при долині
Вранці під росою,
Ганнусенька червоніла,
Милася сльозою. (159)

У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанях,
Навприсідки літа козак. (426)

Ой, виростеш, сину,
За півчварта року,
Як княжа дитина,
Як ясень високий... (175)

А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась.)229(

Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився. (231)

Воно ще тілько виростало,
Ще тілько-тілько наливалось,
Мов та черешенька. (554)

З городніх рослин є мак (буйний цвіт), капуста.

Як маківка на городі
Ганна розцвітала. (159)

Вони, кажу вам, прозябають,
Або по вашому, ростуть,
Як та капуста на городі. (399)

Із трав поет любить билину, — символ беззахистности й самотности.

Як билина підкошена,
Ярина схилилась. (230)

У багатих ростуть діти—
Верба при долині.
А у вдови одним одно,
Та й те, як билина. (177)

Є ще трава, сон трава, ряст, реп'ях.

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава. (379)

І пониче
Неначе стоптана трава,
І думка ваша, і слова. (601)

Трапляються і частини рослин — лист, стебло та ин.

Із з'явищ природи поет любить уживать образи хмар і сонця, — улюблені образи народньої поезії.

А козаки, як та хмара,
Ляхів обступили. (56)

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили. (133)

То не хмара — білі птахи
Хмарою спустились. (197)

За Полоцком, неначе хмара,
Чорніє курява. (420)

Протилежний образ сонця. Часом теж виступає, як зоровий образ.

Бувало, вигляне із хижі,
. . . . . .
Як тее сонечко з-за хмари. (561)

Образом сонця малюється позитивний настрій.

Аж ось—із Київа привозять
Княжну... Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом. (359)

Або дається образ величности.

Один він між нами, як сонце високе. (49)

Все сумує,—тільки слава
Сонцем засіяла. (12)

З инших явищ природи ми маємо у Шевченка — гори, що дають зоровий, головним чином гіперболічний, образ, далі море (теж), роса (з нею порівнюються сльози), вода (здебільшого визначає малу цінність або силу), хвилі (з ними порівнюються люде, — образ визначає байдужість відношення), зіроньки (дівочі очі головним чином), сніг (білий кольор) і ин.

Кругом хвилі, як ті гори. (39)

Кладе горами покоси. (350)

Як те море, біле поле
Снігом покотилось. (30)

. . . Де військо, як море, червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить. (89)

Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози. (22)

Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися. (231)

Образи „роси“ і „сльози“ тісно зливаються один з одним. І свої думи ставить поет поруч із цими двома образами в такому цікавому сполученні:

А може тихо за літами,
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небудь
На Україну, і падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодее,
Сльозами тихо упадуть. (537)

Жінка встала,
Неначе п'явка та впилась
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами. (451)

Прорветься слово, як вода. (603)

Погаються добрі люди,
Як холодні хвилі. (163)

Єсть карії очі,—
Як зіроньки сяють. (75)

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботово. (241)

Цвітом білим, як сніг білим. (312)

Трапляються у Шевченка й образи віри та народніх повіррів, головне, українських і рідко чужих. Найчастіше — рай і янгол.

В хаті, як у раї. (175)

Тихо, як у раї. (185)

І молоді, як зійдуться,
То любо та тихо,
Як у раю. (206)

В саду, в хаті — тихо, любо, „як у раї“. Образ янгола уживається в порівнанні дитяти з ним: „Дитя як янголятко“ — традиційний вираз народньої поезії і народньої мови. Є ще такі вирази: „жити, як у бога за дверима“, пекло, божа мова, св. дух, свята. Із повіррів—русалка, мара. Із чужих—німфа, валькірія. Всіх образів із сфери віри і повіррів до 40. Тут Шевченко виявляє найменше оригінальности.

Образів з історії не багато, переважають образи з рідної історії. Це головним чином—орда, татари.

Галас, зик,
Орда мов ріже. (4)

А за молодою,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордою
Так і ходять. (157)

Розбійники, кати в тіарах,
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татари. (212)

Згадуються також Троя, Вавилон, Сарацини, Аттіла.

Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої. (11)

І будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами. (65)

Дивись, що сили повалило,
Мов Сарацина воювать,
Або великого Аттілу. (214)

Є образи із громадського життя, із соціяльних стосунків.

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. (431)

. . . Верховодили в селі,
Як ті гусари на постої. (423)

Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Походжають. (69)

Образи: пан, панночка, панич, паня—уживаються, щоб змалювати заможне, гарне життя; також князь, княжа дитина, гетьманша, генерал та ин. і образи їх побуту.

Але частіше ми маємо образи із селянського побуту: хата, ліжко, помело, діжа, полотно, торбинка, шапка, писанка, цвяшок, швайка, полова, далі сопілка, човен.

А з-за лісу
Червоний діжою
Місяць сходив. (441)

Садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті. (481)

Село на нашій Україні—
Неначе писанка. (352)

Є образи людей ріжного віку, иноді з певним емоціональним відношенням до них—дівчина, баба, дід.

І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні тополь;
Неначе з Оглава дівчата
Ватагу вийшли виглядати,
Та й стали. (494)

Маємо також образи хворости—чума (415), болячка (426), проказа (522). Металів — злато (535, 612), срібло — серебро (601, 612, 535), алмаз (557). Іграшки та ин.

Мов покотьоло червоніє,
Крізь хмару сонце занялось. (30)

Є у Шевченка порівнання, де не дано нового образу, а зазначається лише прикмета нова. Найчастіше це „скажений", „намальований", „несамовитий":

Босфор клекотить,
Неначе скажений. (166)

...В одному білому хитоні
Мов намальований сіяв. (614)

Кричить, біга, мов несамовитий. (258)

Є ще такі прикмети: сонна (45), побиті, убиті (229, 275), неживий, нежива (225, 451), маленький (236), окаянний (284), п'яна, п'яний (317, 453), молодий (526), навісна (33, 445), жива (453), мертва (20), сповита (552), прокаженна (581), вкопана (611).

Абстрактних понять серед другорядних членів небагато. Це головним чином — воля, диво, доля та журба.

Якее ти, поле,—
Свое поле!—яке-то ти
Широке, широке,
Як та воля!.. (451)

І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі. (531)

А на горі стоять палати
Неначе диво. (352)

Як художній прийом, порівнання являються засобом, що збільшує образність чи емоціональність мови.

Порівнання Шевченка являються, головне, чинником емоціонального впливу на читача. Емоціональні порівнання це такі, де два образи з'єднуються на підставі подібности збуджених ними почувань. Таких порівнань велика сила в „Кобзарі".

До них належать в першу чергу ті, які мають своєю метою з'ясувати настрій. Дівчина соловейка—

Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм,—
Ніби з милим розмовляла. (10)

Сюди також належать майже всі образи з родинної сфери, порівнання конкретних значінь з абстрактними, багато тваринних і рослинних образів, образів із сфери віри й повіррів та ин.

Иноді ці порівнання визначаються своєю мальовничістю, картинністю, — але служать разом з тим і збудженню почуття. Напр.:

Над Трахтамировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися в глибокім,
В Дніпрі широкому, отак
Стоїть одним-одна хатина. (371)

Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють. (369)

І дивиться йдучи
На каламутну темну воду,
Неначе ворогові в очі. (447)

Емоціональний вплив образу побільшується ще зменшеними, пестливими формами в порівняннях.

Багато є в „Кобзарі" і образів зорових (але значно менше, ніж емоціональних), мало моторних, слухових і ин.

Здебільшого порівнання в „Кобзарі" не являються оригінальними. Часто це сполучення народньої поезії, або просто народньої фразеології („Кругом, як в усі, все мовчить", „Мов на мороз понадувались").

Оригінальних сполучень порівнююче не так багато. Сюди належать поширені порівнання, здебільшого порівнання абстрактного з конкретним, де-які зорові образи та інші.

Неначе степом чумаки
У осени верству проходять,
Так і мене минають годи. (493)

Неначе цвяшок в серце вбитий
Отсю Марину я ношу. (435)

...Щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. (431)

Мов за подушне оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. (431)

Сміливість в сполученні образів розвивається з роками. Найвиразніші з них, в розумінні оригінальности, припадають головним чином на 1847 і 48 роки.

Зміст другорядних образів показує, що Шевченко був весь час у сфері конкретних образів — тваринних, родинних, образів рідної природи, рідного життя, побуту. А кількість тих чи инших образів доводить нам про глибокі внутрішні симпатії та антипатії поета. От перед нами стоїть образ дитини, що викликає найбільшу любов поета своєю духовною чистотою і жалість своєю беззахистністю. Дитина, як та квітка, ніжна і разом беззахистна, і цю квітку теж любить поет. Далі йде образ матері, чия ніжна ласка, як прозора мрія світанкового сну, так швидко зникла од поета, ледве він - дитина розплющив свої очі на непривітний світ.

Але не тільки ці ніжні, привабні істоти займають уяву поета. Цілі отари ріжних хижаків совами зазирають в його душу, і він гострить проти них свій меч—слово, щоб поставить його на сторожі біля тих, за кого болить його вразливе, як струна, і широке, як море, серце.

Ці образи входять з того часу, коли поет побачив, що не химерна доля карає людей, а нелюдські люди. Що мало любити і жаліть, що треба ненавидіти й боротися. Дві стихії—любов і ненависть—виразно виступають і в сфері порівнань Шевченка, як і в инших.

Порівнання Шевченка часто не визначаються оригінальністю. Але й ця менша кількість власних, оригінальних порівнань виявляє велику силу його мистецьких засобів. Головним-же чином поет брав художні елементи народньої словесности в широкому розумінні і будував із них свої міцні твори. Міцні не тільки ідейно, а й конструкцією. І справедливо М. Йогансен називає Шевченка попередником конструктивистів, характеризуючи поезію останніх, як таку, що бере із життя тільки такі образи, які міцніше звязують між собою елементи твору[1]. В сфері організації образів значну ролю грають пор'внання. Але це є окреме питання, яке не входить в моє завдання.

Д. Дударь.

[1] М. Йогансен. „Конструктивизм, яко мистецтво переходової доби". „Шляхи Мистецтва", X. 1922, ч. 2, ст. 37.

ОБРАЗ ШЕВЧЕНКОВОЇ МУЗИ.

(З ПСИХОЛОГІЇ ТВОРЧОСТИ ШЕВЧЕНКА).

МАЄМО ВЕЛИКУ СИЛУ ріжноманітних статтів про Шевченка, і в той-же час ніхто з дослідників не студіював спеціяльно лексичного матеріялу поета, не склав словника до „Кобзаря“ (не рахую невдалої спроби Нест. Літ. Укр.-руський словничок до Кобзаря. Херс. 1917).

А потреба в цьому безумовно відчувається. Бо тільки на грунті цього словесного матеріялу, — в розгортанні його, ми й можемо спостерегти, на яких моментах зупинялася думка поетова, як утворювалися поетичні образи, як вони жили в його творах, цеб-то можемо спостерегти, як складається „історія“ того чи иншого образу. Таку історію одного образу ми й подамо в нашій розвідці, користуючись засобом зазначеного розгортання лексичного матеріялу.

Коли оглянемо,—в своїй уяві,—всю Шевченкову творчість, як вона перед нами оживає в словесному скарбі „Кобзаря“, то особливо приваблює нас образ „зорі вечірньої“. В цьому образі відбилися найкращі сердечні почуття поетові і, що найцінніше для нас,—цей образ стає для поета висловленням тієї сили творчої, яка не залишала його ніколи в життю,—і навіть тоді, коли, позбавлений права малювати й писати, мучився він в далекому засланні.

Цікаво, що як раз тоді цей образ і з'явився в найбільшій своїй силі й красі.

Простежимо його походження, всі стадії його перетворення, і, нарешті, моменти, в які він стає для поета символом його поетичної сили, символом його музи. Ціб-то нам дуже цікаво спостерегти той процес, що його пройшла думка поетова, з'являючись кожного разу в певній формі стильовій.

Із словом „зоря", „зірка", „зіронька" ми зустрінемося в перших Шевченкових творах. І не тільки в описах природи, малюнках вечора, ночі, напр.:

Кричать сови, спить діброва
Зіроньки сіяють.
(*Катерина*).

Лягло сонце за горою
Зірки засіяли.
(*Тарасова ніч*),

а і в таких моментах, коли поет висловлює і глибші свої переживання:

Все йде, все минає—і краю немає...
А сонечко встане, як перше вставало;
І зорі червоні [1], як перше плили,
Попливуть і потім; і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять...

Можна було-б навести чимало прикладів, які свідчили-б, що Шевченко мав якусь особливу прихильність до слова „зоря-зірка-зіронька", але цьому місце в словнику. У цій-же статті ми звернемось до того, як ця прихильність спричинилась для утворення й поетичного образу, який ми розглядаємо.

Біографи та автори споминів про Шевченка [2] говорять, що однією з найулюбленіших його пісень народніх була відома

Ой зійди, зійди ти, зіронько, та
вечірняя.
Ой вийди, вийди ти, дівчино моя
вірная...

Здається, не помилимося ми, коли скажемо, що ця пісня і була джерелом поетичних уявлень у Шевченка, в напрямку, який нас тепер цікавить.

Вона й инші подібні впливи з народньої поезії, безперечно, могли бути таким джерелом, а, головне,—були тим словесним, стилістичним грунтом, на якому почалася творча Шевченкова праця. І це виявляється таким чином.

Перші рядки пісні, наведені нами, дають форму так званої рівнобіжности (паралелізму).

Олександер Веселовський про цю форму говорить: „ставляться поруч два мотиви, один підказує другий, пояснює його, більша вага з боку того, який має

---

[1] В якому значінні тут слово „зоря": aurora чи stella і в даному разі і взагалі у Шевченка—це не відограє значної ролі. Порівн. у Потебні в кн. „Об'яснения малор. и сродн. нар. песен" II, стор. 444.

[2] Сумцов. Любимые народные песни Шевченка, „Украинская Жизнь"—1914—II. Там подано всі головні відомости про спогади Шевченкових друзів. Там-же наведено й слова самого Шевченка із „Щоденника".

життьовіший зміст. В основі парність уявлень, звязаних по категоріях дії, речей та якостей“ [1].

В нашій пісні присутні всі три категорії: зійди—вийди, зіронько—дівчино, вечірняя—вірная (як зірка неодмінно сходить що-вечора, так і дівчина вірная). Згадаємо далі за Веселовським, що коли паралель залишається в житті, в культі, то це визначає, що всі її категорії слушно відповідають одна одній, тоді ця форма стилю й набуває сили для дальшого розвитку. Тоді з паралелі утворюється символ, який потім і самостійно може існувати. Так утворилися символи пісень весільних і всяких инших.

Як відомо, „зоря“, „зірка“—це і є символ дівчини, нареченої (молодої) [2].

Поруч з символом з паралелізму утворюються і метафори [3]. Всі такі форми переходять і в художню поезію.

Такий процес ми спостерігаємо і в Шевченковій творчості і, більш того, ми можемо помітити навіть окремі моменти цього процесу: як на підставі паралелі, символу народньої поезії в Шевченка з'являється—то метафора, то порівнання, то той самий паралелізм, тільки вже він инший, бо на другому грунті...

У відомій сцені з „Гайдамаків“, коли Ярема жде Оксану,—перше спостереження процесу.

Ярема довго дожидає, Оксани нема, він уже не сподівається, що вона прийде, він думає, що вона його зрадила. Коли, нарешті, все-таки Оксана несподівано прибіга, Ярема в захопленні кохання радісно промовляє:

Одпочинь, моя ти зоре,
Ти з неба злетіла!
. . . . . .
Серце моє, зоре моя,
Де се ти зоріла?

І перші два рядки й другі вже цілком метафоричного характеру, але-ж ми ясно бачимо тут, що вся енергія і краса символу зорі-дівчини, і „категорія дії“ паралелізму цілком зберігаються. Це виникає із змісту. Зоря падає, упала з неба—зоря-дівчина злетіла, зоря сіяла—дівчина зоріла. Про символ зорі нічого й згадувати: поет не взяв кращої метафори, бо була готова вже метафора з народнього символу, яку можна розуміти також цілком, як і символ.

Далі, приклади:

Єсть карі очі,—
Як зіроньки сяють.
(*Гайдамаки*),

Засіяли карі очі—
Зорі серед ночі.
(*Дівочі ночі*)—

---

[1] А. Н. Веселовский. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. „Поэтика“. Спб. 1903 г. т. I, стор. 153 і далі.

[2] Веселовский, назв. праця, стор. 158. Потебня. Об'яснение малорусских и нар. песен, т. II під словом „Зоря“, стор. 798.

[3] Веселовский. Ibidem. „Три главы“, стор. 449 і далі.

дають інші форми нашого образу: порівнання й метафору (очі-зорі). Від символу зорі-дівчини далеко не одходять, бо нагадують ту-ж дівчину.

Подамо ще де-кілька прикладів, які свідчать про постійність у поета асоціацій зорі й дівчини:

На схід сонця червоніє
Ховаються зорі,
Іде дівчина до хати
Несе своє горе.

(*Черниця Марьяна*).

Тут майже цілком додержано форму паралелізму, але вже це реальна картина, що набуває ширшого значіння з огляду на вищезазначені асоціації.

Теж і у відомих рядках:

Вечірня зіронька встає,
Дочка вечерять подає.

(*Вечір*).

Спинимося ще на одному цікавому прикладі, який також свідчить про оригінальну вдачу поетову перетворювати в оточенні народніх ремінісценцій взяті відтіля образи.

Ой зоре, зоре! і сльози кануть,
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?

Це як раз той мотив зорі „посередниці“ по-між закоханими, коли вони в розлуці, на який вказував уже О. Потебня [1].

Він наводив приклади з сербських пісень, знайшов цей мотив в українській літературі, власне у Квітки, в оповіданні „Маруся“. Шевченкові, гадаємо, цей мотив був знайомий.

Далі, від цих уявлень образу „зорі-дівчини“, як символу народньої поезії, і перетворювання його, ми перейдемо до творів, в яких цей образ з'являється вже з рисами суб'єктивними. Спостерігаємо в них момент автобіографичний. Тут доведеться нагадати розвідки про улюблений у поета образ дівчини, образ першого його кохання, мрію всього його життя, яка виявлялася в його поезіях завжди в імені Оксани. Перша поезія—це посвята до „Черниці Марьяни“ [2].

Тут читаємо такі рядки:

Чи правда, Оксано, чужа чорнобрива
І ти не згадаєш того сироту
. . . . . .
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмовлять
. . . . . .
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива
І сестру Марьяну рястом уквітчай.

---

[1] Потебня. Об'яснения... II, стор. 90.
[2] П. Зайцев. Оксана. Перше кохання Шевченка. Київ, 1918 р.

Уже в цьому ранньому (1841 р.) Шевченковому творі Оксана з'являється не тільки як „добрий геній", що навчила „серцем розмовлять", а навіть і як муза [1].

Побачимо, як малює поет Оксану в инших поезіях.

„Три літа" мають такі рядки:

Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі
. . . . . .
І Оксану мою зорю,
Мою добру долю
Що день божий умивали.

Оксана тут з'являється, як „зоря". Вже знайомий для нас символ.

В поезії „Не молилася за мене", в якій Шевченко мріяв про своє одруження, ніхто инший, як та сама Оксана, ввижається йому:

Благав у бога....
...безталанную мою,
Мою Оксаночку, — щоб з нею
Удвох дивитися з гори
. . . . . .
Гуляли-б поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечірньою зорею
Не зійде місяць над горою.

А тут ще цікавіше спостереження: знов тут асоціації з образами-символами народньої поезії: „місяць"—чоловік, господарь, „зоря"—його дружина [2].

Додамо, що і в „Гайдамаках", як уже ми зазначили, теж „Оксана-зоря"—улюблене поетом ім'я.

Оксана його „провідна зоря", керовниця на життьовому шляху.

А через такий образ Оксани і також Оксани, до якої поет звертався, як до музи,—він і приходить у своїх уявах до образу „зорі-музи".

Хронологично образ „Оксани-зорі" у Шевченкових творах зустрічається далеко пізніш, ніж написано посвяту до „Черниці Марьяни", в якій Оксана виступає, як муза, і також пізніше тих поезій, де виникає вже цілком з'ясований образ „Музи-зорі". Але-ж коли ми нагадаємо, що „зорею" була для поета дівчина взагалі—і в „Гайдамаках" „Оксана-зоря" цілком з'ясована, то хронологія тут не матиме значіння.

Першим із Шевченкових творів, де образ зорі-музи виступає безсумнівно й ясно, — це посвята до „Невольника".

Раю мій, покою,
Моя зоре досвітняя,
Єдиная думо
Пречистая! Ти вітаеш

---

[1] Про це й Зайцев. Назв. ст., стор. 15.
[2] Потебня. Об'яснения... II, 611. Також Веселовський. Психологическ. параллелизм... 130, 196.

Як у того Нуми
Тая німфа Егерія,
Так ти, моя зоре,
Просіяєш надо мною
Ніби заговориш,
Усміхнешся...
. . . . . .
О, мій тихий світе,
Моя зоря вечірняя!

Тут уперше поет вказує на ролю його образу зорі, як музи [1]. Про це свідчить порівнання з німфою Егерією, керовницею давнього царя Нуми. Цікаво, що у варіянті, поданому Доманицьким, в його „Критичному розсліді“ [2], цього порівнання немає. Таким чином, уявлення поетове в той час про „зорю вечірнюю“, як музу — не вимагало для самого поета ніяких доповнень і з'ясувань. Порівнання-ж з німфою він зробив н'би-то для читачів.

Підкреслимо тут-же, що ця риса в Шевченковій творчості—звертання до зорі-музи, уявлення її в образі-символі, що виник із народньої творчости—має характер цілком натуральний, органичний. Ніде в тих творах, де з'являється цей образ, ніяких вказівок на будь-яке відношення до класичного мотиву „звертання до музи“, крім цього порівнання з німфою Егерією,—немає.

А зоря відограє ролю музи так просто і ясно, як це тільки може бути у поетів, що власною силою утворюють свої власні образи [3].

Та й крім того, Шевченко ніде й не називає свою керовницю „музою“, хиба тільки в заголовку віршу „Муза“, який є найкраща і щиріша автобіографія поетова і нічого зайвого (так тільки „для стилю“) в собі не має. Це був один із „заветных“ творів Шевченка [4]. Для цього, як побачимо далі, у його знайшлися найкращі засоби рідного слова.

До них ми й звернемося.

В далекому засланні — туга самотности, туга по рідному краю й великій його праці—була безмірна. А всі забули про поета, друзі-ж повинні були мовчати...

І от тут-то силою творчою і з'явилася „муза-зоря“, яка й допомогла поетові перенести всі муки, яка стала для його всім в життю: „другом єдиним“, „долею“ — „вірною дружиною“...

---

[1] Прочитавши всю посвяту цілком, можна подумати, що поет розуміє тут якусь особу, якій він присвятив „Невольника“ і до якої він звертається, називаючи її „зорею досвітньою“, яка відограє таким чином ролю музи для його. Але це для нас не має значіння. Головне тут в тому, що хоч-би хто був музою, — вона являється в образі „зорі“.

[2] Окремий відбиток. К. 1907 р. Стор. 95.

[3] Правда, був випадок, коли поетові треба було вивести постать музи, як це провадилось у „псевдокласиків“. Але-ж для цього він, наслідуючи традицію „Енеїди“ Котляревського, переходить на стиль відповідний, зневажливий, „бурлескний“. Так в „Царях“ поет на взірець псевдокласичної епопеї, приступаючи „воспівать царів“ (власне, осміювати їх), звертається до музи таким чином:

Старенька сестро Аполлона,
Покиньте-ж свій святий Парнас,
Придибайте хоч на годину
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино!...

Це вже і не поетичний образ, а тільки постать музи, атрибут відомого штучного стилю.

[4] Див. лист Курочкина до Шевченка (М. Чалый. Жизнь и произведения Т. Шевченка. К. 1882. 135 ст.).

Рядки, в яких поет малює свою музу належать до найкращих з усього, що він написав.

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою

(*Княжна*).

І ти, моя единая,
Встаєш із-за моря,
З-за туману, слухняная,
Рожевая зоре!

(*Немає гірш*).

Поет розмовляє із своєю музою, як з живою людиною.

Поговорим тихесенько
В неволі з тобою,
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає...

(*Княжна*).

І ти, моя единая,
Ведеш за собою
Літа мої молодії
І передо мною,
Ніби заступають
Широкії села...

(*Немає гірш*).

Прилітай-же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину...

(*Марина*).

Все, чим живе поет: життям свого народу, своїх поетичних уявлень, згадкою про „літа молодії", красою природи рідного краю,—про все це він довідується від своєї музи.

І малює її цілком по-українськи: в стилю відбиваються й образи народньої української поезії і навіть лексика:

Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла,
І на могилі серед поля,
Як тую волю у роздоллі,
Туманом сивим сповила
І колихала, і співала,
І чари діяла...
. . . . . .
В далекій неволі
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі...

А потім, коли вже на волі Шевченко захопився думками про своє призначення, як поета,—то тоді ніхто инший, як муза-зоря допомогла йому з'ясувати його головні завдання.

Про це він нам нагадує в поезії „Муза", в цій своїй поетичній автобіографії:

Не покидай мене! Вночі
І вдень, і ввечері, і рано
Вітай зо мною, і учи,—
Учи неложними устами
Сказати правду! Поможи
Молитву діяти до краю.

Яка це молитва, можна довідатися з „Неофитів", поезії того часу:

. . . . . Ридаю,
Молю ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І на Украйні понеслось...

А як поет намагався розказати „правду",—про це свідчать усі його твори. Тут-же, головним чином, він розуміє твори цього періоду, коли місію поета він уважав за пророчу. Муза-зоря супроводить поета:

О, зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі
Як раз на смітничок Миколи
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
(*Юродивий*).

І навіть, коли прийшлося „рештувать вози в далекую дорогу, на той світ", то й тут Зоря не залишає поета самого.

Він прохає її ще раз поглянути на цей світ, надивитись на його, а тоді і „рушити тихесенько в далеку дорогу" і над Летою бездонною просить благословити його „Славою святою" („Чи не покинуть нам, небого"). Ще треба зазначити цікаву рису, що її поет надає своїй музі. Завше він звертається до неї, як до коханої дівчини, до „вірної дружини", а в останній поезії називає її „дружиною святою". І в передсмертних майже рядках поет мріяв:

...над Стиксом у раю,
Неначе над Дніпром широким
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку,—садочок
Кругом хатини насажу:
Прилинеш ти, у холодочок
Тебе, мов кралю, посажу.

Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах,
І веселенько заспіваєм...

(*Чи не покинуть*).

Хоч і не судилося поетові на цьому світі одружитися, то, знов таки, силою творчою він здійснив і цю мрію: за дружину йому стала як не Оксана, то „зоря досвітняя"—„рожевая зоря", його Муза.

І от нарешті тепер цілком з'ясовано, як від зорі, символу народнього, через мрію кохання, Оксану,—дійшов поет до Зорі-Музи. Утворилася, здійснилася і закінчилася тріяда: Зоря—Оксана—Муза.

Із старого символу утворено—новий!

Ф. Самоненко.

РИМА В „КОБЗАРІ“ Т. ШЕВЧЕНКА.

ІСТОРИКИ української літератури не дали ще й досі поважних праць з обсягу наукової поетики, а через те й досліди над формою поетичних творів наших класиків не можуть стати на такий міцний грунт, на якому стоїть хоч-би вивчення формального боку творів російських письменників. Навіть форма Шевченкових поезій не знайшла собі ще й досі всебічного дослідника. Про неї тільки згадувалось, висловлювано ріжні, навіть протилежні собі, думки та погляди, але її не студійовано. Першою спробою, підійти трохи ближче до форми Шевченкових творів, була стаття Б. Якубського (автора першої в нас „Науки віршування“), умі-щена в Шевченківському Збірникові, виданому Державним Видавництвом р. 1921. Ця праця цінна тим, що багато де в чому змінила донедавнішній погляд широких кол громадянства, ніби-то форма Шевченкових віршів проста, примітивна. Б. Якубський довів, що Шевченко знав багато ріжних способів ритмізації і майстерно ними володів. Але по-за тим стаття надто загальна: про строфику й евфоніку „Кобзаря“, зокрема про риму його сказано в ній дуже мало; більше й не можна сказати на трьох-чотирьох сторінках. Тим часом Шевченкова рима—це одно з найцікавіших явищ його віршової техники і відносно неї ще й досі панує погляд, що вона, як „народня“, проста й невибаглива. Навіть Б. Якубський гадає, що дуже цікавих рим „Кобзарь“ має небагато.

Шевченкова рима доцільна, невишукана, невимушена. Ця невимушеність і робить на перший погляд враження крайньої простоти, але ближче ознайомлення з римуванням „Кобзаря“ виявляє високу майстерність, в якій до сьогодня ще не може Шевченкові ніхто дорівнювати. Такого багацтва і такої ріжноманітности кінцевого, рядкового і внутрішнього римування не знаходимо і в найвибагливіших, найбільш витончених сучасних митців. Рима в „Кобзарі“ завжди на місці. Шевченко майже ніде не переставляв синтактичного порядку слів у реченні для того, щоби висунути на кінець віршового рядка якийсь суголос, що робили всі його попередники й що роблять майже всі сучасні поети. Рима „Кобзаря“ ніби-то сама набігає на рядок і стає на належне їй місце, і при тому—рима, якій може позаздрити кожний з сучасних наших майстрів. Для прикладу беру перше-ліпше місце з „Кобзаря“:

Чого-ж ви чванитеся,—ви,
Сини сердешної Украйни?
Що добре ходите в *ярмі*,
Ще краще, як діди ходили?
Не чваньтесь!—з вас деруть *ремінь*,
А з їх, бувало, й лій топили!
(*До живих і мертвих*)...

Хто скаже, що ця рима „в ярмі—ремінь“—проста, примітивна? Хто впевнятиме, що вона штучна, вишукана, надумана? Для кого не ясно, що вона доцільна і на своїому місці? А в ім'я цієї чудової рими Шевченко не допустився й дрібної, незначної перестановки слів у цих трьох реченнях. Така сама безпосередня невимушеність і в початкових та внутрішніх римах „Кобзаря“:

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане
До генерала ідучи...
(*Петрусь*).

Крім звичайної ритмичної та евфоничної функції, Шевченкова рима виконує ще й инші завдання. Вона, по-перше, зазначує кінець чи початок речення, одділяє головні речення од побічних і розмежовує рівнорядні між собою речення; напр.:

Як би ви знали, *паничі*, (речення побічне умовне, залежне от 3-го).
Де люди плачуть *живучи*, (реч. побічне предметове, залежне от 1-го).
То ви-б елегій не **творили** (речення головне, рівнорядне четвертому).
Та марне бога-б не **хвалили**, (речення головне, рівнорядне третьому).
На наші сльози *сміючись*. (речення обставне, залежне од 4-го).

Початковий суголос першого й третього рядка (співзвуки к—б—в : т—в—б і голосні я—і́—и : о—і́—е) визначує початки обох частин „умовного періоду“. Рима „паничі—живучи—сміючись“ зазначує кінці всіх трьох побічних речень, а рима „не творили—не хвалили“ звязує своїм суголосом обидва головні речення. Слова з логичним наголосом „знали“ і „плачуть“ з'єднують два побічні, залежні одно від одного речення асонансом „а́л—ла́“; асонанс „бога—сльози“ звязує кінець періоду,

а середній рядок, найбільш незалежний як головне речення, зміцнений дисонансом „—елѐ—: —и́ли—“.

Внутрішні рими „Кобзаря“ дуже часто виконують таку саму синтактичну функцію: одділяють одну частину речення од другої, ділять його на „ритмичні хвилі“, напр.: „*Тобою*, серце, мо*лодою*...“, „*Мені*, мій боже, на *землі*...“, „Та *каша*, бачите, не *наша*...“, „*Що я*, мов лютая *змія*...“, „*Це я*, Мариночка *твоя*...“, „*А дід*, сердешний *інвалід*...“ і т. д. Таким чином Шевченко виділяв у рядковому реченні зовні і вставні слова, приложення, придатки і т. и. Звичайно римував він тільки ті слова, що на них був логичний наголос, які стояли в психологичному підвищенні та пониженні, або по котрих стояла логична чи психологична павза: „Не *встать* їм про́клятим *оп'ять!*..“, „Що *ось* як жити довелось...“, „*Ростнуть*, розірвуть, *розіпнуть*...“, „*І ще*... та се ще не *втіче*...“ і т. п.

Наведеного, гадаю, досить, щоби уявити собі, наскільки Шевченкова рима звязана тісно з самою будовою речення і як вона оце своє синтактичне завдання виконує. Мушу ще звернути увагу на те, що внутрішня рима в „Кобзарі“ своїм суголосом підкреслює де-коли найбільше підвищення в реченні і його кадансію; цим вона зміцнює виразність речення, як наприклад в цьому побічному реченні:

Бо слава *здорово* кричить
За наші *голови*...

(*Бувало, в неволі...*)

Або:

Жили ви лютими звірми,
А в свині пере*йшли*...

(*Мені здається...*)

Як каже відомий російський теоретик Жирмунський (автор дуже цінної книжки „Рифма, ее теория и история“, Петроград, 1923 р.),—рима, об'єднуючи однаковим суголосом два ріжних слова, тим самим виділяє їх із решти слів у реченні, підкреслює їх, робить їх центром уваги і порівнює їх значіння. Через те важливим чинником поетичного стилю являється вибір римуючих слів і їх взаємини що-до значіння. Шевченко, незрівняний майстер у виборі слів і значінь для римування, переніс це завдання кінцевої рими і на внутрішню, яка в инших поетів має виключно евфоничне значіння. Так, наприклад, внутрішня рима в рядкові „Царів, всесвітніх шинкарів“ ставить знак рівнання між поняттям шинкаря, що торгує своєю горілкою, і поняттям царя, що шинкує кров'ю своїх підданців. Так само в „Титарівні“ зазначує Шевченко вже заздалегідь, що „борець“, який зник з України, втопивши свою власну дитину, есть ідентичний з тим „паничем“, якого люди зустрічали в Польщі; на цю ідентичність звертає увагу асонанс:

Борця того в селі не стало,
А люди в Польщі зустрічали
Якогось панича...

Таке завдання рими ясно проглядає і з так прозваної „каламбурної рими", що наближує до себе дві протилежности; така рима буває в Шевченка або саркастичною:

Слава, слава! Хортам і гончим і п с а р я м!
І нашим батюшкам ц а р я м—слава!

або просто комичною:

Ото-ж премудрий прозорливець,
Поміркувавши, взяв е л е й,
Та взяв от козлищ і с в и н е й
Того Саула здоровила,
І їм помазав во царя.
(*Саул*).

Ритмичні функції Шевченкова рима виконує у віршах всіх відомих йому і вживаних ним ритмичних систем. Вона ділить звичайний двохвірш коломийкового розміру на пів-вірші, ба навіть на окремі стопи, зазначує рядкові цезури та дрібніші павзи і т. и., наприклад:

Кінь утомлений, **копита**
Розкуті, **розбиті,**
Сіделечко мережане
Зопсуте, **невкрите**.
(*Подражаніе сербському*).

Тут тільки перший такт неримований, бо він сам собою стоїть окремо, решту чотирьохскладових тактів поділено на два пеони асонансом (сі*дел*ечко—м*реж*ане), а внутрішніми й кінцевими римами—на п'ять амфібрахіїв. Таким чином Шевченко зтонізував коломийковий двохвірш до певного виду метричної чотирьохвіршової строфки. Так само тонізує він римами й 12-тискладовий силабичний вірш:

І небо, | і зорі, ‖ і землю, | і море...

на чотирьохстоповий амфібрахій і розділяє його на два однакові по ритмичній своїй структурі пів-вірші римовою цезурою. Легко спостерегти, що ті пів-рядки силабичного віршу, які звязані між собою внутрішньою римою, мають не тільки однакову ритмичну структуру, але й однакову вокалізацію, напр., у „Гайдамаках" („Титарь"):

На́йду або до́лю, | або за Дніпром
Ля́жу голово́ю. | А ти́ не запла́чеш,
А ти́ не по́бачиш, | як ворон клює
Ті ка́рії о́чі, | ті о́чі коза́чі...

Перша пара пів-рядків, що звязана римою „або долю — головою", має ритмичну будову з 6-и складів з наголосами на першому (на́йду — ля́жу) і передостанньому складі, цеб-то складається з трохея і третього пеона, розділених між

собою короткою павзою після другого складу. Вокальний склад цієї пари (А у а о О у— А у о о О у) строго витриманий асонанс. Друга пара — з римою „запла̀чеш — поби́чиш“ — складає рядки з наголосами на другому й передостанньому складі, з павзами п'сля другого складу — комбінацію ямбу з третім пеоном; вокальний склад ц'єї другої пари так само рядковий суголос — а И е а А е — а И е о А и.

Комбінації звук'в, що входять у склад рим „Кобзаря“, — завжди влучні, доб'рні, доцільні. Вони передають Шевченкові настрої, відповідають цілком предметові поетичного зображення чи вислову, — вони, так мовити-б, матеріялізують враження та емоції поета. Не випадково вжив Шевченко в своїому ліричному вірші „Мені однаково...“, написаному в неволі 1848 р., рим із таким попереміннім складом звуків: „буду — ні — буде — ні — ні; — ими — їми — умру — беру — ину — їні — лі; сином — лись — сину — лись; буде — ні — ні — юди — ні — будять — ні“. Ці дві комбінації високих вокал'в *і, и* з консонатами *н, м* та низьких *у, ў* з *б, д, р* — в!дповідають контрастові емоцій: „Однаковісінько мені“, — „Ох, не однаково мені“. Спів-звуки *м, н*, що їх у віршові найбільше (43+18), висловлюють смуток і десперацію поета. Наскільки Шевченко взагалі влучно користувався для зображення чисто-звуковим матеріялом, видно хоч-би з цього одного рядка.

Розтрощить трон, порве порфиру...

Не буду спинятися на асонанції та алітерації „Кобзаря“, бо це забрало-б дуже багато місця, а обмежусь тільки переліком форм та коротеньким розбором структури Шевченкової рими в її вужчому розумінні. У поняття такої рими входять всі суголоси як наприкінці, так і на початку та в середині віршового рядка, а так само суголоси, що проходять через увесь рядок. Всі ці чотирі формі рими зустрічаємо і в „Кобзарі“. Як Шевченко користувався початковою римою, видно хоч-би з таких прикладів:

...і душа
Неначе ширшає; співає
І плаче серце, оживає...
(*Неофіти*).

Везуть возами ладан, мірро,
Женуть гуртами християн.
(*там-же*).

Часто цю початкову риму зам'няє анафоричне „єдиноначаліе“, асонанс або консонанс. Середня рима в „Кобзарі“ найцікавіша; вона звичайно дзвінкіша од кінцевої і глибша од початкової:

Нас тут триста як шкло
Товариства лягло...
(*За байраком байрак*),

але подибуються й асонанси:

А новий день із тьми недолі
На Колізей і Капітолій...
(*Неофіти*).

Рядкова рима зустрічається в Шевченка так само часто:

За балом бал у генерала...
(*Петрусь*).

На полі вольнім вольно пас...
(*Саул*).

Єдиного сина, едину дитину...
(*Сон*).

часом навіть в кількох рядках поруч:

І згине в глиняній пустині
Одним едине при долині...
(*У бога за дверми*).

Звичайно її заміняє асонанція та алітерація:

Бували войни й військові її свари...

або:

А ти, кумасю, спала, спала,
Та ждала, ждала жениха,
Та страх боялася гріха...
(*Великомученице кумо*).

або ще:

І день — не день, і йде — не йде...

Дуже численна в „Кобзарі" рима, що звязує суголосом початок і кінець одного рядка; її в віршовій техниці називають „кільцем", а формулу її зазначають „Rx—yR", де R=рима, а x, y—неримовані частини рядка. Така рима зустрічається в старовинній німецькій та англійській поезії. В новітній російській поезії пробував її відновити в своїх „Опытах" В. Брюсов. У Шевченка її знайдете майже в кожному творові з розміром 4-хстопового ямбу по кілька разів. І її часто заміняє асонанс чи консонанс, або повторення того самого слова; але найбільш маркантними що до цієї рими являються в „Кобзарі" ті рядки, що крім цієї внутрішньої рими ніякої иншої не мають. Для зразку навожу кілька таких рядків:

Лизав у ліктора халяву...
(*Во Іудеї, во дні они*).

Тебе повінчану веде...
(*Марія*).

За нас лукавих розп'ялась...
(*там-же*).

Царів, кровавих шинкарів...
(*Молитви*).

Подай любов, сердешний рай...
(*там-же*).

Крім цієї форми внутрішньої рими в Шевченка зустрінете й інші, наприклад, „збіг“ з формулою „*x*R—Ry“, що частіше подибується в силабиці „Кобзаря“, ніж в ямбах його:

Отак і їй, одній-единій,
Ще молодій моїй княгині...
(Княжна).

„Кінцівка“ з формулою „xR—yR“ найбільше зустрічається в силабичному вірші, але нерідко побачите її і в чотирьохстоповому ямбі:

Через село весілля йшло...
(*Петрусь*).

Одним-одно дитя було...
(*там-же*).

Червона глина та печина...
(*У бога за дверми*).

І чи одна ти? Божа мати!
(*Неофіти*).

„Скріп“ — „Rx — Ry“:

Яка лягла, така і встала...
(*Титарівна*).

Всю славу козацьку за словом единим... (*Гайдамаки*).

„Хрестик“ — „Rr — Rr“:

І небо, і *зорі* і землю, і *море*... (тут асонанс).
Свої ягнята і телята.
(*Саул*).

З инших форм наведу ще: „Та де-ж нам тую матірь взяти!“ (формула „ху — RR“) і „Туман на лан не прожене“ (формула „RR-ху“). „Якось недавно довелось“ („замок“ — формула „Rr — rR). Одною з найулюбленіших форм внутрішнього римування була у Шевченка та рима, що з'єднує початок одного рядка з кінцем другого. Таких випадків „Кобзарь“ налічує кілька сот. Виглядає ця рима так:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...

Або:

Ходив з торбами цей козак,
Отак і виріс сиротою...

Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі *спала*....

Чого ти ходиш на могилу?
Насилу мати говорила...

Дуже часто Шевченко просто повторює в другому рядкові в першій стопі те саме слово, яким закінчив перший рядок, або замість точної рими дає лише приблизну,

асонуючу чи дисонуючу. Бувають випадки, що такі рими звязують по кілька рядків підряд, як це ми зустрічаємо в російських поетів Пушкинської доби. Цікавіші з цих рим ті, що звязують не сусідні собі рядки, а дальші, напр.:

І я живу і надо мною
Своєю божою красою
Гориш ти, зоренько *моя*...
(*Муза*).

Крім першої частини суголосу в першому рядкові „і я"—останній рядок з закінченням „моя" не має ніякої иншої рими. Часом такі суголоси творять своєрідну строфичну будову, напр.:

А ти осталася, небого,
І не осталося нічого
З тобою дома. Наготи
Старої нічим одягти
І витопить зімою хати;
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести.
(*У нашім раї на землі*).

Шевченко не раз римує останнє або перше слово одного рядка з середнім другого, напр.:

„Мала"—каже. Нехай дождуся,—
І знай вчащаю до Ганнусі.
На той рік знову за своє:
Пішов я з матір'ю просити...
(*Москалева криниця*),

або

Нема сем'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри...
(*Неофіти*).

Наскільки музикальним був слух у Шевченка, можна судити вже й по тому, що він ясно відчував суголос навіть септінарної рими, цеб-то такої, котра між суголосними словами має семирядковий інтервал:

Незрячі прозрять, а кривії,
Мов сарна з гаю промайнуть,
Німим отверзуться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Сцілющою водою вмита,
Прокинеться, і потечуть
Веселі ріки...
(*Подражаніе Ісаії*).

Таких рим та з більшими ще інтервалами в „Кобзарі" до десяти, а з п'яти та шости-рядковими інтервалами далеко більше. Тим часом в російській поезії тільки, здається, в такого музикального поета як Тютчев есть один-два випадки септинарної рими.

Шевченко має найбільше рим з наголошеними *а* та *и*. Трохи менше на *о*, а найменше на *е* (всього 273 на весь „Кобзарь“). Досі ще панує погляд, що в „Кобзарі“ найбільшу кількість складають флективні, здебільшого дієслівні рими. Такий погляд невірний. Дієслівні рими зустрічаються частіше в першій половині „Кобзаря“, де переважає народня форма. Що далі до кінця книжки, тим цих рим значно менше. Складають вони в „Кобзарі“ тільки $^1/_4$ частину всієї кількости Шевченкових рим. Переважна більшість—це рими з словами ріжних граматичних категорій і форм. Не буде помилковим вважати, що до заслання в поета панувала ще звукова, суфіксальна рима, а корнева тільки зароджувалась. На засланні-ж, головно від 1849 року, дієслівна і взагалі суфіксально-флективна рима уступає місце римі граматично неоднородній, як у ритмиці—народні ритми дають місце чотирьохстоповому ямбу.

Шевченкова рима, як на тогочасний смак,—точна. Точна рима вимагає кількостно-складової і наголосно-ритмичної тотожности рядкових закінчень (клявзуль), тотожности наголошених вокалів тотожности або звукової близькости й однакової розстанови ненаголошених вокалів, і, нарешті, тотожности або звукової подібности позанаголосних консонантів та однакового їх чергування. Чоловіча рима вимагає для своєї точности тільки тотожности наголошеного вокалу і тотожности позанаголосних консонантів, що в римі з закінченням на голосівку повинні стояти перед нею. В більшості своїх рим Шевченко дотримував тільки трьох перших вимог, так що в нього римує тільки один склад з наголошеним вокалом і позанаголосними одною-двома-трьома шелестівками: „Князь-залазь“, „нас-спас“, „слáву-лукáво“, мóре-гóря“, „тúхо-лúха“, „бýрти-гýртом“, шкýрах-мéри“, „сúла-крúло“, „гетéри-вечéрю“, „весéлі-стéле“, „весíлля-недíлю“ і т. д., а в римах чоловічих з одкритою при кінці голосівкою, Шевченко звертав свою увагу тільки на одну перед-наголосну шелестівку: „підé-ведé“, „іщé-втічé“, „вночí-сичí“, „водá-бідá“, „словá-живá“ і т. д. Оце точна Шевченкова рима, що в його часи була взагалі „узуально-точною“, бо її вживала більшість тодішніх поетів.

Але в „Кобзарі“ є чимало й більш „дзвінких“ та „глибоких“ рим, таких як: „сікеру-вечеру“, „гетери-Венери“, „химерний-зверне“, „вечері-двері“, „Кесарь-Зевеса“, „танéць-кінéць“, „навпростéць-панотéць“, „старечі-до речі“, „тополю-по полю“, „і менé-спом'янé“, „і менé-не минé,“ „далéко-Елéком“, „Галилей-елей“, „мушу-душу“, „пута-тута“, „триста-товариства“, „колись-молись“, „весела-села“, „діти-радіти“, „небога-убога“, „може-небоже“ і т. д., і т. д. Щоб мати яскравішу уяву про Шевченкову риму, я виписую частину тих слів, що складають ріжні комбінації римування на голосівку *у*: зуба, сугубу, любі, губу, дубом, любо; плуга, упруги, другом, лугу, туга, наруги, потуги, другу; буду, всюди, гýдять, Іуди, чудо, збудять, лýду, людях, дýду, паскýда, обоюду, осудять, будень, обоюдні; друже, здужать, калюжі, муже, нездужа, дужий, байдуже, пузо, туза, узи, Сиракузи, мурзи, Медуза; молодую, цілує, прошý я, всує, жалкую, глузуєш, обують, чую; суко, внуки, штýка, руку, дюки; думо, Нуми, плюнув, подумав, кумо, нерозумна, недоуми; Маріула, минулось, осаулом, майнули, заснула; трупом, купі, трупу, купах; шкуру, натура,

одурять, мури, мазу́ра, понурив; Петрусем, боюся, Гуса, стрепенувся, сивоусий, боюся, гуси; люте, пута, чути, рута, окуті, тута, Брути, мінуту, покуті, забути, отруту, чути, Чуту, бути; свекрухи, послухай, уха, слухав; лучче, могучий, онучі, летю́чи, кручі, ревучий; душу, мужа, мушу, подужав; пасущих, кущі і т. д. 55% усіх рим „Кобзаря" мають суголос тільки в наголошенім вокалі й одному консонанті.

Чимало в „Кобзарі" й ухилів від точної узуальної рими в-бік неточної та приблизної рими. Його приблизна рима виказує ухили як у відтінках наголошеного вокалу, так і в чергуванні твердих і м'ягких консонантів. Так, Шевченко римує замкнутий вокал з одкритим: „тоді-дід", „збулось-загуло", „Равві-новій", „отак-літа", твердий консонант з м'ягким: „кричать-брат", „геть-геть—очерет" і т. д. Неточна рима в „Кобзарі" виказує дуже часто ріжницю в наголошених вокалах (і-и, е-и, о-у): „один-день", „душі-йдучи", „світі-бити" і т. п.,—далі в обсягу шелестівок: „мені-землі", „що-небудь-медом", „Назареті-вертепі", „душі-йдучи", „Саваоф-бог", „думав-плюнув", „тебе-веде", „мале-бере",—і в порядкові їх: „лазаре*т*-на *те*", „нажене-оживе". Цікаві в Шевченка консонанси: „древі-особливо", „очерет-вечерять", „Елек'-земляк", „сі́ло-сіла", „поможе-калюжу", „заквіччані-зару́чені", „лихі-гріхи", „пониче-неначе", „арені-червоним" і б. и. Ріжницю в кількості складів бачимо на кількох місцях: „мліє-журавлі", „Елеком-земляк", „сопутниче-лучче", „ходімо-молодим", а ріжницю в наголосі частіше: „вода́-горо́да", „зві́ря-сподаря́", „похо́димо-посидимо́", „дочку́-квіточку" і т. д. Чистих дисонансів так само чимало: „Захарій-Іваном", „не бери-на землі", „самий-бур'яні", „бур'яні-амінь" і т. д.

Як видно, рима в Шевченка досить багата, ріжноманітна й цікава. Вже ця стаття, поверхова і загальна, взята мною з тих матеріялів, які я зібрав для більшої, чисто наукової праці про звукові повтори в „Кобзарі", читач може переконатись, наскільки хибним був дотеперішній погляд про бідність Шевченкових рим. Навіть М. Максимович, видатний український учений, знавець народньої пісні і сучасник Шевченка, помилявся, коли відзначав бідність рим у „Кобзарі". Максимович в цьому відношенні ставив Шевченка нижче Котляревського та Гулака-Артемовського, зазначуючи при цьому, що Шевченко мало користувався нашими народніми піснями, що їх уважав сам за надзвичайно багаті римами. Що Шевченко знав народню пісню, це доказують його пісні, яких годі одріжнити од дійсно-народніх; що він найкраще із усіх українських поетів користувався народньою римою,—в цьому тепер не може бути ніякого сумніву. Хибною оказалась і думка Максимовича про бідність Шевченкових рим і про те, що Шевченко до свойого римування ставився недбало, байдуже[1]. Строгий науковий дослід над римою „Кобзаря" може тільки ствердити оці мої перші думки і твердження. А для такого досліду настав уже слушний час.

Дмитро Загул.

[1] Дивись: М. К. Чалый, „Жизнь и произведения Тараса Шевченка". Київ, 1882 р.

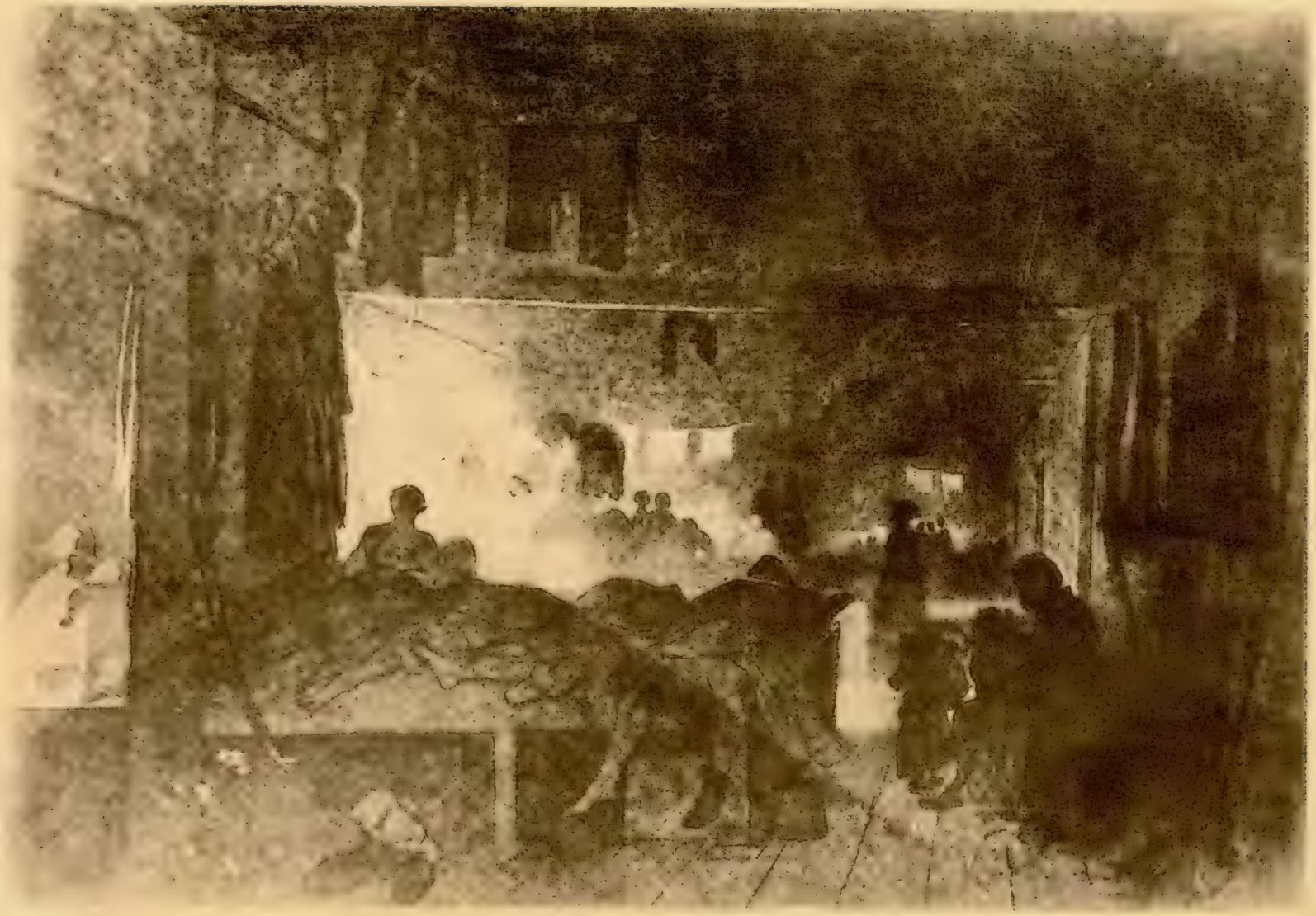

Казарма в Орській фортеці.

Туш фотогравюри Р. Паульсен, у Відні.

Лист Т. Г. Шевченко до брата Микити від 2 березня 1840 р. *(Муз. Тарновського).*

АВТОПОРТРЕТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА.

ВОЇХ ВЛАСНИХ портретів, подібно Рембрандтові, Шевченко залишив нам силу. До нас дійшло їх більш від тридцяти, а було безумовно більше, як це побачимо зараз. Шевченко малював їх і оливцем, і сепією, і тушем, і олійними фарбами, робив і офорти. Це — то окремі портрети, то серед побутових сцен, то тільки начерки пером або оливцем. Малював він їх і за молодого віку, до часу заслання і на засланні, і після повороту з заслання.

Нахил Рембрандта до автопортретів звичайно поясняли тим, що він шкодував грошей на натурників, що-ж до Шевченка, то тут, очевидно, причина, окрім браку грошей, трохи инша. На мій погляд, є мотиви важніші, що ведуть маляра до роботи над автопортретом: тут він має натуру всякий час, коли тільки схоче працювати, ніякі бажання замовника не заважають його творчості і духовну натуру оригіналу він розуміє краще, ніж коли він малює якийсь инший портрет. Всі ці умови можуть спонукати маляра братися до автопортрету. Крім того, ми знаємо, що у Шевченка було багато приятелів, які бажали мати його автопортрети, і він навіть не встигав намалювати їх потрібну кількість і заміняв їх фотографіями з автопортретів.

Нам цікава ця низка автопортретів як тому, що ми маємо перед собою поетів образ починаючи з молодих років і до кінця життя, так і тому, що ця робота над одним сюжетом дає нам можливість прослідкувати артистичний розвій у Шевченка.

Перший Шевченків малюнок, де ми бачимо його фігуру, це нарис оливцем шости учнів Академії Мистецтв; під одним з них підпис: „оце Кобзарь Шевченко“ [1]. Тут ми не бачимо обличчя, а тільки його характерну, міцну фігуру.

---

[1] Музей Тарновського, № 168.

Далі йдуть три нариси пером його профилів у листі його до брата Микити від 2-го березня 1840 р.; на двох ми маємо самі голови, при чому одну накреслено тільки кількома рисами,—трет й обробленіший—погруддя[1].

Потім іде погрудний портрет олійними фарбами[2]. Тут Шевченко ще без вусів і без бороди, тільки з маленькими бурцями; очі дивляться на глядача, що цілком натурально, бо маляр бачить себе у дзеркалі. Темне тло портрета добре виявляє усі риси яскраво освітленого обличчя.

Далі йде малюнок пером, 1843 р.. Шевченко сидить за столом в академичн'й уніформі і малює,—боком до глядача і в такому-ж повороті, як і на попередньому портреті, також просто дивиться на глядача, у тому-ж стані його вуса, борода і бурці, тільки волосся розкуйовджене. Маляр тут цілком ішов за дзеркалом і не звернув навіть уваги на таку деталь: у дзеркалі правий бік буде ліворуч а лівий—праворуч; і тому в Шевченка вийшло, ніби-то він малює лівицею. Цей малюнок було подаровано княжні В. М. Репніній, а від неї він перейшов до Є. М. Орлової.

Тепер іде портрет, оригінал якого нам невідомий, а дійшов офорт з нього, що зробив Шевченко у 1860 р.,—це відомий портрет поета з свічкою в руці. Що до типу, то він стоїть по-між попереднім і тим, що намальовано в 1845 р. Тут Шевченко уник тої помилки, про яку тільки-що говорилося. Це перша його праця при штучному світлі. Свічка дає дуже різкі переходи від світла до тіні, яскраво освітлює ліву скроню і кладе густі тіні на очі; Шевченко малює. Портрет погрудний.

Вищезгаданий портрет 1845 р.[3], погрудний (en fas), того самого типу, намальовано оливцем у Потоках; подарував його Шевченко своїй „кумасі“ Н. В. Тарновській.

На рукопису „къ дѣлу 1847 года по 1-й экспедиціи“ ми бачимо три нариси його фігур у профіль, трохи карикатурних.

Це все портрети його до заслання.

Перший його портрет часу заслання ми бачимо на малюнкові казарми в Орську, зробленому в 1847 року, де частина жовнірів лежить на нарах, інші зібралися коло горілки, а праворуч у тіні сам Шевченко лагодить свою амуніцію; перед ним мале киргизеня. Освітлення штучне. Туш. Цей малюнок Шевченко подарував Н. Г. Сухановій.

29 грудня 1848 р. Шевченко послав до А. І. Лизогуба автопортрет у „салдацькій муніції“, з рушницею на плечі і з піднятою ногою, з підписом: „Ось як бачите“.

Петро Мартос пустив байку у своїх „Эпизодах из жизни Шевченка“ ніби-то Шевченко прислав із заслання одній своїй знайомій портрет, де його збираються гнати „сквозь строй“, з підписом: „отак як бачив“. Після того М. Білозерський[4]

---

[1] Музей Тарновського, № 1.
[2] Історичний музей у Москві.
[3] Музей Тарновського, № 190.
[4] Т. Г. Шевченко по воспоминаниям разных лиц „Киевск. Стар.“, 1882, кн. 10, ст. 72.

Автопортрет часу Аральської експедиції.

Перший Державний Музей у Київі.

казав, що він ніби-то бачив у А. І. Лизогуба Шевченків лист, де був ледве помітний малюнок оливцем, стертий гумою, і там було намальовано, як унтер-офіцер б'є Тараса тесаком, а внизу підпис: „от так тобі!" Такі самі байки з де-якими варіяціями оповідають П. О. Попов[1] і А. І. Родзевич[2], але ще 17-го серпня 1882 р. кн. В. М. Репніна писала до М. К. Чалого: „К чему вы поместили выдержку какого-то П. М—са? Вы сами говорите, что никто не подтвердил этого гнусного рассказа. Я же знаю, что Шевченко прислав А. П. Лизогубу свой портрет в солдатском мундире с одной ногой носком вверх и подписал под ним: „от як бачите"[3],—цеб-то той малюнок, що я описав вище.

Від часу Аральської експедиції залишилося два автопортрета олійними фарбами, досить схожі один на одного. Обидва ці портрети погрудні, в овалі, на обох Шевченко в кашкеті, тільки на одному кашкет білий, а на другому—чорний, але на обох різкі переходи від світла до тіні й тінь покриває очі. Тут спостерігаємо ріжницю в аксесуарах. Перший портрет належав д-ру Н. П. Трінклеру, останній подарував його д-рові М. М. Дикому; з нього є ще копія, зроблена М. О., що зберігла нам де-які деталі,—на оригіналі їх вже не можна розібрати[4]. Другий портрет перейшов тепер до Першого Державного Музею в Київі.

14 листопаду 1849 р. Шевченко писав до кн. В. М. Репніної, що він на Аральському морі „нарисовал свой портрет, который вам посылаю на память обо мне, о несчастном вашем друге", але про цей портрет нічого невідомо; у вихованки Репніної Е. М. Орлової я знайшов один тільки вищезгаданий портрет молодого в'ку, а про цей портрет нічого не довідався.

Далі йде малюнок (із збірки Е. Н. Тевяшова), що перейшов від В. М. Лазаревського, де Шевченко сидить коло столу й малює товариша, що стоїть проти нього з голою спиною і розглядає якийсь малюнок у руках. Ліворуч на підлозі, проти самовару, сидить ще хтось з люлькою і мисочкою в руках. Тут-же на підлозі лежить книжка з надписом: «G. Sand. 1851.» Сепія. Освітлення різке, рембрандтовське.

Потім іде малюнок—теж сцена, де Шевченко дивиться на киргизького хлопця, що грається з кішкою. Тут переходи від світла до тіні ще різкіші. Малюнок зроблено сепією, тепер він належить музею Тарновського.

Другий малюнок, що теж від В. М. Лазаревського перейшов до Е. Е. Рейтерна такий: у кімнаті на ліжкові напівлежить Шевченко з оливцем у руці; проти нього стіл і чайник, незвичайної форми, до якого притулений малюнок, на який дивиться Шевченко. Серед кімнати стоїть чоловік у шароварах і киргизькій шапці. Яскраве світло йде з вікна у стелі. Через те, що тут намальовано чайника, я гадаю, що цей малюнок зроблено після 29 червня 1857 року, коли Шевченко розжився на цей посуд, про що він оповідає в щоденникові. Це підтверджує поді-

---

[1] „Киевская Старина", 1896. 47. ст.
[2] „Русская Старина", 1891, т. LXX, 435 ст.
[3] „Из переписки Т. Г. Шевченка с разными лицами. (С примечаниями М. К. Чалого). Оттиск из „Киевской Старины". К. 1897. 23 ст."
[4] Знімок з цієї копії дано в праці О. Конiського „Т. Г. Шевченко-Грушівський". Т. II, 28 ст.

бність типів з погрудним автопортретом, що намалював Шевченко 20 червня того-ж року і подарував Г. Я. Кухаренкові.

Тепер перейдемо до Шевченкових автопортретів з бородою, які він малював уже в Нижньому Новгороді.

Перший з них намальовано у листопаді 1857 р. для М. М. Лазаревського, а подаровано тільки в 1858 р. З нього я маю тимчасову фотографію з власноручним підписом Шевченка—посвятою нижегородському приятелеві, К. А. Шрейдерсу, а на самому малюнкові видно дату 1858. Крім того він цілком такий, як авто-

Автопортрет
на звороті листа В. А. Жуковського до Шевченка
від 23 квітня, 1859 р.

портрет, що в музею Тарновського, № 375 того-ж 1858 р., а портрет, що Шевченко подарував М. С. Щепкіну[1] „на память 24 декабря 1859", має дату 1857 р. І я гадаю так: Шевченко, як він сам писав до Лазаревського, хотів послати йому портрет 1857 р., але не було нагоди. Оказія нагодилася тільки 1858 р., а до того часу він встиг намалювати новий портрет, який і подарував Лазаревському. Коли-ж прийшла черга до Щепкіна, то йому Шевченко подарував портрет 1857 р. І дійсно, цей портрет і вигляд має раннішій. Усі ці три портрети зроблено чорним і білим оливцем, щепкинський має трохи нахилену голову й повернутий на $^3/_4$ ліворуч, два инші en fas.

Є ще портрет зроблений теж оливцем і подарований Г. І. Барановському[2], він має трохи инший вигляд, головним чином від постави голови.

Який автопортрет був у І. І. Білозерського, теж з бородою, зроблений тушем або сепією[3], невідомо. Мабуть це і є той портрет з бородою, у шапці й кожусі, з якого Шевченко зробив офорт у 1860 р.; оригіналу його я не знаю. По типу він повинен належати до того-ж часу.

---

[1] У галереї І. Е. Цветкова у Москві.
[2] Зараз у музеї Тарновського.
[3] Н. Белозерский. „Т. Г. Шевченко по воспоминаниям разных лиц". Киев. Ст. 1882. кн. 10, ст. 71.

Автопортрет 1858 р. *Музей Тарновського.*

Автопортрет. *Офорт 1860 р.*

Тепер переходимо до Шевченкових портретів після часу заслання,—без бороди з великими вусами.

Перший з них—невеличкий рисунок чорнилом на звороті листа В. А. Жуковського до Шевченка від 28 квітня 1859 р. Це тільки сама голова без шапкн, у-профіль[1].

За цим іде портрет намальований теж 1859 року олійними фарбами і подарований І. Дзюбину, від якого перейшов спочатку до В. І. Биковського, а потім до С. Неклюдова. Цей портрет відомий мені тільки по гравюрі І. І. Матюшина, з копії Жебровського[2]. Після таких операцій не можна бути певним, що гравюра ця точно передає оригінал, особливо, коли звернути увагу на лисину, яка на попередніх портретах була значно більшою, то тим менше можна по ній робити висновки про якісь детальніші риси малюнка.

Ще менш можу сказати про автопортрет, що про його оповідає Ф. М. Лазаревський у своїх споминах[3].

На академичній виставці в Петербурзі 1859—1860 р. був Шевченків автопортрет без бороди, у кожусі й шапці, en fas, зроблений олійними фарбами. Його купила вел. княгина Ольга Павловна; його я теж не бачив, але добре знаю копію з нього, яку зробив сам Шевченко у 1861 р., але про неї я скажу кілька слів далі, як про останню Шевченкову працю.

Від 1860 р. ми маємо три Шевченкових автопортрети в офортах, усі три погрудні; на двох—Шевченко без шапки у сюрдуті, на третьому—в кожусі й шапці. Як запевняла К. Ф. Юнге, дочка графа Ф. П. Толстого, цей портрет не тільки ліпший, але й найподібніший з усіх його портретів.

Залишився, нарешті, вищезгаданий автопортрет олійними фарбами—копія, яку зробив сам Шевченко у 1861 р. з портрету 1859 р. У статті „Последний день жизни Т. Г. Шевченка“ О. Лазаревський з приводу цього портрету пише: „Січень і лютий (1861 р.) просидів він (Шевченко) майже не виходячи з кімнати... За цей час він продовжував займатися гридируванням, писав копію з свого власного портрета, що був на виставці, і почав портрет однієї пані“. Потім цей портрет дано було на лотерею в гуртку близьких Тарасові людей, виграв його архитект О. І. Рязанов і подарував В. М. Лазаревському. Таким чином це есть одна з найпізніших Шевченкових праць. Світ падає на один тільки бік лиця, залишає все в глибокій тіні.

Переглядаючи одну за одною праці нашого артиста, ми бачимо, як сильно спочатку відбивається на ньому школа його вчителя К. П. Брюлова, але вже 1845 року маємо його портрет з свічкою, зроблений зовсім не в дусі Брюлова. Брюлов як раз сам признавався, що вечірнє світло він не міг опанувати. Шевченко-ж, навпаки, не обмежився одним таким портретом, а взагалі кохався в такому освітленні. Тут уже скоріше можна бачити вплив Рембранта. Що далі, то все помітнішим стає цей вплив на нього Рембранта, особливо що до освітлення. Оби-

---

[1] Музей Тарновського, № 378.
[2] „Русская Старина“, 1891, кн. 2.
[3] „Киевская Старина“, 1899, кн. 2, ст. 159.

Автопортрет 1861 р. Олійними фарбами. *Власність С. В. Лазаревського, у Нижньому.*

два вони кохаються і в штучному світлі, і в инших яскравих контрастах світла й тіні. Коли-ж Шевченко перейшов до офорту, то він і технику запозичав у Рембрандта: ті-ж самі у нього, типові для Рембрандта, несиметрійні, аби-як перекреслені лінії: великі там, де темні тіні, вони переходять навіть у крапки там, де світло, але кожна найменша риска—необхідна, чи як типова деталь, чи як світовий ефект. Але багато рис бачимо ми в Шевченкових автопортретах, яких не зустрічаємо у Рембрандта,—найважніша—це сама композиція сцен, особливо зміст їх і дивна простота і звичайність у поставі фігур і у виразі обличчя.

Ол. Новицький.

НЕДРУКОВАНІ ЛИСТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

I.

ЛИСТ ДО ГР. Ф. ТОЛСТОГО, ВІЦЕ-ПРЕЗ. АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ.

Ваше Сіятельство!

Къ вамъ какъ къ Представителю изящныхъ искуствъ, и вице-президенту Императорской Академіи Художествъ, покровительства которой я такъ безрассудно лишился; к вамъ прибѣгаю я съ моею всепокорнійшею прозьбою.

Въ 1847 году, засочиненные мною Либеральные стихи, я Высочайше комфирмованъ въ Солдаты отдѣльнаго Оренбурского корпуса [1]. Пораспоряженію бывшаго тогда корпусного Командира, сосланъ я въ Новопетровское укрѣпленіе, находящееся въ Киргизкой степи на сѣверовосточномъ берегу Каспійского моря [2]. И вотъ уже наступилъ девятый годъ моего изгнанія, и я забытый в этой безотрадной пустынѣ, потерялъ уже и надежду на мое избавленіе.

Ваше Сіятельство! До сихъ поръ неосмѣливался я безпокоить васъ о моемъ заступничествѣ, думая что безукоризненой нравственностью, и точнымъ исполненіемъ суровыхъ обязанностей солдата, возвращу потерянное званіе художника, но все мое стараніе до сихъ поръ остается безуспѣшнымъ. Обо мнѣ забыли! напомнить нѣкому. И я остаюся въ безвыходномъ положеніи.

---

[1] Доклад графа Орлова про „Украйно-Славянское Общество" дає таку формуліровку Шевченкової провинности і царського присуду: „Художника Шевченку, за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могдо выходить возмутительных и пасквильных сочинений".

На подлинном собственною Его Величества рукою написано карандашем: „Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать".

[2] Шевченко помиляється: губернатор і начальник Оренбурзького окремого корпуса Обручов, засилаючи Шевченка до Новопетровська, виконував лише розпорядження Військового Міністра Чернишова від 9-го серпня: „Перевесть его (Шевченка) из 5-го в другой отдаленный Оренбургский линейный баталион, предписав ближайшему начальству иметь за ним и за исполнением упомянутого Высочайшего воспрещения самое бдительное наблюдение". Заслано Шевченка до Новопетровська за порушення заборони „писать и рисовать", та й за те, що поет иноді ходив у Оренбурзі „в партикулярном платье". Прибув Шевченко до Новопетровська 17 жовтня 1850 року.

Ваше Сіятельство!

Къ вамъ какъ къ Представителю изящныхъ искуствъ и вице-президенту Императорской Академіи Художествъ; покровителю всѣхъ которой я такъ безрасудно лишился; къ вамъ прибѣгаю я съ моею всепокорнѣйшею просьбою.

Въ 1847 году. За сочиненные мною Либеральные стихи, я В Сочинѣйше конфирмованъ въ солдаты отдѣльнаго оренбургскаго корпуса) Гражданскимъ бывшимъ тогда Корпуснымъ Командиромъ, и посланъ я въ Новопетровское укрѣпленіе, находящееся въ Киргизской степи на сѣверовосточномъ берегу Каспійскаго моря. Въ коемъ у наступилъ девятый годъ моего изгнанія и событій въ этой безотрадной пустынѣ. потерявъ уже и надежду на мое избавл

Ваше Сіятельство! Досихъ поръ неосмѣливался я безпокоить о моемъ заступничествѣ, думая что безукоризненной нравственностью, и точнымъ исполненіемъ суровыхъ обязанностей солдата возвращу потерянное званіе Художника; но вы мое стараніе до поръ остается безуспѣшнымъ. Обманули надежды! напоминаютъ мнѣ и я остаюсь въ безвыходномъ положеніи.

Послѣ долгихъ и тщетныхъ испытаній обращаюсь къ Вашему Сіятельству съ моими горькими слезами, и молю васъ, вы какъ великій Художникъ, и какъ представитель Академіи Художествъ ходатайствуйте обо мнѣ у нашей Высокой Покровительни

Умоляю васъ Ваше Сіятельство! одно только ходатайство ваше можетъ возвратить мнѣ потерянную свободу, другой надежды я не имѣю.

Еще прошу васъ, напишите нѣсколько словъ о моемъ существованіи Его Высокопревосходительству Василію Алексѣевичу Перовскому, судьба моя въ его рукахъ, и только его представленіе можетъ быть дѣйствительно.

Кромѣ всѣхъ испытаній какія перенесъ я въ продолженіе этихъ восьми лѣтъ, я безпрестанно чувствую и чувствую одну пытку самую страшную которую вполнѣ можетъ постигнуть человѣкъ посвятившій всю жизнь свою искусству. Мнѣ запрещено рисовать, а живописцу безъ кисти, ничего за что. Вотъ мое самое тяжкое испытаніе. Страшно! безчеловѣчно страшно мнѣ связаны руки!

Василій Ивановичъ Григоровичъ меня знаетъ лично какъ художника и какъ человѣка, и онъ засвидѣтельствуетъ предъ вами обо мнѣ.

Молю васъ Ваше Сіятельство, не оставьте моей печальной просьбы; оживите мои угасшія надежды, и оживите мою страдающую душу.

Съ надеждою на Бога и заступничество Вашего Сіятельства остаюсь бѣдный художникъ

Т. Шевченко

Новопетровское укрѣпленіе

1855 года Апрѣля 11

Ваше Сiятельство.

Только прошедшаго Марта дошло въ нашу пустынную свѣдѣ-
[illegible] [illegible] праздникѣ Вашего Юбилея.
[illegible] мнѣ [illegible] [illegible] всю жизнь [illegible] худ-
[illegible] и [illegible] прекрасномъ искусствѣ [illegible] [illegible]
[illegible] поздравить Васъ [illegible] [illegible] и [illegible]
женнымъ праздникомъ. Помоги Вамъ Господи силу и дол-
гiе лѣта служить и процвѣтать для славы нашего
отечества и славы прекраснаго искусства.

Послѣ долгихъ и тяжкихъ испытаній обращаюся къ Вашему Сіятельству съ моими горькими слезами, и молю васъ, вы какъ великій художникъ, и какъ представитель Академіи Художествъ, ходатайствуйте обо мнѣ у нашей Высокой Покровительницы [1]. Умоляю васъ Ваше Сіятельство! одно только предстательство ваше можетъ возвратить мнѣ потерянную свободу. другой надежды я неимѣю.

Еще прошу васъ напишите нѣсколько словъ о моемъ существованіе Его Высокопревосходительству Василію Алексѣевичу Перовскому[2], судьба моя въ его рукахъ, и только его представленіе можетъ быть дѣйствительно.

Кромѣ всѣхъ испытаній какіе перенесъ я въ продолженіи этихъ осьми летъ, я вытерпѣлъ страшную нравственную пы(т)ку. чувство страшное, которое вполнѣ можетъ постигнуть человѣкъ посвятившій всю жизнь свою искуству. Мнѣ запрещенно рисовать, и клянусь богомъ незнаю за что. Вотъ мое самое тяжкое испытаніе. Страшно Безчеловѣчно страшно мнѣ связаны руки!

Василій Ивановичъ Григоровичъ [3] меня зналъ лично какъ художника и какъ человѣка, и онъ засвидѣтельствуетъ передвами обо мнѣ.

Молю васъ Ваше Сіятельство неоставте моей печальной прозьбы, оживите мои умершіе надежды, уврачуйте мою страдающую душу.

Съ надеждою въ Бога и заступничество Вашего Сіятельства остаюсь бывшій художникъ Т. Шевченко.

Новопетровское укрѣпленіе,
1885 Года Апреля 12.

Ваше Сіятельство!

Только прошедшаго марта дошло въ нашу пустыню свѣденіе о торжественномъ прекрасномъ праздникѣ вашего Юбилея. Позвольте же и мнѣ почитающему васъ какъ великого художника, и покровителя прекрасныхъ искуствъ, отъ полноты сердца поздравить васъ съ вашимъ великимъ, и вполнѣ заслуженнымъ праздникомъ. пошли вамъ Господи силу и долгіе, долгіе лѣта мужать и крѣпнуть для славы нашего отечества и славы прекрасного искуства.

---

[1] Цеб-то: Велика княгиня Марія Миколаевна. Вона була Президентом Академії Мистецтва з 1852 по 1876 рік.
[2] В. О. Перовський призначений був на місце Обручова Командиром Окремого Оренбурзького Корпусу і Генерал-Губернатором Оренбурзьким і Самарським 8 березня 1851 року.
[3] В. І. Григорович—давній приятель і знайомий Шевченка. Конференц - Секретар Академії Мистецтва.

II.

ЛИСТ ДО ГР. ГАЛАГАНА[1].

1858.
Маія 27.

Друже мій единый!

Може приблукае въ Сокиренци оце добрый чоловикъ и маляръ дуже дотепный, то ты мій друже богу милый ласкаво прывитай його. Воно розумне добре, и любить нашъ народъ и нашу краину. А зовуть його иванъ ивановичъ Соколовъ[2]. Цилую тебе тричи и твою пани и твого малого Павлуся[3]. Выбачай що пишу мало, ей Богу николе. Оставайся здоровъ нехай тоби Богъ помага на все добре. Згадуй инколе щирого твого Т. Шевченка.

На звороті листа:
Высокоблагородному
Григорію Павловичу
Галагану.

Прилуцкого уѣзда село
Сокиринци.

Лист Шевченка до графа Толстого це безумовно є відповідь графу. З доручення Толстого, художник Осипов на початку 1855 року писав Шевченкові: „Граф Ф. П. Толстой поручил мне уведомить вас, что он искренно соболезнует о вашем несчастии и душевно рад употребить все зависящие от него средства для облегчения вашей участи, если только степень вашего преступления не будет неодолимым препятствием. Начало уже сделано".

Невідомо, чому саме цей лист Шевченка не був надрукований до нашого часу. Родина Толстих охоче і давно вже опублікувала своє листування з поетом. А що лист Шевченка у свій час дійшов до графа, це видко з відповіді поету дружини

---

[1] Г. П. Галаган (1819—1888)—відомий громадський діяч і доброчинець. Член Чернігівського Губерніяльного Комітету по звільненню селян з кріпацтва і поліпшенню їх побуту. Студіював етнографію рідного краю. З Шевченком познайомився Галаган ще до заслання, в 40-х роках. Поет згадує про його у своєму „Щоденнику" і в російській повісті „Музыкант".

[2] І. І. Соколов—художник жанрист і пейзажист. Народився р. 1823. Вкупі з Жемчужниковим малював „Живописну Україну". Дав низку картин на українські сюжети. Шевченко познайомився з Соколовим після заслання у Петербурзі.

[3] Павлусь—єдиний син Галагана. Помер 27 квітня 1869 року. На спомин його батько збудував у Київі „Коллегию Павла Галагана".

Толстого: „Письмо ваше, писанное к гр. Федору Петровичу, в котором ваше раскаяние в заблуждении молодости так сильно выражено, что оно тронуло меня до глубины души и с тех пор вы мне не чужой. Веруйте же в лучшее будущее! Вам говорит это женщина с сознанием всего прекрасного, мать семейства, жена художника, весьма любимого и уважаемого".

Листування Шевченка з родиною Толстих належить нині І. С. Абрамову. Висловлюємо йому нашу щиру подяку за дозвіл опублікувати невідомий досі громадянству новий лист поета.

М. Н.

АРЕШТ ШЕВЧЕНКА В 1859 Р.

Остання подорож Шевченка в 1859 році на Україну мала свою певну і давню мету. Ще на засланні поет благав бога дати йому можливість „хоч на старість стати на тих горах окрадених у маленькій хаті".

Бажання вернутися на Україну, оселитися на синіх Дніпрових горах у Шевченка завжди звязувалось і переплiталось з думками про щасливе, тихе, родинне життя.

„А я так мало, небагато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку—щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили...
. . . . . .
А потім би з гори зійшли,
По-над Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечірньою зорьою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились,
І розмовляючи пішли б
Вечеряти в свою хатину".

За цими ідилічними рядками ховалась у Шевченка не порожня мрія, не поетичний малюнок, а висновок його невольничого життя, твердe й непохитне бажання поета одружитись, „бо обісіло вже молодикувать". Дякуючи Кулішеві за прислані йому в Нижній-Новгород гроші, поет додає: „І я їх не циндрю, бо думаю одружитися".

І дійсно, в січні 1858 року Шевченко невдало посватався до молоденької артистки Піунової. Переїзд поета з заслання до Петербургу на де-який час одсунув ці плани. Шевченко одразу увійшов з головою у столичне життя: придбав нових друзів, зав'язав літературні знайомства з письменниками, клопотався про нове видання „Кобзаря" та з захопленням віддався гравюрі.

Але думки про майбутне одруження не покинули його і в Петербурзі. „А ви, мабуть, уже і забули мою прозьбу?"—пише поет 28-го листопаду 1858 року до М. В. Максимович,—„то от вам нагадаю. Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! А то ви не оженете, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як Бог поможе, буду в Київі і на Михайловій горі"... Трохи згодом Шевченко знову пише їй про це-ж саме: „Та вже нехай як буде, так і буде, а я хоч без грошей придибаю таки до вас сим літом, та як Бог та ви поможете, то може й одружуся. Якби то так сталося, дуже добре було-б. Аж страх обісіло вже мені бурлакувати".

Весною 1859 року Шевченко подав заяву до правління Академії Мистецтва з домаганням дозволу на п'ятимісячну подорож у губернії: Київську, Чернігівську та Полтавську „для поправления здоровья и рисования этюдов с натуры". В офіційній заяві, як бачимо, поет заховав головну мету своєї подорожі, висунувши зовсім инші, другорядні мотиви. Після заслання Шевченко, як відомо, жив у Петербурзі під доглядом поліції та за порукою Академії „дабы он не обращал во зло своего таланта". Справа з дозволом повинна була затягтись, бо фактично подорож поета на Україну залежала не від правління Академії, а від III відділу.

„Перше в столицю не пускали [1],—жалівся поет Максимовичці, „а тепер з цієї с... столиці не випускають. Доки вони будуть згнущатися надо мною? Я не знаю, що мені робить і що почать?

[1] Практика III відділу твердо додержувалась принципу: забороняти право життя політичному злочинцеві в Москві та Петербурзі. Шевченко здобув це право з великими труднощами.

Утікти хіба нищечком до вас і заховаться. Здається, що я так і зроблю. До 15 мая ждатиму паспорта, а там що буде, то нехай те й буде".

Тим часом справа з пашпортом ішла звичайним офіційним шляхом. Віце-президент Академії граф Ф. Толстой, не маючи змоги розвязати прохання Шевченка „сам собою"— звернувся за цим до міністра імператорського двору Адлерберга. Граф Адлерберг в свою чергу 20-го травня запитав про це начальника III відділу кн. Долгорукова і просив повідомити його, чи вважає він можливим задовольнити прохання Шевченка. 23-го травня князь Долгоруков ознайомився з офіціяльним листом графа Адлерберга й виніс свій присуд, вклавши його в таку резолюцію: „Уведомить, что препятствия нет, между тем о наблюдении за Шевченкою предварить местное жандармское начальство."

Нарешті, в кінці травня Шевченко одержав від петербурзького обер-поліцмейстера білет на подорож, і в перших числах червня щасливий полинув на Україну. Але ще раніш полетіли туди секретні папери з III відділу. Місцева жандармерія Київщини, Чернігівщини та Полтавщини одержала з Петербургу наказа, який знайомив владу не тільки з інструкціями що до секретного догляду за поетом, але й нагадував коротенько про його минуле: „Художник Тарас Шевченко отдан был в 1847 г. по Высочайшему повелению в военную службу. В 1857 году Всемилостивейше разрешено уволить его в отставку с учреждением за ним в месте его жительства надзора, а в прошедшем году дозволено ему проживать в С.-Петербурге и для усовершенствования в живописи посещать классы Академии Художеств, с тем однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору и чтобы Начальство Академии имело наблюдение, дабы он своего таланта не обращал во зло. Ныне он направляется в Киевскую, Полтавскую и Черниговскую Губернии для поправления здоровья и рисования с натуры этюдов.

По поручению г. В. А. Князя Долгорукова считаю долгом сообщить о сем В. В-дию для должного с Вашей стороны наблюдения за художником Шевченко во время пребывания его в Киевской губернии".

Наприкінці червня Шевченко прибув до Кирилівки. Погостювавши де-кілька день у рідної сестри, він переїхав у Корсунь до свого родича Варфоломея Шевченка. Пригадуючи життя поета в Корсуні, Варфоломей у спогинах особливо підкреслює, що Шевченко хотів завести власне кишло, любив жити сім'янином і просив знайти йому „місце за-для оселі й дівчину".

Небавом Варфоломей знайшов зручний для селитьби грунт „над самим Дніпром з невеличким лісом". Земля ця належала пану-поміщику Парчевському. 5-го липня Шевченко був уже в Межиричах і оглядав місцевість с. Пекарів. Вона йому вельми сподобалась. По згоді з управителем Парчевського Витольдом Вольським на 10 липня призначили обміряти землю. Ранком 10 липня з'їхалися на місце дворяне— Вольський, Козловський, Хилинський, варшавський мешканець Молендський, Т. Шевченко, карбівничий Пекарської люки селянин Тимофій Садовий та його син.

„По выборе места для дома—розказує рапорт ісправника Табачникова,—начал Шевченко подчивать водкою, которой было распито 2 кварты, потом показывал Садовому оторванный тут же от липы лист, Шевченко спрашивал его по-малороссийски—Кто это дал? и когда отвечал Садовый, что Бог,—Шевченко отозвался: дурак ты, веруеш в Бога... затем назвал Божию Матерь Покрыткою выказывал свое верование в одного Иисуса Христа... Между же официалистами межиричского имения разнеслись толки—будто Шевченко кроме Богохульства говорил еще бывшим около него означенным лицам, что не нужно ни Царя, ни панов, ни попов."

Ось фактично ті дані, які примусили Черкаського ісправника Табачникова заарештувати Шевченка. Одначе допит присутніх осіб, їх пояснення та упертість трохи змінили картину Тарасової пригоди, яку так яскраво намалював Табачников.

Свідки одноголосно показали, що Шевченко богохульствовав „під п'яну руку", і рішуче одкидали обвинувачування поета в політичній пропаганді. Витольд Вольський тільки додав, що Шевченко співав якихось українських пісень „и рассказывал что-то из своего сочинения,

которого он ничего не понял". Таким чином, головна провинність Шевченкова полягала в богохульстві, а не в політичній агітації. З рапорту Табачникова видко, що й сам він не надавав ваги останньому обвинувачуванню, а зазначив про це в офіційному папері тільки як про чутку, поголос („разнеслись толки").

Характерно, що підполковник Грибовський, повідомляючи князя Долгорукова про арешт Шевченка, зовсім не згадує в рапорті про агітацію поета. 15-го липня Табачников докладно познайомив князя Васильчикова з межирицьким інцидентом і раяв військовому губернаторові вислати Шевченка до Петербургу, заборонивши йому подорожувати по Україні. Князь Васильчиков погодився з думками Черкаського ісправника; 18-го липня дав він наказа київській владі вислати Шевченка з жандармом до Петербургу в розпорядження військового генерал-губернатора. Васильчиков хотів про це повідомити також і III відділ.

Так було перше... Але під впливом урядовця Марка Андріевського, Васильчиков змінив свій перший погляд на Шевченкову справу. За новим наказом князя поет замість Петербургу приїздить до Київа. Андріевському доручається розібратись докладно в богохульстві Шевченка і запевнитися в думках поета.

Безумовно Андріевський, оцей непомітний „колежский советник", відограв величезну ролю в цьому ділі. Він повернув пресловуту справу з богохульством поета на користь Шевченкові. Що-ж він зробив? Андріевський, фактично, скомпонував свій рапорт на ім'я князя Долгорукова виключно на підставі того матеріялу, який подав йому сам Шевченко в „поясненні" від 6-го серпня. Цілком занедбавши рапорт Табачникова, Андріевський одкинув яскраві й виразні свідчення межирицьких офіціялістів, а богохульство поета звів до невинної богословської розмови з Козловським. Навіть більше, Андріевський запевнив кн. Васильчикова, що поет, безумовно, „предан вере предков своих", і особливо підкреслював його зневагу до всього латинського й польського.

Князь Васильчиков приєднався і поділив вцілому погляд Андріевського на Шевченкову справу. Він не надав серйозного значіння межирицькому інциденту, лишивши це діло без жадних неприємних наслідків для поета. 11-го серпня Васильчиков дав Шевченкові дозвіл повернутись вільно до Петербургу.

Инакше на Шевченкову справу глянув III відділ. Ми вже знаємо: по наказу князя Долгорукова місцева влада на Україні повинна була пильно стежити за кожним кроком поета і своєчасно сповіщати про це III відділ. І дійсно, незабаром після арешту Шевченка Київський жандармський підполковник Грибовський в рапорті від 26-го липня досить докладно й точнісінько оповідає князю Долгорукову про богохульство Шевченка. 4-го серпня Долгоруков ознайомився з повідомленням Грибовського і поклав резолюцію: „Иметь в виду и записать какие ограничения сняты последними разрешениями с Художника Шевченка".

Через де-кілька день III відділ прохає Грибовського „сообщить князю Василию Андреевичу показания, какие будут даны в Киеве Художником Шевченко, относительно богохульных рассуждений его". 23 серпня кн. Долгоруков одержав повідомлення Васильчикова. Київський генерал-губернатор одверто висловив там свій погляд на Шевченкову справу, додержуючись, власне, знайомих уже нам думок урядовця Андріевського. Від себе Васильчиков додав лише коротенький, але трагічний для Шевченка уривок. „К сему имею честь присовокупить, что если-бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае, то я полагал бы отклонить его намерение. Водворение его здесь я не почитаю удобным не потому, чтобы он возбуждал опасения прежним его политическим поведением, но по той причине, что он известен здесь, как человек окомпрометировавший себя в политическом отношении, поступки его и слова некоторые лица могут истолковывать в ином смысле, придавать им особенное значение и возбуждать на него подозрения и обвинения подобно описанному выше случаю".

Уривок цей тим трагічніший, що Шевченко про цю заборону нічогісінько не знав. Його листування з Варфоломеєм переповнено клопотанням і мріями про хату, ґрунт, майбутню дружину. Недовго до смерти поет писав на Україну Федоту Ткаченкові жартовливі рядки: „Щоб тебе курка вбрикнула з твоею кирпатенькою чорнобривкою. Тилько роздратував

мене. Я весною заиду до тебе, та як не найдеш мени другу кирпу то я тебе попомну.“ Це було 4-го січня 1861 року...

Присуд кн. Васильчикова здавався начальнику III відділу надто м'ягким і гуманним. Незадоволений Долгоруков на офіційному папері збоку написав: „Не смотря на все здесь изложенное призвать Шевченку и сделав ему строгое внушение присовокупить, чтобы он был весьма осторожен; в противном случае, чтобы он не пенял на нас за те последствия, которым он может подвергнуться.“ Тут-же й друга резолюція від 24 серпня, але вона належить не Долгорукову: „Справиться возвратился ли Шевченко и если возвратился, то пригласить в четверг“. Трохи нижче хтось додав: „Возвратится в ноябре или декабре.“ Очевидно, III відділ довідувався про поворот поета до Петербургу десь на стороні, або в Академії.

Нарешті, 10-го вересня кн. Долгоруков одібрав від Грибовського „пояснення“ Шевченка „по предмету богохульственных его рассуждений“; збоку на одержаному папері князь оливцем написав: „Представить соображ. на основании переписки“. Рука невідомого урядовця з III відділу вирікла присуд: „По возвращении Шевченки в Петербург исполнить резолюцию его Сиятельства на прежней бумаге“.

Без сумніву резолюцію кн. Долгорукова виконано було точнісінько.

Питання про арешт Шевченка має досить широку літературу. Про межирицький інцидент писали—Герцен, І. Тургенев, Драгоманов, біографи Шевченка—Чалий та Кониський, проф. Стороженко, Молчановський, нарешті, Зайцев. Ми не будемо тут переглядати критично всіх звісток, що торкаються арешту поета, а зупинимося лише на тих статтях, які в освітленні межирицького інциденту відограли помітну ролю, тим більше, що багатий матеріял, опублікований до 1899 року, та його аналіз читач знайде в книзі Кониського „Тарас Шевченко - Грушівський, хроніка його життя“. Найцінніші спостереження, влучний аналіз або свіжий матеріял до освітлення Шевченкового арешту дали Драгоманов, почасти Чалий, Кониський, Молчановський і Зайцев.

Коли Драгоманову прийшлось на сторінках женевської „Громади“ писати про політичні ідеали Шевченка, про його практичне ніби революціонерство — то в його розпорядженні був такий матеріял про арешт поета в 1859 році: І. Друковані звістки в Герценовському „Колоколі“ за р. 1860—1861. II. Спомини Варфоломея Шевченка в „Правді“ за 1876 р. III. Власні спогади М. А. Максимовича про перебування Шевченка на Україні, як він розказував Драгоманову.

Герценовський „Колокол“ ще за життя поета дав про арешт таке повідомлення: „...В прошлом году известный поет Шевченко, после многолетней ссылки на берегах Каспийского моря, получил, наконец, позволение с'ездить на родину, о чем тогда дано было знать губернаторам Малор. губерний, для сведения.

Минуя города и села, Шевченко спешил в свою родную, давно невиденную Кириловку. В м. Межиричи, Черкасского уезда, он натолкнулся на тамошнего исправника Кабашникова [1], который, как и другие его собратья, имел от Гессе предписание неукоснительным образом наблюдать за таким то и таким Шевченком. Встретившись с последним, К—ву прежде всего пришло на ум, содрать с него, в силу чего он потребовал от Шевченка снять с него портрет во весь рост и безошибочно. Тот отказался. К—в сейчас же арестовал его, донося Гессе, что им задержан отставной рядовой Т. Гр. Шевченко, уличенный в кощунстве и богоотступничестве. Гессе приказал, не медля, препроводить Шевченка за конвоем в Киев. И если бы не добрые люди, меж которыми нельзя не назвать жандармского генерала Куцинского, то Шевченко долго бы прогостил в Киевской полиции“. Подібну до цього звістку, вже після смерти Шевченка, подав Герцену І. Тургенев: ісправник ...„арестовал его и отправил, как колодника, в губернский город за то, что Шевченко отказался написать его портрет масляными красками во весь рост.—Это факт.“ Як бачимо, справа з арештом Шевченка, за винятком одного зернятка правди („неукоснительным образом наблюдать за таким то и таким Шевченком“), переказана в обох звістках цілком невірно, мелодраматично і пояснення її дається

[1] Треба: Табачникова.

досить примітивне: арешт і богохульство поета приписані ісправниковій вигадці. Для ліберального „Колокола“ інцидент Шевченка—це лише чудова ілюстрація для характеристики дикунства місцевої жандармерії і самовольства Миколаївського режиму взагалі. Тому, гадаємо, тлумачення цієї справи „Колоколом“ дуже невдале і тенденційне.

Инакше розказав про арешт поета його земляк Варфоломей Шевченко. Версія Варфоломея в-цілому, звичайно, помилкова („Поляки зараз підослали до нього (цеб-то: до жандармського офіцера) жида з доносом, що Шевченко богохульствує“), але вона дає де-кілька характерних рис для Шевченка взагалі („Тарас хоч і не любив полювати, але любив повеселитися в товаристві. У веселій компанії пішла весела річ: стали говорити про ченців. Тарас не любив брехати, говорив те, що думав, виповів свій погляд на ченців.... Про вас говорять, що ви богохульствуете“,—сказав жандарм!—„Може й говорять, одповів Тарас...“ і так далі...) і слушні вказівки що до богохульства Тараса та гуманности кн. Васильчикова (Васильчиков „...порадив йому їхати швидче в Петербург, „где люди развитые и не придираются к мелочам из желания выслужиться на счет своего ближнего“). На підставі цього матеріялу та оповіданнів Максимовича, Драгоманов кинув де-кілька блискучих думок про арешт Шевченка, які фактично (правда з невеличкими варіяціями) повторюють Кониський і Зайцев. „Покійний Максимович“,—пише Драгоманов у книзі „Шевченко, українофіли й соціялізм“,—„розказував нам, що Шевченко справді в якомусь шинку коло Канева розказував, що „матір Божа була покритка“. Певно, що Шевченко не раз тоді говорив те, що він думав і писав. А писав він тоді, як ми бачили, проти-церковні річи такі, як „Марія“. Всі три звістки сходяться на тому, що Шевченка обвинувачено в богохульстві. Тільки-ж із них не видно, що Шевченко навмисне „пропагандував“, а видно, що він скоріше „проговорювавсь“, особливо підпивши. От через це, мабуть, Шевченко й не любив говорити про цю причину навіть із приятелями, од яких-би, певно, навмисний „пропагандист-революціонер“ не потаїв свого діла“ [1]. Оці висновки та спостереження Драгоманова не перестарілися й до нашого часу; навіть більше: Драгоманівські думки підтверджуються тим офіціяльним, архивним матеріялом, про оголошення якого в свій час мріяв Кониський.

Кониському, як біографові Шевченка, треба було детально спинитись на Шевченковому арешті. І дійсно в його „хроніці“, в нарисі „Т. Шевченко під час останньої його подорожі на Україну“—ми знаходимо і повноту матеріялу і досить вдалий аналіз тих непевних звісток і легенд, які, мов навмисне, сгрупувались коло цієї темної, інтересної сторінки з біографії поета. Я згадував уже, що Кониський поділяє думки Драгоманова про богохульство Шевченка, але не цілком. Де-що він одкидає, де в чому йде далі від Драгоманова. Кониський так формулює свій погляд на цю справу: „Що то за „богохульство“ таке було? Драгоманов гадав, що Шевченко читав мужикам частини з своєї поеми „Марія“, або говорив про неї, а слова його перекрутили яко зневагу на Пречисту Діву! Гадка ця не здається мені відповідною, вже через те, що „Марію“ Шевченко написав чотири місяці після „полювання“ в Межиричах... На отому обмірюванні землі, на отому „полюванню“ біля Межиричі і Шевченко і все товариство, яке там трафилося, добряче випили. Відомо, що на підпитку Тарас не вмів держати язика за зубами, на слово був він не здержливий. Отож коли зайшла не відповідна усім умовам, між людьми підпилими, бесіда про Матір-Діву, так Шевченко не остерігся висловити ті думки про непорочність Марії, які висловив в поезії з сією назвою, був собі безпечен, тай поїхав у Городище, може й забувши вже про свої „богословські дебати“. А тим часом Козловський, роздратований за кепкування з його, щоб помститися, подав донос Табачникову, чи сам, чи через кого иншого“ [2].

Отже розходження Кониського з Драгомановим полягає не в головному, а в дрібниці: чи читав Шевченко присутнім уривки з „Марії“, чи говорив про неї? Кониському здається Дра-

[1] М. Драгоманов. „Шевченко, українофіли й соціялізм“. К. 1914, стор. 103.
[2] Кониський: „Хроніка“, т. II, стор. 285.

гоманівська гадка непевною через те, мовляв, що „Марію“ Шевченко написав геть пізніш після „польовання“. Зайцев в цьому питанні став на бік Драгоманова (і це вірний шлях!), але його оборона здається нам невдалою. Він посилається за Доманицьким на чернетки поеми „Марія“ і каже: „теперь известно, что на полях одного из них записаны имена Андреевского и Чалого—лиц, с которыми именно во время ареста познакомился Шевченко в Киеве. Можно думать, что в это время с ним находилась уже готовая рукопись „Марии“; отсюда естественно предположить, что и содержание беседы с Козловским было такое, как думал Драгоманов“. На шостій сторінці збоку в другій редакції „Марії“ (Рукопис муз. Тарновського № 28. III) дійсно стоїть:

Михайло Корниевич Чалый.

Марко Александрович Андриевский.

Але який-же з цього висновок? Де докази того, що ім'я та прізвище, наприклад, Чалого Шевченко міг внести до рукопису „Марії“ ще в Київі? Ніяких! Бо навіть чернетки „Марії“ писані не в Київі, а в Петербурзі на протязі 24. X—27. X 1859 року. Коли-б Шевченко записав повне прізвище Чалого в рукопис „Марії“ ще в Київі, то нащо-б він, приїхавши до Петербургу, запитував Сошенка: „Напиши мені.... як зовуть Чалого“. Зручніше було-б розгорнути рукопис поеми і глянути на 6-ту сторінку—тільки всього! Але справа не в цьому. З Шевченкових листів ми знаємо: бажання написати „Марію“ зародилось у нього дуже рано. „Единственная отрада моя в настоящее время – это евангелие“,—пише поет до кн. Репніної від 1 січня 1850 року.—„Я читаю его без изучения, ежедневно, ежечасно; прежде когда-то думал я анализировать сердце матери, по жизни святой Марии, непорочной матери Христовой,—но теперь и это мне будет в преступление“. Серце матері Шевченко аналізував у своїх віршах до заслання і в неволі. Він міг деклямувати де-що з „Марії“, або говорити про неї і в Межиричах—це ясно!—бо за 100—101 день до написання Марії в голові поета повинні були носитися рядки з поеми, задуманої ще на засланні. От чому ми теж приєднуємось в цьому пнигані до думок Драгоманова. Приєднуємось через те, що рапорт Табачникова (про це згадувалось раніш) дає для цього вказівки. Підемо далі. Драгоманов зовсім не зачіпав питання про те: хто-ж подав доноса на Шевченка? Кониський його порушив на підставі почасти споминів Варфоломея, а більш і мабуть певніше на підставі „об'яснения“ Шевченка, яке він прочитав у В. Тарновського (див. „Хроніку“ Кониського, т. II, стор. 284). Донос на Шевченка Кониський цілком покладає на Козловського. В дійсності цього сказати не можна: цьому заперечують свідчення присутніх осіб на „полюванні“, бо фактично ніхто, навіть сам Козловський, не обвинувачував поета „относительно выходок Шевченка против правительства“. Поет про Козловського в „об'яснении“ написав вельми обережно: „Не уверяю, но предполагаю, что вся эта история произошла вследствие бессильного мщения г. Козловского“. А при бажанні Козловський міг-би зробити чимало неприємности Шевченкові. Архивні матеріяли дають нам можливість гадати, що Шевченко дійсно таки образив Козловського, але запевне можна сказати, що доноса з боку Козловського не було. Не треба було писати доноса на Шевченка: за кожним його кроком добре стежила поліція. І вона дійсно зібрала в Межиричах матеріял для арешту поета.

Висновки Зайцева про межирицький інцидент виходять переважно з думок Драгоманова. Він пояснює справу так: „Исправник (фамилия его — Табачников), повидимому, хотел выслужиться перед начальством и из сообщения обиженного шляхтича создал нелепое обвинение в „кощунстве и богоотступничестве“. Впрочем, содержание разговора со шляхтичем передано Шевченком, наверное, в смягченной форме. В то время он создавал свою знаменитую „Марию“ и мог высказывать мысли, заключенные в этой поэме. Кониский отвергал это указание Драгоманова, который слышал от Максимовича жалобу на „кощунственные“ слова поэта в духе мыслей, высказанных в „Марии“. От взгляда на Пресвятую Деву, как на естественную покровительницу filles-mères, еще очень далеко до кощунства, но в рассказе Максимовича есть указание на содержание мыслей, с которыми тогда носился Шевченко. Отвергал же это показание Кониский потому, что в то-

де время еще не была создана „Мария“ (дата ее 24. X, 1859)“ [1].

Розуміється, перша частина пояснення Шевченкового арешту зформульована Зайцевим помилково. Коли-б Табачников не мав певних фактів для обвинувачування в „кощунстве и богоотступничестве“,— йому-б неможливо було роздути це діло так широко й довести його аж до Петербургу. За Шевченком повинен був слідкувати не один Табачников, а жандармерія трьох губерній. Що Шевченко міг говорити „під п'яну руку“ на богословські теми дуже гостро, приблизно так, як розказує про це рапорт Табачникова,—ми спробуємо довести це фактами трохи нижче. Друга частина пояснення—нічого нового не дає, це, власне, переказ Драгоманова.

Але стаття Зайцева інтересна тим, що він дав новий, свіжий матеріял („об'яснение“ Шевченка, листи Шевченка до М. А. Максимовича, записи з альбому Суліева...). На жаль Зайцеву осталась невідомою стаття Н. М. про арешт Шевченка („Киев. Стар.“ 1899 р. ч. II), яка збудована М(олчановським) виключено на підставі матеріялів Київського генерал-губернаторського архиву — тим-то й хронологична канва про арешт та перебування поета на Україні у Зайцева в значній мірі є помилкова.

Переглянувши найбільш інтересні спроби освітлення Шевченкового арешту в 1859 році на Україні — можна про них сказати словами Кониського: „Досі написано вельми багато, але певного мало“. Біографи Шевченка не поглибили блискучих думок Драгоманова і не підвели до них фактичної бази. Кониському цього не можна було зробити—він мав у своєму розпорядженні лише один офіціяльний документ. Але після 1899 року стаття Молчановського дала правдивий переказ межирицького інциденту, збудований, як ми казали, на архивних матеріялах. Фактично вона поставила справу з питанням про арешт на певний, твердий грунт, але для біографів Шевченка залишилася чомусь непомітною.

Отже, опубліковані нами матеріяли цілком майже підтвержують старі думки Драгоманова. Що Шевченко не вів політичної агітації — про це сказано вище, а що називав матір божу „покриткою“ і не зовсім делікатно згадував про бога-саваофа—скажемо зараз. Сувора дійсність розбила рожеві мрії Шевченка про маленьку хату, широкий Дніпр, одруження. Шевченко повернувся до Петербургу засмучений і збентежений. „Подорож,—каже його біограф Кониський,—не відсвіжила його, не підкріпила йому здоров'я, не підбадьорила йому духу. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його“ [2]. Безумовно, що Шевченкові довелося „одчитуватись“ за богохульство перед III відділом. Це ще більше повинно було розлютувати поета, зіпсувати його спокій на довгий час. Коли ми проглянемо редакцію „Марії“ і порівняємо її з *другою*, або з текстом книжки „Б“ — одразу кинеться в вічи ріжниця в тоні, окремих виразах, уривках поміж двома редакціями поеми: гострі, иноді грубоваті місця в *першій* редакції, повна їх відсутність в *другій* і в книжці „Б“. Очевидно поет писав першу редакцію в тяжкому становищі духа, під впливом споминів про Табачникова та III відділ. З цього боку, дуже характерний *перший вступ* до поеми „Марія“ в чернетках (I ред.). Для мене немає сумніву, що „Во Іудеї во дні они“ — *не окрема поезія, а лише перший вступ* до „Марії“, *власне, до її першої редакції*. Помітити це можна з самого змісту вірша і зовнішнього розгляду його в рукопису. Це вже потім Шевченко уривок „Во Іудеї во дні они“ вписав до книжки „Б“, як окремий вірш, написавши до „Марії“ новий вступ „Все упованіе мое“ і т. д... Наведемо перший вступ до поеми так, як його записано в чернетках (I ред.):

Во Іудеи водни оны
Во время Ирода царя;
Кругом Сіона й на Сіони
Романськи пьяни легіони (Перше було „Римлянськи...“)
Паскудыли. А у царя, (Перше було „Паскудылись...“)
У Ирода таки самого.
И у порогу й за порогом

[1] „Русский Библиофил“, 1914 г. № 1, стор. 14.
[2] Кониський: „Хроніка“, т. II, стор. 303.

Стояли ликтори. А царь
Самодержавный Государь (Перше було: „Ерусалимскій Господарь!“)
Лызав у ликтора халяву
Шоб той йому на те на се
Хоч пив динарія позичив
А той кишенею трясе (Перше було „...калиткою...“ Потім...„саковкою“...)
Выймае гроши и не личить
Ныначе старцеви дае
И пьяный Ирод знову пье.
Аж ось, не в самим Назарети
А у якомусь у вертепи
Марія сына привела (Перше було: „Покрытка...“)
И в вифліем з малым пишла. (Перше було: „...з байстрям...“)
Бижить почтарь из Вифліема,
И каже,—Царю! Так! и так!
Бурьян! и кукиль! и будяк
Росте в пшеници! Кляте племя
Давидове у нас зійшло!
Зотны поки не пидросло.—
Так що ж!—Промовив Ирод пьяный
По всему царству постенать
Малых—дитей. А то погане
Не датымуть и царювать.—(Перше було: „И недадуть до царювать“.)
Почтарь ни вроку був пидпилый
Отдав Сенатови приказ
Шоб тилько в Вифліеми билы
Малых дитей...
Спасы ты нас
Младенче праведный велыкий (Перше було: „Байстрюче...“)
Ще од пьянишого владыки! (Перше було: „Од тверезійшого...“)
Тебе од пьяного спасла (Перше було: „...од Ирода...“)
Твоя преправедная маты.
А де нам тую матир взяты. (Перше було: „А де нам матир таку взяты“.)
Мы серцем голи до гола!
Рабы з кокардами на лоби!
Лакеи в золотій оздоби!
Онуча, смитьтя з помела (Перше було: „Дрибнота...“)
Его Величества тай годи!
Велыкомученыче сыну! (в рукоп. рядок закреслено).
Іи единая дитина—(в рукоп. рядок закреслено).
Байстрюче праведный! Прости
Мене неправедного. Ныни—
Сегодня маю я клясты (Перше було: „...проклясты“).
Моих мучителей. А ты. (Замісць „моих“ зверху було написано, а потім закреслено: „твоих“. Рядок в рукопису закреслено).
Благословенная в женах } (в рук. ці рядки
Пренепорочная } закреслено).
Байстрюче праведный!
дитино!
Іи единая дитино!

„Сегодня маю я клясты Моих мучителей....“ Хиба це не підтвердження тому, що першу редакцію „Марії“ Шевченко писав в тяжкому, розлютованому настрої, згадуючи „мучителей“ Черкаських, Київських і Петербурзьких!

„Покрытка сына привела
И в вифліем з байстрям пишла.“

Або:

„Спасы ты нас
Байстрюче праведный велыкій.“

Або таке з тексту першої редакції „Марії“:

„Поки Эдем твій тихій
Не пидпалював Егова!
Сердитий Іудейскій Зевс.“

А це хиба не докази для рапорту Табачникова та думок Драгоманова? Досить пригадати „Щоденник“, відповідні місця останніх віршів з „Кобзаря“ та згадати спомини Мікешина, Полонського, Дем'янова про те, як Шевченко підпивши иноді вживав (навіть прилюдно за столом!) такі вирази, яких в літературі не заведено друкувати. Але настрій у Шевченка легко змінювався... Поет мав характерну рису, це, так-би мовити, „непостоянство сердца“. (Надто цікаві спостереження з цього боку дають спомини кн. Репніної, надруковані Гершензоном в „Русских Пропилеях“ за 1916 р. ч. II). Шевченко переробляє першу редакцію „Марії“, в другій редакції та книжці „Б“ ми не знайдемо тих гострих виразів, які наведено

раніш. Власне, в межирицькому інциденті відограло велику ролю оте „серце“ поета, його завзятість, запал до диспутів і, звичайно, „мочемордіе“ Шевченка. Поема „Марія“—це не пародія на Євангелію, навіть і не Пушкинська „Гаврилиада“, а останній його „а к а ф и с т-п с а лом“ жінці-матері. Як висловився К. Чуковський, Шевченко де-в-чому, правда, відступає од каноничних евангельських текстів, і „тайну непорочного зачаття“ передає в поемі цілком в реальному дусі.

Коли чутки про богохульство поета поширились на Київщині, Варфоломей Шевченко просив Тараса написати „молитву або оду“ та й надрукувать у всіх журналах,—бо я, додає Варфоломей, що-дня божого чую таке про тебе... Щоб тебе люде не цурались—потурай їм брате“. Шевченко на це відповів: „Брехня цьому; я тілько (не фарисей), не идолопоклонник такий, як оті християне, сіпаки, брехуни. Собака погавка, а вітер рознесе“.

Мих. Новицький.

ХРОНОЛОГИЧНА КАНВА
ДО ІСТОРІЇ ШЕВЧЕНКОВОГО АРЕШТУ.

5 травня. Шевченко подає заяву до Правління Академії з проханням видати йому білет („вид“) на 5-місячну подорож у губернії — Київську, Чернігівську і Полтавську „для поправления здоровья и рисования этюдов с натуры“.

? „ Віце-президент Академії граф Толстой не маючи змоги задовольнити прохання Шевченка „сам собою“ звертається за дозволом до графа Адлерберга („Министр Императорского Двора“).

20 „ Граф Адлерберг запитує офіційним листом князя Долгорукова (Начальник III відділу), „полагает ли он возможным“ задовольнити прохання Шевченка.

20 „ Лист графа Толстого до Е. І. Мюссара з проханням повідомити його про вирішення Шевченкової справи Президентом Академії (Вел. кн. Марія Миколаєвна).

? травня. Відповідь Мюссара графу Толстому: „Президент Великая Княгиня Мария Павловна (sic!) изволила из'явить на то свое согласие“).

23 „ Резолюція кн. Долгорукова на офіційному папері гр. Адлерберга. („Уведомить, что препятствия нет, а между тем о наблюдении за Шевченкою предварить местное жандармское начальство“).

23 „ Відповідь кн. Долгорукова графу Адлербергові. („...к удовлетворению просьбы художника Шевченко—я с своей стороны препятствия не встречаю“).

23 „ Третій відділ шле місцевій владі на Україну секретні папери з наказом стежити за художником Шевченко. (Підполков. Корпуса Жандармів Грибовському—в Київ. губ.; Полковнику Корпуса Жандармів Шульговскому—в Черніг. губ.; Підполковнику

Корпуса Жандармів Лаптьову — в Полтав. губ.).

28 травня. Адлерберг повідомляє графа Толстого, що художнику Шевченкові дозволено виїхати на Україну. (В кінці документа приписано: „К сведению: Тарас Шевченко получил уже билет на проезд от Г. С.-Петербургского Обер-Полициймейстера").

Кінець травня. Шевченко рушив з Петербургу на Україну.

6 червня. Лихвин, Лебединського повіту. Шевченко власноручно записав на спомин Н. А. Хрущовій вірш: „Садок вишневий коло хати".

7 „ Лихвин. У Шевченків альбом („Книжка Б") чужою рукою записано пісню: „Ой по горі ромен цвіте".

9 „ Новь—хутор Хрущова біля Лихвина. Шевченко подарував О. М. Заліському власний офорт з картини Соколова „Приятели".

10 „ Пирятин. Шевченко написав вірш: „Ой маю, маю я оченята".

? „ Переяслав. Шевченко у Козачковського (пробув добу).

19 „ Михайлова-Гора. Шевченко намалював портрет М. О. Максимовича. (У Максимовичів Шевченко прожив з тиждень. Ч(алий).

22 „ Михайлова-Гора. Шевченко змалював портрет М. В. Максимович.

Кінець червня. Городище, Черкаського повіту. Шевченко гостює у Семеренка, Яхненка і Хропаля. (Чалий про перебування Шевченка у Городищі пише [1], що поет був там двічи: перший раз—наприкінці червня, всього де-кілька годин; у-друге—„спустя несколько дней" (sic!) прожив у Городищі три дні. Пояснення Шевченка від 6 серпня Андріевському примушує нас внести до звістки Чалого поправку. Коли Шевченко дійсно гостював на заводі Семеренка трое суток—то це було хиба за першого приїзду поета, цеб-то, у кінці червня).

28 червня. „В Корсуни в воскресенье"... Варфоломей записав Шевченкові в альбом („художній") пісню: „Ой ви галочки чорноперочки".

28 | 29 | 30 червня. Кирилівка, Моринці. Шевченко гостює у своїх родичів і знайомих.

1—9 липня. Шевченко живе в Корсуні у Варфоломея.

5 „ Шевченко був у Межиричах.

7 „ Ісправник Табачников, проїздом через Межиричи, довідався від сторонніх людей, що Шевченко має намір купити собі для селитьби грунт, біля села Пекарів.

до 9 „ Начальник Київської губернії Гессе повідомив князя Васильчикова, що він одержав донесення від Канівського ісправника про перебування Шевченка в Корсуні у Варфоломея.

10 „ Богословський диспут Шевченка з Козловським. Богохульство поета.

10 „ Межиричи. Лист Шевченка до М. М. Лазаревського.

11 „ Городище. Шевченко гостює у Семеренка, Яхненка і Хропаля.

11 „ Васильчиков одержав повідомлення Гессе (див. вище 9 липня).

11 „ Канцелярія Київського військового генерал-губернатора розпочала „діло" про секретний догляд за художником Шевченко.

11—12 „ Перебування Шевченка в Корсуні та Кирилівці.

12 „ Дізнання місцевої влади (пристав Добржанський) у Межиричах про „богохульство" Шевченка.

13 „ Межиричи. Лист Шевченка до Варфоломея.

13 „ Арешт Шевченка.

14 „ Шевченко у Мошнах. Зустріч поета з Табачниковим. Слідство. Допити.

---

[1] Див.: Чалый, М. „Посещение Шевченком сахарного завода Яхненка и Симиренка". „К. Стар." 1889; II;459—464.

15 липня. Рапорт Табачникова про межирицький інцидент князю Васильчикову.

18 „ Канцелярія Київського військового генерал-губернатора повідомляє III відділ про межирицький інцидент. (Перша й друга редакція документів. До III відділу їх не було надіслано. Див.: Матеріяли до статті).

18 „ Васильчиков прохає віце-губернатора Селецького дати розпорядження владі вислати Шевченка з Черкаського повіту до Київа.

18 „ Шевченка з Мошен перевезено до Черкасів.

20 „ Черкаси. Шевченко написав вірш: „Минаючи убогі села".

21 „ Черкаси. Шевченко написав вірш: „Колись дурною головою".

22 „ Мошни. Лист Шевченка до М. О. Максимовича.

26 „ Мошни. Лист Шевченка до М. В. Максимович.

27 „ Зеленька, Київ. губ. Шевченко записав до альбому (художнього) народню пісню: „Ой пьяна я пьяна".

28—29 липня. Шевченка привезено з Черкаського повіту до Київа.

31 „ Васильчиков дає наказ старшому поліцмейстерові залишити Шевченка у Київі під доглядом поліції.

31 „ Васильчиков доручає Марку Андрієвському допросити Шевченка про межирицький інцидент.

31 „ Київському старшому поліцмейстерові доручено привести Шевченка на допит до Марка Андрієвського. (Розпорядження це було потім відмінено).

8 серпня. Рапорт Марка Андрієвського кн. Васильчикову.

8 „ Віце-губернатор Селецький запитує Васильчикова про дозвіл Шевченкові повернутись до Петербургу.

10 „ Васильчиков одержав запитання Селецького.

11 „ Васильчиков повідомляє Селецького про дозвіл Шевченкові виїхати з Київа.

14 „ Шевченко вирушив з Київа до Петербургу.

МАТЕРІЯЛИ

ДО СТАТТІ „АРЕШТ ШЕВЧЕНКА" [1].

1.

23 Мая 1859 года
№ 1077.

Секретно.

Господину Подполковнику
Кор. Ж. Грибовскому.

Художник Тарас Шевченко отдан был в 1848 г. по Высочайшему повелению в военную службу. В 1857 году Всемилостивейше разрешено уволить его в отставку с учреждением за ним в месте его жительства надзора, а в прошедшем году дозволено ему проживать в С.-Петербурге для усовершенствования в живописи посещать классы Академии художеств, с тем однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору и чтобы Начальство Академии имело наблюдение, дабы он своего таланта не обращал во зло. Ныне он

[1] З технічних причин матеріяли друкуються новим правописом.

отправляется в Киевскую, Полтавскую и Черниговскую губернии для поправления здоровья и рисования с натуры этюдов.

По поручению г. В. А. Князя Долгорукова считаю долгом сообщить о сем В. В-дию для должного с Вашей стороны наблюдения за художником Шевченко во время пребывания его в Киевской губернии.

За от(сутствием) Упр(авляющего) отд(елением)
Т(айный) С(оветник) Попов.

---

23 Мая 1859 года
№ 1078 Господину Полковнику Кор. Ж. Шульговскому
. . . . . в Черниговской губернии.

№ 1079 Господину Полков. Кор. Ж. Лаптеву
. . . . . в Полтавской губернии.

2.

Уравление Киевского Военного Подольского и Волынского Генерал-Губернатора по **Секретной** части. Начальника Киевской губернии. По Канцелярии, Часть **Секретная**. 9 Июля 1859 г. № 4534.

11 іюля. **Секретно.**

Господину Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору.

С-Петербургский Обер-Полициймейстер, в отзыве ко мне от 27 прошлого Мая за № 218, уведомил, что 25 того Мая выдано им свидетельство состоящему по Высочайшему повелению под строгим надзором Полиции, обучающемуся в Императорской Академии Художеств и признанному ныне за успехи в гравировании назначенным в Академики— Тарасу Шевченко отправляющемуся с разрешения Президента Академии, Ее Императорского Величества Государыни, Великой Княгини Марии Николаевны, в губернии: Киевскую, Черниговскую и Полтавскую, для поправления здоровья и рисования этюдов с натуры, сроком на 5 месяцев. Вследствие сего, в тоже время поставив о том в известность Начальников Градских и Земских Полицией вверенной мне Губернии, предписал, по прибытии Шевченка в их ведомство, учредить за ним самый строгий надзор.

Ныне получено мною донесение Каневского Земского Исправника, что Шевченко прибыл в м. Корсунь, к родственнику своему, Елисаветградскому 3 гильдии купцу, Варфоломею Шевченку и что он, исправник, учредил за ним строгий секретный надзор.

Долгом считаю довести об этом до сведения Вашего Сиятельства, почтительнейше докладываю, что я подтвердил исправнику, что бы он, о последствиях надзора за Шевченком, присылал мне по временам донесения, а по выезде его доставил бы в тоже время особое донесение о месте, в которое он выедет.

Генерал-Лейтенант Гессе.

Управитель канцелярии Кулжинский.

Резолюция Селецкого:

„Губ.
чтобы уведом. Вы Князя о последствиях наблюдения и о времени выезда. Селецкий.“

3.

Секретно.

Господину Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору.
Черкасского Земского Исправника

Рапорт.

Проездом через местечко Межирич 7-го Июля я узнал, что 5 числа приехал сюда Тарас Шевченко, тот самый, который за политические преступления был отдан в военную службу, и по увольнении из оной, на основании последовавшего предписания Г. Начальника Губернии должен находиться под строгим секретным надзором. Сторонние лица, которых я спрашивал о поводах приезда Шевченка, об'явили, что Шевченко имеет намерение поселится в Межиричском имении, для чего предполагает избрать место в селении Пекарях, принадлежащем сему имению и построить там дом.

Кроме сделанного было сейчас пополучении предписания Его Превосходительства распоряжения по уезду о надзоре на случай приезда Шевченка, после того я подтвердил кому сле-

довало о бдительном наблюдении за действиями Шевченка.

По прибытии же в местечко Межирич 12 Июля дознано: что Шевченко через несколько времени по приезде в Межирич осматривал местность селения Пекарей (:от м. Межирича находится в 15 верстах над Днепром:) и избрал место для своей оседлости. При осмотре места находились Дворяне: Витольд Вольский, Козловский и Хилинский и Варшавский житель Молендский, проживающие в Межиричском имении и занимающие некоторые экономические должности; кроме того был Карбовничий Пекарской люки крестьянин Тимофей Садовый.

По выборе места для дома, начал Шевченко подчивать водкою, которой было распито 2 кварты, потом показывал Садовому оторванный тут же от липы лист, Шевченко спрашивал его по малороссийски—Кто это дал? и когда отвечал Садовый, что Бог,—то Шевченко отозвался: дурак ты, веруеш в Бога и затем прибавил—Бог, Савооф пусть он поцелует меня... (указывая назаднее место:) затем назвал Божию матерь Покрыткою[1] выказывал свое верование в одного Иисуса Христа. Крестьянин Садовый начал крестится и уклоняться от такого рассказа Шевченка, тогда Шевченко бранил его словами старый сабака, невера и прогнал от себя.

Между же официалистами межиричского имения разнеслись толки—будьто Шевченко кроме богохульства говорил еще бывшим около него означенным лицам, что ненужно ни Царя, ни панов ни попов.

Но крестьянин Садовый, которого я спрашивал прибытности жандармского Поручика Крижицкого, находящегося в межириче по случаю производства следствия по делу чиновника Монастирского, говорит, что Шевченко сказал это как полагает потому, что был пьян.

Дворяне Витольд Вольский и Козловский как бы подтверждая вышеизложенное относительно богохуления и того, что Шевченко был пьян, прибавляют: что они сейчас же заметили, что Шевченко должен быть или сумасшедший или полуумный, ибо когда что либо он начинал говорить, а они не могут понять и спрашивают раз'яснения, то он их бранит грубыми словами; относительно выходок Шевченка против правительства, Вольский и Козловский положительно об'ясняют, что об этом ничего особенного он неговорил, Вольский добавил только, что Шевченко пел какия-то песни на Малороссийском языке и рассказывал что-то из своего сочинения, которого он ничего непонял.

Крестьянин мальчик, сын Садового, говорит что он ничего неслышал, ибо бегал несколько раз за водкою.

Дворянин Хилинский неспрошен послучаю отсутствия, а Молендский сознал, что он был пьян и неможет дать поозначенному обстоятельству положительных сведений, да и непомнит ничего.

Сам же Шевченко, на данные ему вопросы по обстоятельствам извета на него, говорит, что он, сколько помнит, ничего дурного не говорил ни пред означенными дворянами ни пред крестьянином Садовым, что на подобные выходки, в которых его оговаривают он никогда немог решиться, ибо хорошо знает свое отношение к правительству и знает что за ним наблюдают.

Донося осем Вашему Сиятельству имею честь доложить, что означенные нелепости, сказанные бессознательно Шевченком решительно непроизвели никакого вредного влияния как вообще наслышавших их, упомянутых лиц, так и в особенности на крестьянина Садового, — человека пожилого и известного в нравственном отношении. Но вместе с тем осмеливаюсь присовокупить, что было бы полезным, недозволяя Шевченке дальнейших разездов, выслать его на место службы в С. Петербург, до получения же разрешения понастоящему моему донесению, я распорядился оставить Шевченка в квартире пристава 3 стана под особенным надзором.

О чем я донес и Г. Начальнику Губернии.

Земский Исправник Табачников.

По Секретной Части
№ 34-й
15 Іюля 1859 года.

[1] Покрытками между крестьянами называются те девки, которые еще дозамужества потеряли девство, на голову таких девок по обычаю надевают платок и в простонародии называют покрытками.

4.

6329
№ 2714
18 Июля 1859 года.

Секр.

Г. И. д. Киев. Гражд. Губернатора.

В. В. вероятно получили донесение Черкасского Зем. Исправника о неуместных рассказах Академика Тараса Шевченко в Черкасском уезде.

Покорнейше прошу Вас, М. Г. распорядиться выслать Шевченко с жандармом в С.-Петербург к тамошнему Военному Генерал-Губернатору, сообщив ему о поводах побудивших здешнее начальство к высылке Академика Шевченко из Киевской губернии.

5.

Секр.

6329
№ 2714
18 Июля 1859 года.

Г. И. д. Киев. Гражд. Губернатора.

В. В. вероятно получили донесение Черкасского Зем. Исправника о неуместных рассказах Академика Тараса Шевченко.

Покорнейше прошу Вас, М. Г. распорядиться выслать Шевченко в Киев под надзор Полиции, приказав полициймейстеру по прибытии сюда Шевченка немедленно мне о нем доложить.

6.

Секретно.

№ .....
Июля 1859 г.

Г. Главному Начальнику III Отд. Соб. Е. И. В. Канцелярии Г. В. А. Князю Долгорукову.

В Киев. Губернию недавно прибыл, с разрешения Президента Академии Художеств Е. И. Высочества Госуд. Великой Княгини Марии Николаевны, в временный отпуск, Академик Тарас Шевченко.

Мною получено донесение, что Шевченко явясь в с. Межигоры предполагает строить там дом. и в одном соседнем с Межигорьем имении завел неуместный разговор с крестьянами и богохульничал, поэтому сделав распоряжение о высылке Шевченка обратно в С.-Петербург к тамошнему Генерал - Губернатору, долгом поставляю донести о том до сведения В. Сиятельства.

7.

Секретно.

№ .....
Июля 1859 г.

Г. Главному Начальнику III Отд. Соб. Е. И. В. Канцелярии Г. В. А. Князю Долгорукову.

В Киев. Губернию недавно прибыл, с разрешения Президента Академии Художеств Е. И. Высочества Госуд. Великой Княгини Марии Николаевны, во временный отпуск, Академик Тарас Шевченко.

Сегодня получено мною донесение, что Шевченко приехал Черкасского уезда Межиричское имение и предполагает в с. Пекарях строить для себя дом. При избрании места для дома Шевченко угощал водкою бывших при этом экономических служителей и с одним крестьянином завел неуместный разговор в котором отвергал существование Бога, и святость Пресвятой Девы.

Хотя разговор этот Шевченко вел будучи в нетрезвом виде, но как по этому поводу возникли в упомянутом имении толки, то я распорядился выслать Шевченку в Киев и по прибытии его сюда полагаю приказать ему возвратиться в С. Петербург к своим занятиям.

Поставляю долгом довести о сем до сведения В. Сиятельства.

8.

Секретно.

№ 2591
от
штаб-офицера
Корпуса жандармов
находящегося
в
Киевской губернии
№ 155
26 Июля 1859 года
г. Киев

5 Августа 1859 г.

О художнике Шевченке.

Состоящий под секретным надзором и находящийся в Черкасском уезде худ. Тарас Шевченко, 12-го числа сего месяца, прибывши в м. Межиричи для покупки пустопорожнего места на постройку себе усадьбы, пригласил служащих в Межирицкой экономии дворян: Вольского, Козловского, Хилинского, Молендского и Полесовщика крестьянина Тимофея Садового после выбора удобного места для постройки усадьбы, Шевченко угощал всех этих лиц водкой, между же завязавшимся разговором беседующих, Шевченко держа в руках сорванный

листок с липового дерева, который, показывая полесовщику спросил его, кто создал этот листок? Полесовщик отвечал: Бог, на этот ответ, Шевченко стал бранить Полесовщика, произнося страшное Богохульство утверждая, что нет Бога, а Матерь Божию называл покриткою [1] признавая только верование в Иисуса Христа и то не как в Бога, а как в человека, умом своим заслужившем вечное между людьми уважение к нему. От Богохульства своего Шевченко отрекается, но он действительно произносил вышесказанные слова будучи в то время в нетрезвом виде и по этому случаю по распоряжению Его Сиятельства Господина Генерал-Губернатора, Шевченко требуется в Киев.

О чем, для начальничьего сведения Вашего Сиятельства, приемлю честь почтительнейше доложить.

Подполковник Грибовский.

Шефу Жандармов, Господину Генерал-Ад'ютанту и Кавалеру Князю Долгорукову 1-му.

—

Резолюція князя Долгорукова: „Иметь в виду и зап-ть какие ограничения сняты последними разрешениями с Художника Шевченко 4-го Августа".

9.

Секретно.

3040
31 Июля 1859. Г. и. д. К. Ст. Полиц.

Предписываю В. В. доставленного из Черкасского у. Академика Тараса Шевченка оставить в Киеве под надзором полиции.

10.

Секретно.

3039
31 Июля 1859 г. Чиновнику Особых Поручений Г. Кол. Сов. Андреевскому.

В Киевскую Губернию недавно прибыл с разрешения Президента Академии Художеств, Ея Императорского Высочества Государыни Великой Княгини Марии Николаевны, в временный отпуск, Академик Тарас Шевченко. Мною получено донесение, что Шевченко приехав Черкасского уезда в Межиричское имение и пред полагает в с. Пекарях строить для себя дом. При избрании места для дома, он угощал водкой бывших при этом экономических служителей и с одним крестьянином завел неуместный разговор, в котором отвергал существование Бога и Святость Пресвятой Девы.

Разговор ведено было Шевченком в нетрезвом будто виде. Шевченко по распоряжению моему доставлен в Киев. Поручаю Вашему Высокоблагородию допросить подробно Шевченка по изложенным выше обстоятельствам, стараясь при этом удостовериться в образе мыслей его. О последующем Вы доложите мне.

Трохи инший кінець маемо в чернетці:

....„Поручаю Вашему Высокоблагородию допросить подробно Шевченка, как о предположении его относительно построения дома в С. Пекарях, так и об означенном поступке, стараясь при этом же знать всему этому ——— чем его; причем неоставите обратить внимание на самые мысли Шевченка; и затем допрос его представить ко мне. О доставлении к Вам во время в которое Вы назначите Шевченка, мною вместе с сим предписано Испол. долж. Киев. Старшего полициймейстера".

11.

Г. И. д. Киев. Стар. Полициймейстера.

Предписываю Вашему Высокоблагородию доставить за надлежащим присмотром к состоящему при мне Чинов. Особ. поручен. Г. Кол. Сов. Андреевскому, во время в которое он назначит, доставленного в Киев из Черкасского уезда Академика Художеств Тараса Шевченка для допроса его в нужных обстоятельствах.

12.

Об'яснение Академии Художеств академика Тараса Шевченка данное на основании предписания Г. Киевского Военного, Подольского и Волынского Гене-

---

[1] Покрытками в Малороссии называются те крестьянские девушки, которые дозамужества своего потеряли девство и имели детей.

рал-Губернатора, чиновнику особых поручений, Коллежскому советнику Андреевскому августа 6 дня 1859 года.

Из Петербурга приехал я в Киевскую губернию с целью повидаться с родственниками и приобрести небольшой кусок земли, где бы можно было водворится на постоянное жительство. Когда нашел я желаемое место между Городом Каневом и селом Пекари, в имении помещика Парчевского, то, взявши у управляющего имением его, Вольского, в местечке Межиричи, землемера, отправился туда, чтобы отмерять землю сколько надобно. Это случилось между 10 и 13 числ. июня. Землемер взявши с собою двух рабочих имена коих упомянул, приехал на место, но не успел он кончить измерения, как приехал к нам брат управляющего и привез с собою родственника землемера какого-то Козловского в фраке и белых перчатках. Увидев такого франта между гор и лесу, я невольно захохотал, и долго еще продолжал подсмеиваться над ним; заметив же, что он не умеет отвечать на шутку шуткою, я попросил у него извинения, и окончивши работу, пригласил его закусить под липу.

Здесь же находились и два рабочие, и вероятно слышали наш разговор но сколько они его понимали не знаю, потому, что мы разговаривали по польский, рабочие эти из села Пекарей крестьяне помещика Парчевского.

Во время завтрака г. Козловский завел со мной какой-то богословский разговор на польском языке; чтобы прекратить этот разговор, я ему сказал по руский, что теология без живого Бога не в состоянии создать даже этого липового листка, и при этом вырвал листок с липы и показал ему. Козловский замолчал минут несколько спустя, он обратился комне с вопросом на руском языке: как я думаю о матери Иисуса Христа. Подобный вопрос меня смутил и незная как отвечать ему на него, я в свою очередь его спросил, что он сам думает о Пречистой Деве. Он так долго искал ответа, что я, недождавшись его, в нетерпении сказал: перед Матерью родившею нам Спасителя, который пострадал и умер занас на кресте, мы все должны как истинные христиане благоговеть, иначе, если бы она неродила Его, она былабы обыкновенная женщина. Надругой день выехал я из местечка Межиричи в Городыщенский завод господ Яхненка и С(е)миренка, прогостивши у них сутки поехал я в местечко Корсунь и в село Кириловку, Звенигородского уезда для свидания с моими братьями оттуда возратился я опять в местечко Межиричи, чтобы лично условиться с помещиком Парчевским о покупке земли, но не дождавшись его, выехал из оного местечка в село Пекари, а оттуда, перебравшись через Днепр, пошел я в с. Прохоровку Полтавской губернии к бывшему профессору и ректору Университета Св. Владимира господину Максимовичу; недошедши несколько шагов до его саду, меня догнал становой пристав с местечка Мошны Киевской губернии с несколькими десятниками и тысяцким и арестовав меня, привез в оное местечко не об'ясниви причины, по какому праву он это сделал, надругой день поутру в квартире станового увиделся я с Черкасским исправником и жандармским офицером, которые мне сказали, что будто бы я в местечке Межиричи в нетрезвом виде богохульствовал,—при этом находились тут же и еще каких-то два чиновника. Меня это так изумило и разсмешило, что я ненашел нужным об'ясняться с ними; когда же жандармский офицер сказал, что он донесет об этом Киевскому Генерал-Губернатору, то я тут же просил его взять меня с собою в Киев, так как он в тот же день отправлялся туда,— в чем он мне отказал, якобы за неимением места в экипаже. Надругой день, то есть 18 июня был я препровожден в город Черкассы, где несколько дней просил господина исправника чтобы он отпустил меня начестное слово в Киев, но он отказал мне в моей просьбе. Тогда я написал письмо к вышеупомянутому жандарскому офицеру Кржижицкому, в котором изложил все, что итеперь излагаю, предположив что он покажет мое письмо Его Сиятельству Генерал-Губернатору князю Васильчикову. Исправник же получив предписание Киевского Гражданского Губернатора, отправил меня с соцким в Киев. Неуверяю, но предполагаю, что вся эта история произошла в следствие бессильного мщения г. Козловского. Если небудет принято вовнимание мое показание, то прошу в удостоверение справедливости сказан-

ного мною здесь, сделать строгое расследование.

Академик Т. Шевченко.

К сему присовокупляю, что брат управляющего Вольского и землемер были тут же, но в разговоре не участвовали. Имени землемера не припомню. Не знаю также чиновник ли он или просто шляхтич. Фамилия его Жилинский, а ле(т) ему будет за пятьдесят.

Академик Т. Шевченко.

Об'яснение отобрал Коллежский Советник Андреевский.

13.

7 Августа 1859 года
№ 1485.

Секретно.

Господину подполковнику Корпуса жандармов Грибовскому.

Вследствие записки Вашего Высокоблагородия за № 155 и по поручению г. генерал Ад'ютанта Князя Долгорукова, прошу Вас, по предварительном докладе Г. Киевскому Военному Губернатору, сообщить Князю Василию Андреевичу показания, какие будут даны в Киеве Художником Шевченко относительно Богохульных рассуждений его, изложенных в помянутой записке.

(Подписал)
За отсутствием Управляющего Отделением
Тайный Советник Попов.

14.

Секретно.

Господину Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору.

Чиновника особых поручений Коллежского Советника Андреевского.

Рапорт.

В следствие предписания Вашего Сиятельства за № 3039, честь имею представить данное академиком Шевченкою об'яснение на счет разговора, веденного будто бы им в Каневском уезде, близь села Пекарей, при обмере участка земли, которую он имел намерение купить там.

При этом долгом поставляю доложить Вашему Сиятельству, что академик Шевченко, сколько можно заключить из наблюдений над ним и из суждений его о разных предметах, предан безусловно вере предков своих, от которой в том племени, к коему он принадлежит, не было еще примеров вероотступничества; напротив, в нем слишком заметно врожденное, вовсе даже не скрываемое им пренебрежение ко всему латинскому и польскому, и потому весьма вероятно, что он, как и сам это подтверждает, сперва подсмеивался над странным нарядом родственника землемера Хилинского,—некоего Козловского, явившегося неизвестно за чем на место, где была измеряема земля; а потом, когда Козловский завел неуместный разговор о богословии, мог дать ему на его распросы несколько колкий ответ, чем, конечно, возбудил еще более негодование к себе. В других отношениях и суждениях академик Шевченко соблюдал в Киеве должное приличие и осторожность и не подал ничем повода к невыгодному в чем-либо о себе заключению.

Коллежский советник Андреевский.

№ 313
8 августа, 1859 года
Киев.

15.

Секретно.

Управление Киевского Военного, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора по Секретной части Начал. Киевск. губ.

По канцелярии. Часть Секретная.

8 Августа 1859 года № 5207.

Вызванный в г. Киев, на основании предложения Вашего Сиятельства от 18 прошлого Іюля за № 2714, Академик Тарас Шевченко обратился ко мне с просьбою о дозволении ему выехать в С.-Петербург. Ходатайство это имею честь представить на благоусмотрение Вашего Сиятельства испрашивая в разрешение предложения.

И: д: Губернатора Вице-Губ. Селецкий. За правителя канцеляции Скрипцов.

Резолюция князя Васильчикова:

„Нуж. дозвол.“.

16.

Секретно.

11 Августа 1859 г.
№ 3150.

И. д. Киевского Гражд. Губер.

Вследствие представления В. В. за № 5207 и. ч. уведомить, что Академику Тарасу Шевченку можно дозволить возвратиться в С.-Петербург.

17.

25 Августа 1859 г. **Секретно.**

№ 2781
Управление Киевского Военного Подольского и Волынского Гунерал-Губернатора.
Канцелярия
По Секретной части.
15 Августа 1859 года
№ 3183.
Киев.

Главному Начальнику III-го отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, Господину Генерал-Ад'ютанту Князю Долгорукову.

С разрешения Президента Академии Художеств, Ея Императорского Высочества Государыни Великой Княгини Марии Николаевны, прибыл в Киевскую губернию, в временный отпуск, Академик Тарас Шевченко, сочинявший возмутительные и в высшей степени дерзкие стихотворения, и определенный было за это, в 1847 году, рядовым в Оренбургский отдельный корпус. Вскоре по прибытии его сюда, получено было мною сведение, что он предполагает строить в с. Пекарях, Черкасского уезда дом для себя и что при избрании места для дома, Шевченко угощал водкою бывших при этом экономических служителей и вел неуместный разговор, в котором отвергал будто существование Бога и Святость Пресвятой Девы.

Как подобный разговор мог возбудить толки, то я приказал доставить Шевченка в Киев и поручил одному из состоящих при мне чиновников особых поручений допросить Шевченка.

В об'яснении своем Шевченко изложил, что желая купить в Черкасском уезде между г. Каневом и с. Пекари у помещика Межиричского имения, Парчевского кусок земли, для водворения на постоянное жительство, он совместно с Землемером, поехали для измерения избранного им места; среди производства работ прибыл к ним некто Козловский, в старинном костюме, над которым он Шевченко начал подсмеиваться; за завтраком Козловский завел с ним Богословский разговор; в цели прекращения этого разговора, Шевченко сказал, что теология без живого Бога не в состоянии создать даже древесного листка, потом Козловский опять спросил Шевченка, что он думает о матери Иисуса Христа, на что Шевченко ответил: перед матерью, родившею нам Спасителя, который пострадал и умер за нас на кресте, мы все должны благоговеть, если бы она не родила Его, то была бы обыкновенная женщина.

Чиновник, отбиравший прописанное об'яснение, удостоверяет, что Шевченко, сколько можно заключить из наблюдений над ним и из суждений его о разных предметах, предан безусловно вере предков своих и что в нем заметно даже врожденное, вовсе им нескрываемое, пренебрежение ко всему Латинскому и Польскому.

Соображая об'яснение Шевченки я прихожу к заключению, что взведенное на него обвинение, могло возникнуть по недоразумению лиц, пред которыми он вел разговор, или, быть может, вызвано и неудовольствием возбужденным им к себе насмешкою над Козловским и резкими ответами на разговоры его о Богословии. Потому не придавая делу этому особого значения, я оставляю его без последствий и разрешил Шевченке, согласно из'явленному им желанию возвратиться в С.-Петербург.

О вышеизложенном долгом поставляю довести до сведения Вашего Сиятельства.

К сему имею честь присовокупить, что если бы Шевченко пожелал — поселиться в здешнем крае, то я полагал бы отклонить его намерение. Водворение его здесь я не почитаю удобным не потому, чтобы он возбуждал опасения прежним его политическим поведением, но по той причине, что он известен здесь как человек окомпрометировавший себя в политическом отношении, поступки его и слова некоторые лица могут истолковывать в ином смысле, придавать им особенное значение и воз-

буждать на него подозрения и обвинения подобно описанному выше случаю.

Генерал-Губернатор Князь Васильчиков.

Резолюция кн. Долгорукова:

Несмотря на все здесь изложенное призвать Шевченку и сделав ему строгое внушение присовокупить, чтобы он был весьма осторожен; в противном случае, чтобы он не пенял на нас за те последствия которым он может подвергнуться.

„23“ августа.

ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ „МАТЕРІЯЛІВ“.

Документи №№—1, 8, 13, 17—друкуються по архивних матеріялах бувшого III відділу.

Див: „Дело о художнике Шевченко в 1847 г.“

Документи №№—2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 16—друкуються по матеріялах бувшого Архиву Київського Військового Подільського і Волинського генерал-губернатора. Див: „Дело об учреждении секретного надзора за прибывшим в Киевскую губернию Академиком Тарасом Шевченко“ „Діло“ це почалося 11-го липня 1859 року, коли канцелярія генерал-губернатора по „секретной части“ одержала від Гессе офіційного папера (див. № 2), в якому зазначалось, що Шевченко прибув до родича свого Варфоломея у Корсунь, і що Канівський земський ісправник „учредил за ним строгий секретный надзор“. Закінчилось „діло“ просторою запискою князя Васильчикова від 15 серпня до начальника III відділу князя Долгорукова. (Див. № 17).

Документ № 12—здавна переховується в Чернігівському музеї В. В. Тарновського. Яким чином попав він до рук Тарновського, невідомо; фактично „об'ясненіе“ мусіло бути при „ділі“ в генерал-губернаторському архиві у Київі.

Друковано цей документ двічи: перше опублікував його проф. М. Стороженко з копії, яку надіслав до III відділу жандармський підполковник Грибовський. Див. „Новые материалы для биографии Т. Шевченка“. Киев. Стар. 1898 р. кн. 3. Вдруге—П. Зайцев з автографу. Див. „Русский Библиофил“, 1914 р, ч. І.

Ми передруковуємо документ на сторінках „Ш[illegible] ківського Збірника“ за для повноти зібраних [illegible].

№ 1.

„отдан был в 1848 г...“ треба: ...1847 г...

№ 3.

„...в квартире пристава 3 стана...“ Приміщення пристава Доброжанського було у м. Мошнах, Черкаського повіту.

№№ 4 і 5.

Ріжниця в змісті текстів обох документів належить Марку Андріевському. До III відділу їх не надіслано.

№ 6.

„...Шевченко явясь в с. Межигоры...“ треба: „Межиричи“. Документи 6 і 7 з намоги Марка Андріевського не були надіслані до III відділу.

№ 7.

Инша редакція тексту, в порівнянні з змістом документа 6—належить Марку Андріевському.

№ 12.

„...Это случилось между 10 и 13 чисел июня...“, треба: „июля“.

„...На другой день то есть 18 июня...“, треба „июля“.

Увесь документ написано чужою рукою, за винятком двох підписів („Академик Т. Шевченко“) і PS („К сему присовокуплю . . . . . а лет ему будет за пятьдесят“, що належать Шевченкові.

№ 13.

„Копію с отношения в Киеве от Академика Шевченка от[illegible] по предмету богопротивственных его расп[illegible]“ Грибовський надіслав кн. Долгорукову 1 вересня 1859 року. III відділ одержав її 11 вересня.

М. Н.

УВАГИ ДО МАЛЮНКІВ.

ІНЦІВКИ, заставки, ініціяли для Збірника взято з рукопису 40-х років минулого віку—переписаного польськими літерами (але українською мовою) віршів Шевченка, прикрашеного багатьома ілюстраціями М. Башилова—M. Bachiloff—і Я. Бальмена—J. Balmain—(Wirszy T. Szewczenka 1844).

Першу частину рукопису („Кобзарь“ 1840 р., „Перебендя“, „Катерина“, „Тополя“, „Думка“, „До Основ'яненка“, „Іван Підкова“, „Думи мої“, „Тарасова ніч“)—ілюстрував Башилов, другу („Гайдамаки“ 1841 р. і „Гамалія“ 1843 р.)—Я. де-Бальмен.

Не маючи на увазі детально описувати цей надзвичайно цікавий рукопис (що буде зроблено в статті про ілюстраторів Шевченкових творів—в повному зібранні літературних і художніх творів Т. Г. Шевченка, яке виготовляє до друку Всеукраїнська Академія Наук), обмежимось тільки кількома словами про авторів малюнків.

Михайло Сергієвич Башилов (1821—1870 р.р.) учився в Петербурзькій Академії Мистецтв, де 1854 року одержав нагороду—дві срібних медалі. Його зазначали, як „живописца домашних сцен“. Пізніше він був інспектором Московського „Училища Живописи и Ваяния“.

М. С. Башилов зробив чимало ілюстрацій, між иншим, до „Горе от ума“ (коштовне видання Тіблена, 1862 р.[1] і до „Губернских Очерков“ Щедрина.

Про близькі стосунки Башилова з українськими колами свідчить ще зроблений ним портрет Квітки, 1842 р. (знаходиться в Харьківському Музеї) та малюнок „Козак Климовський“, надрукований в „Молодику“ Бецького за 1843 р.

Граф Яків Петрович де-Бальмен народився 1813 року в Липовцях, учився в Ніжинській гімназії вкупі з Гоголем і Кукольником. Учителем малювання був у нього Робус. Загинув на Кавказі, 1845 р., де був ад'ютантом при генералі Людерсі.

Я. де-Бальмен—дуже цікавий і симпатичний тип художника-любителя, характерний для того часу. Це був, безумовно, неабиякий і дуже продуктивний талант.

На жаль, література про де-Бальмена не велика і художню його спадщину не всю видано. З літератури про нього вкажемо:

1) „Старый дневник“ (Une Excursion en Crimée, Octobre, 1842), стаття В. А. Верещагина в „Русском Библиофиле“, 1912 р., V кн. (з малюнками)[2].

2) „Гоголевское время“—рисунки гр. Я. де-Бальмена, текст Е. Н. Опочинина, М. 1914 г.

Пам'яті гр. Я. П. де-Бальмена Шевченко присвятив поезію „Кавказ“[3]. З слів, з якими звертається Шевченко до Я. де-Бальмена („...мій друже єдиний, мій Якове любий“... і далі:—„О друже мій добрий, друже незабутній“) видко, що вони були великими приятелями.

Маніра обох художників—типова для 40-х років. Почувається великий вплив французів—особливо найблискучішого з них—Gavarni.

У малюнках Башилова більше майстерности й закінченості, проте у де-Бальмена більш експресії. Де-які ініціяли його надзвичайно граціозні та привабливі.

„Колективна“, так-би мовити, праця цих двох художників над ілюструванням „Кобзаря“ не випадкова. Обидва вони, безумовно, добре знали поета (хоч Шевченко на допиті це й заперечував, щоб не вплутувати, очевидно, в справу живого ще тоді Башилова). Художники-ж були між собою в приятельських відносинах і навіть родичі: граф С. П. де-Бальмен (брат Я. П.) жонатий був із сестрою Башилова.

Всіх малюнків в рукопису 84. З них ми взяли для цього видання:

1) На титульній сторінці—заставка до V розділу „Катерини“—М. Башилова (зм.).

2) На ст. 4—портрет Т. Г. Шевченка—М. Башилова[4] (натур.).

3) Ст. 9—заставка до „Гайдамаків“ (Шевченко пише серед гайдамаків)—Я. де-Бальмена (натур.)

---

[1] Див.: А. П. Бажанов. Об иллюстрированном издании „Горе от ума“ Грибоедова с рисунками Башилова, СПБ. 1869.

[2] Коли порівняємо автограф „Старого Дневника“ з рукописом „Кобзаря“, то, беручи на увагу тотожність руки, безперечно впевнимось, що цей рукопис весь написав де-Бальмен.

[3] Між иншим початок цього віршу (перші два рядки) написано рукою Шевченка на форзаці рукопису. Отже, очевидно, цей рукопис був у руках Шевченка і він ним дуже цікавився. У багатьох місцях рукопису є його власні помітки та заміни де-яких слів на инші, а подекуди дописано цілі рядки, випущені в рукопису.

[4] На перший погляд цей портрет здається дуже незвичайним, невластивим іконографії поета. Проте це саме обличчя одночасно повторюється на дальших двох малюнках Башилова та Бальмена, що містять образ Шевченка серед його героїв. Особливо цікаво, що на автопортреті в листі до брата Микити 1840 року Шевченко дає такий самий образ, як і згадані художники (Див. репр. цього рис. в нашому Збірнику, ст. 129).

4) Ст. 9—„О“—початкова літера до „Гамалії“—де-Бальмена (зменш).
5) Ст. 18—Кінцівка—ілюстрація до „Тарасової Ночі“ (Шевченко (?) з кобзою серед козаків)—Башилова (натур.).
6) Ст. 18—„В“—поч. літ. до „До Основ'яненка“—М. Башилова.
7) Ст. 25—Заставка до розділу IV „Катерини“—Башилова (натур.).
8) Ст. 25—„Р“—поч. літ. до „Перебенді“—Башилова (зм.).
9) Ст. 41—Кінцівка до розд. IV „Катерини“—Башилова (натур.).
10) Ст. 42—Заставка до „Тарасової ночі“—Башилова (натур.).
11) Ст. 42—„І“—поч. літ. до „Гайдамаків“—де-Бальмена (зменш.).
12) Ст. 57—Кінцівка до „Гамалії“—де-Бальмена (зменш.).
13) Ст. 58—Ілюстрація до „Гайдамаків“—де-Бальмена (зменш.).
14) Ст. 58—„В“—поч. літ. до „Гайдамаків“—де-Бальмена (зменш.).
15) Ст. 77—Заставка до розд. III „Катерини“—Башилова (зменш.).
17) Ст. 78—Кінцівка до „До Основ'яненка“—Башилова (зенш.).
18) Ст. 99—Кінцівка до „Івана Підкови“—Башилова (натур.).
19) Ст. 100—Кінцівка до розділу V „Катерини“—Башилова (натур.).
20) Ст. 100—„М“ поч. літ. до „Гайдамаків“—де-Бальмена (зменш.).
21) Ст. 108—Заставка до „Перебенді“—Башилова (зменш.).
22) Ст 109—Кінцівка до „Гайдамаків“—де-Бальмена (натур.).
23) Ст. 109—„І“—поч. літ. до „Катерини“—Башилова (зменш.).
24) Ст. 119—„С“—поч. літ. до „Івана Підкови“—Башилова (зменш.).
25) Ст. 125—Заставка до „Івана Підкови“—Башилова (зменш.).
26) Ст. 129—Заставка до „Гайдамаків“—де-Бальмена (зменш.).
27) Ст. 138—Кінцівка до „Гайдамаків“—де-Бальмена (зменш.).
28) Ст. 149—Заставка до „Катерини“—Башилова (натур.).
29) Ст. 149—„К“—поч. літ. до „Катерини“—Башилова (зменш.).
30) Ст. 151—Кінцівка де-Бальмена (зменш.).
31) Ст. 152—Кінцівка де-Бальмена (зменш.).

„Шевченківським Збірником“ видавництво „Соробкоп“ має позначити ювилейну дату—110 роковин з дня народження Т. Г. Шевченка. Збірник видано трохи наспіх, що не могло не відбитися на техничному виконанні.

Висловлюємо щиру подяку Акад. С. О. Єфремову за дозвіл скористуватись рукописом з малюнками Башилова і де-Бальмена і П. Д. Етінгерові (Москва) за біографичні відомості про цих художників. *Олександер Гер.*

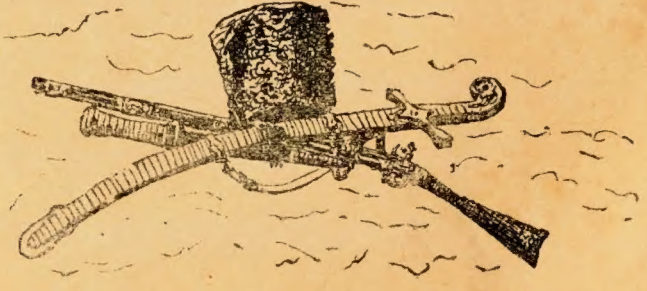

ЗМІСТ.

стор.

Від редактора 7

Акад. С. О. Єфремов. На нерівних позвах (Шевченко і самодержавіє). 9

Акад. А. М. Лобода. Між двох стихій (До психології творчости Шевченка) 18

П. П. Филипович. Шевченко і декабристи 25

Ол. Дорошкевич. Шевченко в соціялістичному оточенні 42

Б. В. Якубський. Із студій над Шевченковим стилем 58

Домніка Дударь. З поетики Т. Шевченка (Порівнання в „Кобзарі“) 78

Ф. М. Самоненко. Образ Шевченкової Музи (З психології творчости Шевченка) 100

Дмитро Загул. Рима в „Кобзарі“ Т. Шевченка 109

Акад. Ол. Новицький. Автопортрети Т. Г. Шевченка 119

М. Н. Недруковані листи Т. Г. Шевченка 126

Мих. Новицький. Арешт Шевченка в 1859 р. 130

„ Хронологична канва до історії Шевченкового арешту 138

„ Матеріяли до статті: Арешт Шевченка 140

Олександер Гер. Уваги до малюнків. 149

Додатки на окрем. аркушах.

Автопортрет (Казарма в Орській фортеці). Туш. . . . . між 118—119

Автопортрет часу Аральської експедиції . . . . . „ 120—121

Автопортрет 1858 р. . . . . „ 122—123

Автопортрет 1860 р. (офорт) 123

Автопортрет 1861 р. . . . . між 124—125

Автограф листа Шевченка до гр. Ф. Толстого . . . . . „ 126—127

СКЛАД ВИДАННЯ:

КНИГАРНЯ „СОРАБКОП“

Київ, вул. Воровського, 22.